

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ В ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ
Том 1

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ В ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ
Том 1

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2018

УДК 81'373-115

ББК 81.2-3

С 30

Рецензенти:

- Леміш Н.Є.** доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова (м. Київ)
- Славова Л.Л.** доктор філологічних наук, професор
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Рекомендовано до друку вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(*протокол № 5 від 31 травня 2018 р.*)

Колектив авторів:

Деменчук О.В. (головний редактор), Аладько Д.О., Білоусова Т.П., Калініченко М.М.,
Кінашук А.В., Константінова О.В., Косолапов В.І., Кучма Т.В., Михайлова Є.В.,
Мізін К.І., Орел І.І., Павлова О.І., Павловська Л.О., Потапчук С.С., Тарасюк Н.Ю.,
Тропіна Н.П.

Семантична деривація лексики в типологічному висвітленні:

С 30 колективна монографія / кол. авт. ; голов. ред. О.В. Деменчук. – Рівне : РДГУ,
2018. – 212 с. – (Історія та сьогодення філологічної науки ; т. 1).

Lexical semantic derivation in typological perspective: collective
work / auth. ; O.V. Demenchuk (Ed.). – Rivne : RSUH, 2018. – 212 p. – (History
and Contemporaneity of Philological Science ; v. 1).

У колективній монографії представлено розвідки, присвячені дослідженню семантичної деривації лексики в типологічному висвітленні. На матеріалі різноструктурних мов (англійська, німецька, французька, чеська, польська, болгарська, українська, російська, турецька) розглянуто низку актуальних питань теорії семантичної деривації: моделі семантичної деривації, механізми і стратегії семантичних змін, типи вторинної номінації, процеси граматикизації, транспозиції, транстермінологізації.

The collective work focuses on the study of lexical semantic derivation from a typological perspective. Based on the languages of different structures (English, German, French, Czech, Polish, Bulgarian, Ukrainian, Russian, Turkish), the paper deals with the topical issues of semantic derivation theory: semantic derivation models, strategies and mechanisms of semantic shifts, types of secondary designation, processes of grammaticalization, transposition, and transterminologization.

УДК 81'373-115

ББК 81.2-3

© Автори публікацій, 2018

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2018

ЗМІСТ

**ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ
ТЕОРІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ**

Деменчук О.В. ТИПОЛОГІЯ МОДЕЛЕЙ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ	6
Мізінь К.І. ТИПОЛОГІЯ АСОЦІАТИВНИХ МОДЕЛЕЙ УСТАЛЕНИХ ПОРІВНЯНЬ	30
Тропина Н.П. СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ КАК СПОСОБ ПОПОЛНЕНИЯ СЛОВАРЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ	48

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ
В СПОРІДНЕНИХ ТА НЕСПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Аладько Д.О. МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОЇ ДИНАМІКИ НОМІНАЦІЙ АРТЕФАКТІВ (НА ПРИКЛАДІ НАЗВ ПОСУДУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ)	61
Кінащук А.В. СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ІРРАЦІОНАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ	73
Кучма Т.В. НОМІНАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ ЯК ЗНАКИ ПЕРВИННОГО І ВТОРИННОГО СЕМІОЗИСУ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ	88
Павлова О.І. СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ В МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ АНГЛІЙСЬКОЇ, ФРАНЦУЗЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ	100
Павловська Л.О. ПОБАЖАННЯ ЯК ЗНАКИ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ	112
Потапчук С.С. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ЧИСТОТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ	122

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ
ЛЕКСИКИ В МОВАХ РІЗНИХ ТИПІВ**

Белоусова Т.П. ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ УНИВЕРБАЦИЯ: ОТ ФРАЗЕОЛОГИЗМА К СЛОВУ	131
Константинова О.В. СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ У ПРОЦЕСАХ СЕМАНТИЧНОЇ МІГРАЦІЇ АНГЛІЙСЬКИХ ТЕРМІНІВ ОПОДАТКУВАННЯ	152

Косолапов В.И. СЕМАНТИКА НАИМЕНОВАНИЙ ДОЛЛАРА В АМЕРИКАНСКОМ СЛЕНГЕ	164
Михайлова Є.В. СЕМАНТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЯВИЩЕ В ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ	172
Орел І.І. ОБРАЗНА ОСНОВА СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ	179
Тарасюк Н.Ю. КОНЦЕПТУАЛЬНА ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЯ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ У СЛОВОТВОРЧІЙ ПАРАДИГМІ ФРАНЦУЗЬКОГО АД'ЄКТИВА	190
СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ У ПРОСТОРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ	
Калініченко М.М. ВІЛЬЯМ БЛЕЙК ТА МОВНА РЕВОЛЮЦІЯ БРИТАНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ (ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ)	199

ПЕРЕДМОВА

У колективній монографії “Семантична деривація лексики в типологічному висвітленні” представлено результати роботи II Міжвузівського науково-практичного семінару “Історія і сьогодення філологічної науки”, який відбувся 17 травня 2018 року на кафедрі романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету.

Семінар об'єднав науковців, які займаються проблемами лінгвістичної семантики в германському, романському, слов'янському та тюркському мовознавстві. На матеріалі різноструктурних мов (англійська, німецька, французька, болгарська, польська, чеська, українська, російська, турецька) було розглянуто низку актуальних питань теорії семантичної деривації: моделі семантичної деривації, механізми і стратегії семантичних змін, типи вторинної номінації, процеси граматикизації, транспозиції, транстермінологізації. Актуальність досліджень зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій, тенденцією до поглибленого вивчення динаміки лексико-семантичних систем споріднених та неспоріднених мов.

Монографія є складовою науково-дослідної роботи кафедри над проектом “Типологія моделей семантичної деривації лексики” (2016-2020) – державний реєстраційний номер 0116U006142. Проект вирішує фундаментальні завдання сучасної мовознавчої науки, пов'язані із зіставно-типологічними дослідженнями моделей семантичної деривації лексики.

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

Деменчук О.В.

доктор філологічних наук, професор

Рівненський державний гуманітарний університет

ТИПОЛОГІЯ МОДЕЛЕЙ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ

1. Вступ

Сучасна лінгвістична семантика обстоює пріоритет динамічного підходу до вивчення значення мовних одиниць [Тараненко 1989; Pustejovsky 1996; Dekker 2012; Ирисханова 2014; Koptjevskaja-Tamm 2016; Skarabela et al. 2017 та ін.]. Утверджуючи ідею динамічної концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента), такий підхід проголошує нову концепцію моделювання змісту мовних одиниць, орієнтовану на репрезентацію багатовимірного семантичного простору [Кибрик 2005; Lafont 2015; Zhuge 2018 та ін.].

Моделювання семантики мовних одиниць покликане виявити структури репрезентації знань, що відображають особливості національно-мовної картини світу, специфіку етнічного менталітету, універсальні та унікальні характеристики предметно-пізнавальної діяльності представників різних мовних спільнот. З цього погляду моделювання семантики стає важливим інструментом міжмовних (зіставно-типологічних) досліджень, оскільки дає можливість з'ясувати характерні способи кодування і частку розподілу інформації в семантиці мовних одиниць споріднених і неспоріднених мов [Cross-Linguistic Semantics 2008; Narrog 2012; Brychcín, Konopík 2015 та ін.].

Семантична деривація є одним з аспектів, який розкриває динамічну природу мовної одиниці. Як динамічне явище семантична деривація осмислюється в аспекті моделей семантичних змін, які відтворюють стратегії семантичного розвитку мовної одиниці в діяхронічному та синхронічному аспектах [Lewandowka-Tomaszczyk 1985; Nerlich, Clark 1988; Radden, Kövecses 1999; Moghaddam, Moghaddam 2013; Nisnevich et al. 2015; Eger, Mehler 2016].

Моделювання семантичної деривації лексики вже є предметом досліджень різних мовознавчих напрямів і розглядається в аспекті: а) історичної (діахронічної) [Sweetser 1990; Koch 2016], б) когнітивної [Panther, Thornburg 2010; Barcelona 2012; Stolova 2015], в) композиційної [Pustejovsky 1996; Sweetser 1999], г) конструкційної [Goldberg 1995; Juvonen 2016], ґ) зіставно-типологічної [From Polysemy to Semantic Change 2008; Зализняк 2013; The Lexical Typology of Semantic Shifts 2016] семантики.

Відповідно до зазначених аспектів з'ясовуються особливості регулярних семантичних змін [Traugott, Dasher 2005; Boleda et al. 2012; Narrog 2012], визначаються типи і механізми семантичного розширення мовних одиниць [Кустова 2004; François 2008; Pottier 2008], описуються динамічні моделі в семантиці лексики певного семіологічного та / або тематичного класу [Падучева 2004; Vajdemo, Vandewinkel 2016], визначаються типи аргументних альтернатив (актантних деривацій) [Плунгян 2003; Levin 2015], розглядаються особливості розвитку полісемії всередині конструкцій (зокрема в аспекті граматикалізації конструкцій) [Лингвистика конструкцій 2010; Eckardt 2011; Traugott 2011], встановлюються типологічні особливості семантичних переходів (semantic shifts) у споріднених та неспоріднених мовах [Зализняк 2013; Newman 2016; Fortescue 2016; Viberg 2016].

Сьогодні стоїть питання про об'єднання методологічно суміжних напрямів, які займаються проблемами моделювання семантичної деривації в межах опису групи мов або людської мови як такої. Доцільність такого підходу визначають положення про універсальну та інтегральну природу семантичної деривації: а) регулярні типи переходу від одного значення до іншого можуть виявлятися в багатьох (якщо не у всіх) мовах світу попри їх генетичну та культурну відмінність [Вежбицкая 1996] (пор. припущення про те, що полісемія є "семантичною універсалією, яка глибоко коріниться у фундаментальній структурі мови" [Ульманн 1970: 267]); б) способи переходу є однаковими для будь-якого рівня (лексичного, словотвірного, граматичного), зважаючи на те, що на цих рівнях задіяні спільні семантичні механізми [Рахилина 2002: 384].

Відповідно до вихідної гіпотези нашого дослідження допускається, що моделювання семантики мовної одиниці або класу мовних одиниць реалізується за зразком комплексу альтернативних ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій різних

мовних вимірів. На цій підставі моделі семантичної деривації осмислюються як теоретичні конструкти, які відображають різні способи концептуалізації певної ситуації або її фрагмента. В аспекті міжмовних досліджень моделі семантичної деривації покликані виявити характерні особливості кодування і способи розподілу інформації про особливості світосприймання людини в семантиці лексики споріднених та неспоріднених мов.

Мета розвідки – схарактеризувати типи моделей семантичної деривації лексики та визначити способи їх мовної експлікації (на матеріалі споріднених та неспоріднених мов).

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

– висвітлити стан розроблення проблем, пов'язаних із моделюванням семантичної деривації в сучасному мовознавстві, та представити методологію аналізу семантичної деривації в аспекті міжмовних досліджень;

– розкрити зміст стратегій семантичного розвитку лексики;

– схарактеризувати типи моделей семантичної деривації лексики та способи їх експлікації в споріднених та неспоріднених мовах;

– визначити перспективи дослідження моделей семантичної деривації лексики.

2. Семантична деривація в аспекті міжмовних досліджень

Сучасна теорія лінгвістичної семантики декларує необхідність і доцільність моделювання змісту мовної одиниці або класу мовних одиниць за зразком концепту ситуації багатовимірного типу, який відтворює динаміку концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в аспекті різних варіантів світосприймання людини. З цього погляду семантика мовної одиниці осмислюється як багатовимірний феномен, який відображає концептуалізацію світу дискурсу з перспективи різних пізнавальних позицій – позицій різних мовних колективів. Такий підхід частково реалізовано в теоріях редукціонізму та нередукціонізму [Croft 2001: 47]. Редукціоністська теорія стоїть на позиціях того, що примітивні теоретичні конструкти є атомарними. З цієї перспективи основним конструктом моделі значення в межах редукціоністського підходу визнаються атомарні примітивні одиниці, поєднані у більш комплексні одиниці. Модель семантичного опису, яку декларує нередукціоністська теорія, навпаки, орієнтується на певний

комплексний конструкт. Очевидно, що протиставлення редуцціоністської та нередуцціоністської моделей семантичного опису не є доцільним і в межах динамічного підходу, ймовірно, засвідчуватиме їх обопільну релевантність щодо моделювання такого теоретичного конструкта, як семантична деривація.

Дослідження семантичної деривації лексики зорієнтоване на низку методологічних положень: а) семантика лексики кодує інформацію про особливості пізнання світу людиною у форматі концепту ситуації; б) концепт ситуації – це лексичне відображення (у певній мові) певного фрагмента дійсності; в) концепт ситуації багатовимірний і відтворює результат концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в перспективі різних варіантів світопізнання людини; г) багатовимірність концепту ситуації передбачає різні способи його лексичного відображення; ґ) концепт ситуації має властивість внутрішнього (реалізованого в межах заданого концепту) та зовнішнього (спрямованого до меж інших концептів) розширення; д) існують подібності та відмінності в мовній концептуалізації (лексикалізації) певної ситуації або її фрагмента.

В аспекті названих положень процедура міжмовного дослідження семантичної деривації лексики передбачає встановлення відповідностей (подібностей і розбіжностей) реалізації механізмів і стратегій розширення “концепту ситуації”. Репрезентативність семантики лексики у форматі концепту ситуації зумовлює вибір основи зіставлення.

Ми обстоюємо ідею використання **моделі ситуації** як *tertium comparationis* у зіставленні семантичної деривації лексики в споріднених та неспоріднених мовах. Доцільність використання моделі ситуації як основи зіставлення зумовлена чинником універсальності концептуалізації ситуації, її схематизації в аспекті базових когнітивних стратегій виокремлення, виділення, фокусування уваги, дефокусування тощо (Дж. Лакофф, Р. Ленекер, Л. Талмі). Модель ситуації – це еталон, на основі якого визначається реалізація концепту ситуації. Як метамовний конструкт модель ситуації виявляє ознаки пропозиціональної функції, в якій аргументи представляють результат осмислення суб'єктом сприйняття об'єкта сприйняття, а предикат – когнітивне уявлення про сам акт цього осмислення (Е. Гуссерль). З цього погляду модель ситуації представляє семантичну деривацію лексики як реалізацію відношень ключових учасників заданої ситуації.

3. Стратегії семантичної деривації лексики

Динамічний підхід до моделювання значення лексики спонукає розглядати семантичну деривацію як багатоаспектне (мультипарадигмальне) явище. Як мультипарадигмальний феномен семантична деривація являє собою “складний багатогранний процес породження нових значень слова, який призводить до перебудови його (слова) семантичної структури та впливає загалом на всю лексико-семантичну систему мови, що робить її динамічною, здатною швидко реагувати на зміни в екстралінгвістичній дійсності та відображати їх” [Тропина 2003: 296].

Перебудова семантичної структури слова засвідчує зміни конфігурації його смислових компонентів, що в аспекті феномену семантичної деривації (презумптивно) передбачає існування численних способів (типів) поєднання значень мовної одиниці. Такого типу презумпція створює передумову розподілу способів семантичної деривації в межах уявної шкали “ступеня зв’язності вихідного та похідного значень” [Кустова 2004: 55]. Екстремуми шкали задають ситуації, в яких похідне значення в одному випадку мінімально “контактує” з вихідним значенням: похідне обирає неістотну, хоча й досить помітну, а інколи й культурно значущу ознаку з асоціативної зони вихідного значення (пор. етимони укр. *лебідь*; пол. *łabędź* < іє. **albho-* “білий” vs. фр. *cygne* < іє. **keuk-* “to be white” vs. англ. *swan* < санскр. *svánati* “(it) sounds”), в іншому – такий “контакт” є максимальним у тому сенсі, що обидва значення представляють одну й ту ж ситуацію, при цьому похідне значення містить ті ж компоненти, актанти та ролі, що й вихідне. Відмінними лише є конфігурація (“внутрішній синтаксис”) компонентів та їх комунікативна перспектива, пор. *Відчуваю тугу у серці* vs. *Відчуваю серцем тугу*. Медіум шкали представлений проміжним типом, який засвідчує залучення похідним значенням істотної частини вихідного значення, при цьому відмічається зміна характеру актантів та обсягу їх референції. Деривація проміжного типу представлена двома видами: а) похідність реалізується на основі категоріального зсуву – певна фізична ознака або ситуація вихідного значення використовується як модель абстрактної властивості або ситуації та застосовується до референта з принципово іншими властивостями, пор.: укр. *м’який вирок*, пол. *twarda szkoła*, англ. *soft science*, нім. *ein harter politischer Kurs*, фр. *une molle éducation* тощо; б) перенесення відбувається на базі денотативної тотожності фрагмента – похідне

значення має інший набір актантів (та ролей) і відповідає іншій ситуації, але успадковує деякі (істотні) компоненти вихідного значення (пор. *Мама нагріває воду* vs. *Сонце нагріває воду*) – вихідне та похідне значення мають спільну асертивну частину ‘робити щось гарячим або теплим’, зберігається денотативна якість учасників (обидва здійснюють фізичний вплив), однак відмічена зміна в зоні Каузатора – “людина” → “природне явище”).

Як можна зауважити, процедура семантичної деривації не зводиться лише до феномену тривіальної полісемії (багатозначності, що засвідчує статичне поєднання вихідного та похідного значень – пор. концепцію “семантичних містків” у [Mel’čuk 1988]), оскільки, окрім смислових компонентів, враховує також різного типу актантні перетворення, такі як: деагентивація, зсув фокуса уваги, категоріальний зсув тощо. Обрана дериваційна стратегія відображає відповідний тип (модель) семантичного розвитку слова. В аспекті досліджень словникового складу мови можна виокремити чотири моделі семантичної деривації: компонентну, актантну, топологічну та конструкційну.

4. Моделі семантичної деривації лексики

4.1. Компонентна модель

В основі компонентної моделі значення лежить ідея поелементної, атомарної репрезентації мовних смислів та їх комбінаторики. Вважається, що семантична структура лексичної одиниці складається з пучка семантичних ознак, які слугують елементарними “будівельними блоками”, вихідними “цеглинками” смислів, що дані людині в цілісному інтуїтивному сприйнятті [Вежбицкая 1999: 140]. В аспекті зіставних досліджень така точка зору узгоджується з ідеєю членування фізичного континууму, “в межах якого мови можуть проводити одні й ті ж або різні розмежування” [Лайонз 1978: 75]. Зокрема, характеристика явища, якому дається тлумачення в межах одного значення, як правило, реалізується у вигляді декількох варіантів – семем, які представляють кілька “точок зору” на зазначений феномен, пор.: укр. *білий* “який має колір крейди, молока, снігу; протилежне чорний”; пол. *biały* “mający barwę przeciwstawną do czarnej, właściwą śniegowi, mleku itp.; bardzo jasny”; англ. *white* “the color of pure snow, of the margins of this page, etc.; reflecting nearly all the rays of sunlight or a similar light”. Сумарно лексикографічний погляд на феномен білого

кольору описується в межах уявної шкали, яка відтворює специфіку компонентних (комбінаторних) стратегій: від побутового, на зразок “колір крейди”, через асоціативне “протилежне чорному” до наукового “reflecting nearly all the rays of sunlight”.

В аспекті семантичної деривації компонентні стратегії характеризують специфіку способів переходу від одного значення до іншого. Фіксуючи “стійкі асоціації, пов’язані з уявленням про явище, яке позначає слово” [Шмелев 2006: 193], такі стратегії виявляють зв’язки між семантичними компонентами та їх конфігураціями. В [Апресян 2009: 430] відзначено такі співвідношення:

а) конфігурації семантичних компонентів вихідної та похідної лексем збігаються майже повністю, пор.: укр. *холод 1* “низька температура навколишнього середовища (повітря, води тощо)”: *Лютий холод vs. холод 2* “місце, з низькою температурою повітря”: *Ніби в хаті, на холоді сердешна мати під тином, знай собі, сидить*; фр. *froid 1* “température basse de l’atmosphère”: *Un froid vif vs. froid 2* “un local, un milieu, une région géographique, etc., où la température ambiante est basse”: *Les dangers de travailler au froid*;

б) семантичні конфігурації буквально не збігаються, однак існують проміжні слова-сенси, в яких на певному кроці семантичної редукції можна виявити спільні конфігурації, пор.: укр. *холод 1 vs. холод 3* “дуже холодна погода; мороз” при *холодний* “який має низьку або відносно низьку температуру (про повітря, вітер і т. ін.)”; англ. *cold 1 vs. cold 3* “cold weather” при *cold* “having a low temperature”. З цього погляду компонентна стратегія зближується з процедурою наведення “семантичних містків”. За визначенням, семантичний місток – це конфігурація семантем, спільна для лексикографічних дефініцій вихідної та похідної лексем. Конфігурація кваліфікується як семантичний місток за умови, що містить важливу інформацію та займає центральну позицію (є родовим компонентом) у дефініціях [Mel’čuk 2006: 285]. У попередньому прикладі семантичний місток заданий компонентом ‘низька температура’;

в) лексеми не містять ані спільних семантичних конфігурацій, ані проміжних слів-сенси, однак у них є компоненти (зазвичай, це системотвірні сенси), що регулярно зустрічаються у складі двох різних лексем одного слова, пор.: укр. *холодний 1* “позбавлений тепла”: *Холодна піч vs. холодний 2* “який не виявляє пристрасті, захоплення”: *Тоді ваше серце горіло-палало, Тепер ви спокійні, холодні, німі*; пол. *chłodny 1* “nieco zimny”: *Mieć chłodne ręce vs.*

chłodny 2 “niewyrażający żadnych uczuć, pozbawiony uczuć; obojętny, oschły, surowy, opanowany, sztywny”: *Chłodny ton, wzrok; chłodna grzeczność; chłodne słowa*; англ. *cold* 1 “relatively without heat, of a low temperature; not heated”: *Cold air, bath, bathing* vs. *cold* 2 “void of ardour, warmth, or intensity of feeling; lacking enthusiasm, heartiness, or zeal”: *Cold friend, answer, charity*; нім. *kalt* 1 “keine Wärme enthaltend, ausstrahlend”: *Der Ofen ist kalt* vs. *kalt* 2 “vom Gefühl unbeeinflusst; ohne jedes Mitgefühl”: *Er hat sich von ihren Tränen nicht bewegen lassen, sondern ist bis zum Schluss kalt geblieben. Ihre Stimme war hart und kalt*; фр. *froid* 1 “qui est dépourvu de chaleur”: *Un four froid* vs. *froid* 2 “qui manque de sensibilité, de passion, de chaleur communicative”: *Un écrivain, un orateur froid* тощо – семантичний зв’язок можна установити на основі контрпосесивного смислу ‘який не має чогось’. Очевидно, що семантичний зв’язок такого типу тяжіє до “мінімального” екстремуму шкали, оскільки засвідчує поєднання вихідного та похідного значень на основі тривіальної частини – системотвірного смислу.

В аспекті міжмовних досліджень компонентна модель семантичної деривації лексики відтворює особливості (подібності та відмінності) реалізації компонентних стратегій словникового складу в мовах зіставлення. Зокрема, в українській та польській мовах відзначено подібність стратегій семантичного розширення концепту ситуації “важкість”: змістовий потенціал параметричних номінацій *важкий* “який має вагу, більшу, ніж звичайно мають подібні предмети”: *I zakrapaw kraplinaми важкими дощ vs. ciężki* “маjący duży ciężar, dużo wazący, dający się z trudem podnieść”: *Ciężki bagaż, katień, rakunek, plesak* у мовах зіставлення може розширюватися до меж семантики: експерієнціального, пор.: *важкий* “який викликає відчуття тягара в шлунку (про їжу)”: *Вдома я повинен берегтись втомлюватись, їсти щось важке* vs. *ciężki* “o pokarmach: trudny do strawienia, obciążający przewód pokarmowy”: *Zjeść ciężki obiad*, емоційного, пор.: *важкий* “дуже сумний, гнітючий, безрадісний”: *Важке було прощання Мирослави з Максимом* vs. *ciężki* “dotkliwy, przykry, przytłaczający”: *Z ciężkim sercem co robić*, когнітивного (інтелектуального), пор.: *важкий* “складний для розуміння”: *важка задача* vs. *ciężki* “trudny do zrozumienia”: *W zimie, gdy nie ma co robić, pisze rozprawę o kwestiach socjologicznych stylem ciężkim*, ідентифікаційного, пор.: *важкий* “який має потужне озброєння, великокаліберну зброю”: *Дамба мовчала. Високо над нею пливли на*

захід в супроводі жвавих “аструбків” важкі бомбардувальники vs. ciężki “przystosowany do zabierania dużych ładunków bombowych”: *Przelecały liczne eskadry wielosilnikowych ciężkich bombowców oraz myśliwców*, асоціативного, пор.: *важкий* “сповнений труднощів, нестатків, горя”: *Важка доля* vs. *ciężki* “trudny, wymagający dużo trudu, wysiłku fizycznego”: *Będzie miała przy nim ciężkie życie*.

Разом із тим, зіставний аналіз виявляє специфічні стратегії розширення концепту ситуації “важкість”. Зокрема, в обраних мовах по-різному реалізовані оцінні стратегії. В українській мові відзначено розширення в бік поведінкової оцінки, пор.: *важкий* “нелегкий для порозуміння, незлагідний у стосунках; непривітний (про людину та її вдачу)”: *Ні, це нечувано. Люба моя, у вас дуже важкий характер. У польській мові названа ситуація реалізована засобами іншої номінації, пор.: trudny “o człowieku, o jego postępowaniu, charakterze: nieuliegly, oporny, szorstki, uciążliwy”:* *Ulegał tylko w sprawach, które uważał za mało ważne, w sprawach zasadniczych zawsze był trudny*. Позатим, у польській мові відзначаємо розширення, щоправда в аспекті ідіоматизації змісту концепту ситуації, в бік кваліфікаційної оцінки (оцінка якості об’єкта оцінювання), пор.: *ciężka głowa “o człowieku ograniczonym, tępym, nierozgarniętym”:* *Najstarszym po Freibergu urzędnikiem był radzca sekcynjny Schiel, wiedeńczyk o bardzo ograniczonym horyzoncie, ciężka głowa*.

4.2. Актантна модель

Актантна модель значення відтворює ідею співвідношення семантики (вимога опису всіх необхідних відмінностей на рівні значення) та синтаксису (вимога опису синтаксичних відмінностей на рівні необхідних для осмислення фрази узагальнень) [Van Valin, LaPolla 1997: 91]. В аспекті узгодження словникового та граматичного типів інформації семантика лексики, як вважають, кодує інформацію про набір та характер відношень учасників ситуації (актантів), відображену в плані змісту вершинного дієслова певного тематичного класу.

Елементами семантичного опису в межах актантного підходу слугують діатетичні альтернації – стратегії, які засвідчують перетворення в конфігурації структури предиката, реалізовані в аспекті змін характеристик учасників ситуації та їх відношень [Levin 1993]. Названі стратегії визначають характер семантичної деривації лексики. Актантні стратегії семантичної деривації мають

місце, коли лексеми багатозначного слова (прототипно предиката) не виявляють ані спільних семантичних конфігурацій, ані регулярно повторюваної опозиції компонентів, проте в них відзначена спільність в актантній структурі предикатів, у “сценаріях”, які вони задають [Апресян 2009: 431].

В аспекті зміни профілю ситуації (зміни “точки споглядання” суб’єкта пізнання на ситуацію) актантні стратегії семантичної деривації засвідчують зміну статусу учасника ситуації, що в аспекті співвідношення семантичних і синтаксичних актантів кваліфікується як феномен актантної деривації. Залежно від характеру семантичного перетворення виокремлюють три типи актантної деривації: а) “підвищувальну” (збільшення кількості обов’язкових актантів вихідної ситуації); б) “понижувальну” (зменшення кількості обов’язкових актантів вихідної ситуації); в) “інтерпретаційну” (зміна референційних характеристик або типу актанта вихідної структури) [Плунгян 2003: 208].

В орбіту “підвищувальної” актантної деривації потрапляють мовні одиниці із потенційно високим ступенем семантичної атракції. Зокрема, такий феномен відзначений у парі “дериват – фразеологізм”: *потемніти (На вулиці потемніло) vs. в очах потемніло*, які семантично зближуються на основі смислових компонентів ‘результат зміни vs. симптом зміни’, пор.: *потемніти* “стати темним або темнішим” та *в очах потемніло у кого* “комусь стає погано, млосно від болю, втоми, слабості, хвилювання і т. ін.”. Зближення спостерігається і на рівні семантичних ролей учасників заданих ситуацій. Так, польська номінація *rocienieć* “stać się ciemnym, ciemniejszym” з учасником *oczy* в позиції підмета реалізує валентність на Пацієнс, семантична роль якого вказує на змінну або змінену якість об’єкта. Перцепція в цьому випадку осмислюється в аспекті природної видозміни, зумовленої, як правило, чинником психоемоційного стану людини, пор.: *Jej pięknę, zazwyczaj tak ładne, niebieskie oczy rociemniały i iskrzyły się złowrogo*. У ситуації, яку задає фразеологізм *komuś rociemniało w oczach* “ktoś ma zaburzenia wzroku spowodowane osłabieniem, zmęczeniem, chorobą itp.”, спостерігається збільшення числа учасників на актант із семантичною роллю Експерієнцер, який займає позицію логічного підмета в *dativus subiecti*, пор.: *Rociemniało mi w oczach*. Крім того, у фокус уваги потрапляють учасники із семантичними ролями, які вказують на причину псевдоперцептивного сприйняття на основі смислового

компонента 'каузація призупинення належного функціонування зору' та '(короткотривале) порушення зору'. Збільшення числа актантів спостерігається і в англійському відповіднику *everything went dark (before my eyes)*, щоправда, на кванторний іменник, який реалізує семантичну роль на основі смислового компонента 'видимий перцепт', виражений пропозиціональним актантом (= 'everything I saw'). Зокрема, на це вказує іменна група, яка засвідчує "здвоєння актантів" у межах кванторного слова за смисловими ознаками перцептивності та локативності.

"Понижувальна" актантна деривація характерна для так званих декаузативних номінацій, що реалізують сценарій, згідно з яким "ситуація, яка початково видавалася як агентивна, тобто каузована волею певної особи або активною силою, перетворюється в "некаузовану" ситуацію, що не має зовнішнього агенса і відбувається ніби "сама по собі" [Плунгян 2003: 212]. Так, колоратив *red* "to make red, to impart a red colour to (a substance or thing)": *The south wind began to blow and the June sunset reddened the sky to the zenith* відображає ситуацію, в якій Каузатор (*sunset*) спричинюється до зміни перцептивного стану учасника (*sky*) в спосіб його освітлення червоним кольором. При декаузативізації ситуація переосмислюється як процес, в якому стан Пацієнса кваліфікується за ознакою довільної зміни його перцептивних властивостей, пор.: *red* "to turn red or reddish in color": *Off in the west, as the sun sinks behind a toothy ridge of mountains, the sky reddens and cools*.

Варто відзначити, що довільність є, до певної міри, умовною характеристикою зміни перцептивного стану Пацієнса (пор. аргументацію зближення процесів із діями в [Апресян 2006: 87]), позаяк певну роль при концептуалізації перцептивної ситуації відіграють фонові учасники та їх відношення (пор. поняття "фонова каузація" в [Кустова, Падучева 1994: 99]): *And ride the rough channels as the sky reddens at sunset*. На нашу думку, в цьому випадку має місце перерозподіл елементарних семантичних ролей інкорпорованих актантів: Каузатор синтаксично йде "у тінь", фокус уваги зміщується на учасника Причина – семантичну роль, яка "за сумісництвом" перебирає на себе функцію Каузатора. Саме такий перерозподіл можна спостерігати в українському відповіднику *червонитися* "ставати червоним від чого-небудь": *Вікна всіх поверхів тут були цілі і червонились рубіновими блискавками*. З цього погляду заслуговує на увагу аргументація щодо ролі зовнішньої причини при

декаузативізації. “Видалення периферійного Каузатора дозволяє позбутися широко розповсюдженого уявлення про те, що декаузативи описують спонтанні зміни, які відбуваються самі по собі, і усвідомити той факт, що відсутність периферійного каузатора при декаузативі досить часто позначає неістотність зовнішньої причини, ніж її відсутність. Декаузативи виключають із ситуації лише Агенса, але не зовнішню причину зміни” [Падучева 2001: 77]. В [Гаврилова 2008: 194] обґрунтовується положення про реалізацію в цьому випадку квазіпасивної конструкції, яка засвідчує мимовільні зміни в Пацієнсі, ініційовані Агенсом.

Реалізацію перцептивної декаузативізації слід також розглядати в аспекті зміни дейктичної (позиційної) характеристики фонового учасника ситуації – Спостерігача. Суб’єкт спостереження переосмислює ситуацію як процес, у якому Пацієнс змінює свій стан у спосіб зміни значення певного перцептивного параметра, пор.: *As the sun nears the horizon, a dispersion begins to develop in the effective heights of the earth’s shadow, so that CE increases, the sky reddens, and the semi-twilight (dusk or sunset) phase commences.* В польській та німецькій мовах такий сценарій реалізують рефлексиви, пор.: пол. *czzerwienić się* “stawać się czerwonym; nabierać czerwonego koloru”: *Niebo czerwieni się na wschodzie*; нім. *sich röten* “rot werden, eine rote Färbung annehmen”: *Der Himmel rötete sich.*

“Інтерпретаційна” деривація, як зазначалося, реалізується в аспекті зміни референційних характеристик або типу учасника вихідної ситуації. Зокрема, зміна референційних характеристик учасників ситуації здійснюється по лінії рефлексивно-реципрокної кореферентності (див. [Князев 2007: 259]), пор. польське: *widzieć się 1* “widzieć swoje odbicie w czymś”: *Widzieć się w lustrze, szybie, wodzie* – рефлексивна кореферентність vs. *widzieć się 2* “widzieć siebie wzajemnie, widzieć jeden drugiego”: *Z trudnością widzieli się we mgle* – реципрокна кореферентність. При рефлексивній кореферентності семантичні ролі Експерієнцер і Стимул приписані одному (й тому ж) учасникові (“замикаються” на одному учасникові), при реципрокній – обом, при цьому кожний учасник виконує свою і чужу ролі одночасно. Однак при реципрокній кореферентності Експерієнцер виконує роль Стимулу опосередковано, в режимі споглядання свого опонента, пор. семантичний перехід у французькій мові: *se regarder 1* “contempler sa propre image”: *Se regarder dans la glace, dans un miroir* vs. *se regarder 2* “se fixer du regard, s’observer l’un l’autre”: *Se regarder dans*

les yeux. Les deux citoyens se regardèrent et ne répondirent rien. Такий стан справ створює передумову розширення в аспекті зміни типу учасника ситуації (Експерієнцер може набути ознак семантичної ролі Контрагента), пор.: *Se regarder avec animosité. Se regarder en chiens de faïence.* В українській та англійській мовах зазначені номінації частково реалізують (реципрокно) кореферентність лише в ситуації взаємної зустрічі, пор.: *бачитися* “зустрічатися, бувати разом де-небудь”, пор.: *Я дуже близько зійшовся з Павлом, бачимось мало не щодня* vs. *see* “to meet one another”, пор.: *How have you done since last we saw in France?*

4.3. Топологічна модель

Топологічна модель значення відтворює ідею “голістичного” упорядкування змісту мовної одиниці у форматі, який “підкреслює претензію на відповідність певній реальності (у пам’яті) – або психологічній (людський мозок), або технологічній (штучний інтелект)” [Кронгауз 2001: 89].

Елементами семантичного опису в межах топологічного підходу слугують певні метасхеми, з-поміж яких образ-схеми (топологічні схеми) – динамічні повторювані структури сенсорно-моторного досвіду, у термінах яких осмислюється як сам досвід, так і ментальний зміст абстрактних концептів, що їх ці структури вибудовують [Johnson 2005: 18]. Такі схеми являють собою моделі (patterns) на зразок: ВМІСТИЛИЩЕ, ПЕРЕШКОДА, РІВНОВАГА, ЗВ’ЯЗОК, ШКАЛА, ЦИКЛ, КОНТАКТ, БЛИЗЬКО / ДАЛЕКО, ЦЕНТР / ПЕРИФЕРІЯ, ЧАСТИНА / ЦІЛЕ тощо.

Топологічні стратегії семантичної деривації реалізуються в аспекті трансформацій базових образ-схем. Трансформації передбачають розгортання сценарію, який реалізує динамічний контур послідовно зв’язаних між собою топологічних схем, див. поняття “трансформаційний зв’язок” у [Lakoff 1987: 436]. Зокрема, такий зв’язок відзначено в дієсловах перцептивного стану, семантика яких засвідчує перетворення між дискретною множинністю (образ-схема ОБЧИСЛЮВАНЕ) та нерозчленованою масою (образ-схема МАСА / ЗЛИТТЯ) – в міру віддалення від спостерігача група окремих об’єктів набуває обрису суцільної маси (внаслідок різниці між великим планом і далекою перспективою), пор.: укр. *За річкую синіють ліси, жовтіють поля, біліють церкви побічних сіл*; пол. *Smuga lasu siniąta na horyzoncie*; фр. *Des montagnes qui bleuissent au loin.*

В аспекті міжмовних досліджень топологічні стратегії семантичної деривації виявляють подібності та розбіжності в динаміці (розширенні змісту) образ-схематичних концептів. Зокрема, семантична деривація ситуацій “стан фізичного зосередження → стан ментального зосередження” може реалізуватися на основі моделей двох типів: а) *концентричної моделі*: “зосередження об’єктів – концентрація об’єктів” (зосередження об’єктів осмислюється як скупчення об’єктів у певній точці – трансформаційний зв’язок “образ-схема ОБ’ЄДНАННЯ – образ-схема ФОКУСУВАННЯ”); б) *кластерної моделі*: “зосередження об’єктів – нагромадження об’єктів” (розташування об’єктів близько один від одного осмислюється як скупчення об’єктів – трансформаційний зв’язок “образ-схема ОБ’ЄДНАННЯ – образ-схема СУМІЖНІСТЬ (СПІВПОЛОЖЕННЯ)”). В українській мові розширення концепту ситуації може бути реалізоване на основі будь-якої моделі, пор.: *скупчений 1а* “який згромадився в одному місці”: *Лунає вибух. І там, де щойно була скупчена крига, завирувала, запінилася холодна сиза вода* vs. *скупчений 1б* “який розташувався близько один від одного”: *Уся долина була заставлена повстяними юртами, вони стояли не рядами, а скупчені навколо юрт тисячників → скупчений 2* “зосереджений; замислений”: *Знов був скупчений, готовий до дії, – лиш серце билось прискорено*. В польській мові таке розширення реалізується лише на основі “кластерної” моделі, пор.: *skupiony 1* “złożony z elementów blisko siebie położonych; ściśniony, zwarty”: *Skupiona zabudowa wsi → skupiony 2* “pełen skupienia, wewnętrznej zadumy, mający uwagę skierowaną na dany przedmiot, intensywnie o czymś, nad czymś myślący”: *Na scenę wszedł skupiony*.

Трансформаційна конфігурація образ-схем, як відображення динамічного контуру концептуалізації, упорядкована за типом реляційного відношення траектор ↔ орієнтир (trajectory / landmark alignment). Траектор та Орієнтир кваліфікуються як учасники ситуації, яким приписані ролі первинного та вторинного фокуса виділення (focal prominence) відповідно. Приписування Траекторові ролі найбільш виділеного учасника ситуації зумовлене “схильністю” учасника до вияву властивостей переміщення, поцінування, ідентифікації тощо. Роль Орієнтира, відповідно, приписується учасникові, який є менш виділеним щодо учасника, показником якого є Траектор. Інакше кажучи, Орієнтир слугує певною точкою референції, відносно якої локалізується або оцінюється учасник

Траектор. Зокрема, у контексті перцептивної номінації *yellow* (*The ball is yellow*) Траектор та Орієнтир профілюють ситуацію “перцептивна якість” в аспекті відношення: зовнішній стимул (перцептивний простір) vs. внутрішня реакція (сенсорне відчуття). Орієнтир кваліфікується як показник перцептивної сфери колірного простору, а Траектор – як (атемпоральна) ознака колірних відчуттів [Langacker 1987: 227]. Переміщення Траектора відносно сфери колірного простору засвідчує зміну колірних відчуттів у часі, що фіксується семантикою дієслівної номінації *yellow* (*Gradually the paper yellowed*), див. [Langacker 2008: 102]. В [Radden, Kövecses 1999: 36] такий семантичний перехід кваліфікується як транскатегоріальна метонімія (conceptual recategorisation).

4.4. Конструкційна модель

Конструкційна модель значення відображає тенденцію до “змішаного” представлення семантичного опису мовних одиниць, що пов’язано з розробленням внутрішньої структури певного формату репрезентації знань, зокрема інтерпретації: фрейму глибинними семантичними відмінками (Ч. Філлмор), конструкції аргументними структурами (Ч. Філлмор, П. Кей, Дж. Лакофф, А. Голдберг, У. Крофт), концептуальної категорії функціонально-аргументною структурою (Р. Джакендофф), комплексних примітивів набором пропозицій (К. Ванделуаз), фреймовими актантами (Л.Л. Цинман, В.Г. Сизов), валентними фреймами (П. Сталл, Я. Панєвова).

Модель визначає семантичним центром конструкцію – комплекс, упорядкований у форматі пропозиції. Конструкція “являє собою семантичну схему (semantic pattern) ситуації Р (ситуації ‘перетворення’, ‘каузації руху’ та ін.) і співвіднесений із нею спосіб синтаксичного оформлення елементів схеми у реченні” [Филипенко 2003: 151]. Семантичні схеми кваліфікуються як аргументні схеми, які функціонально “орієнтовані скоріше на типи предикатів, ніж на опис конкретного вершинного дієслова” [Рахилина 1998: 314]. Прикладами конструкцій слугують певні аргументні структури на зразок *X causes Y to receive Z*, що відображають певний фрагмент події (dynamic scene), напр., “someone experiencing something”: *I perceived an object looming through the mist*, в якій ролі учасників (argument roles) осмислюються як похідні від цієї події [Goldberg 1995: 5].

У перспективі міжмовних досліджень конструкційний підхід орієнтований на встановлення мовно-специфічних конструкцій.

Типологія таких конструкцій зумовлена чинником довільного розширення (*ranging over*) у межах так званого синтаксичного простору [Croft 2001: 363]. Такого типу розширення передбачає виокремлення певної ділянки концептуального простору, яка, у форматі заданої (рольовою) семантикою синтаксичної структури, набуває форми мовно-специфічної конструкції. Приміром, перцептиви-відповідники укр. *підглядати* (*Вона підглядала за сусідами крізь щілину дверей* vs. пол. *podęjrzać* (*Ona podęjrzała sąsiadów przez dziurkę od klucza*) vs. англ. *spy on* (*She spied on the neighbours through a key-hole*) реалізують спільні аргументні структури: а) X бачить Y (перцепція); б) X спрямовує погляд на Y (перцептивна кінетика); в) X бачить Y у неканонічний спосіб (інтеракція). Однак номінація в польській мові додатково реалізує аргументну структуру; г) Y не хоче, щоб його бачив X (інтеракція), пор.: *podęjrzać* “*przyjrzeć się ukradkiem, niepostrzeżenie, w chwili, gdy ktoś nie chce być widziany; podpatrzeć*”. Зміст зазначеної інтеракції кваліфікується як контрагентивне відношення, яке виводить у фокус уваги семантичну роль Антагоніста. Натомість український еквівалент через аргументну структуру (г) X намагається довідатися про Z (інтеракція) реалізує семантичну роль Зміст (Інформація), пор.: *підглядати* “крадькома дивитися, глядіти, намагаючись простежити за ким-небудь, довідатися про щось”.

Модель семантичної деривації, яка реалізується в межах конструкційного підходу, відображає розширення вихідного значення (*central sense*) заданої конструкції на основі семантичної асоціації, яка мотивує синтаксичну форму цієї конструкції [Croft 2001: 203]. Подекуди така мотивація може бути зумовлена чинником більш глибоких системних відношень.

Розглянемо ситуацію дискомфортного стану, реалізовану аргументною структурою *X moves to Y* конструкції перцептивного руху. У вихідному значенні конструкція описує ситуацію дискомфортних відчуттів, виникнення якого зумовлене чинником переміщення перцептивного об'єкта у внутрішніх системах людини. Такого типу переміщення кваліфікується як локальна експансія, що засвідчує вияв дискомфортного відчуття в певному органі або частині тіла суб'єкта сприйняття (Експерієнцера), пор.: укр. *Льошка відчув, як нудота підступила під горло*; пол. *Na karuzeli żółądek podszedł mi do gardła*; англ. *Heartburn rose in his throat, tears in his eyes*. Орган або частина тіла в цьому випадку осмислюються як потенційні

вмістилища дискомфорту, які можуть бути (послідовно або паралельно) задіяні при дисфункції іншого органа / частини тіла або загальних перебоїв у внутрішніх системах Експерієнцера, пор.: *В плечі боліло, аж нудота підступала до горла.* У контексті ситуації “перцептивний рух” такого типу дисфункція кваліфікується як феномен фонові каузації. З цього погляду ситуацію “перцептивного руху” можна вважати одним із симптоматичних виявів дисфункції у внутрішніх системах суб’єкта сприйняття, що формально засвідчує вбудованість конструкції перцептивного руху в місткішу конструкцію фонові каузації, пор.: *В плечі боліло, аж нудота підступала до горла, наморочилося у голові, і все тіло здригалося від лихоманки.* Підтвердженням існування такого типу конструкції доводить факт паралельної (разом із конструкцією перцептивного руху) реалізації конструкції емоційного руху, пор.: укр. *Голод почав йому докучати, і разом із голодом почала злість підступати під серце;* пол. *Żółć podchodzi mi do gardła. Gniew narasta;* англ. *Anger rose like a bitter tide in her throat.* Конструкція емоційного руху використовує той самий сценарій, що й перцептивна конструкція, з тією лише відмінністю, що змінюється таксономічний клас учасника ситуації (тип рухомого об’єкта): ФІЗІОЛОГІЧНИЙ ОБ’ЄКТ → ЕМОЦІЙНИЙ ОБ’ЄКТ.

5. Оцінка результатів дослідження

Теоретико-методологічну основу дослідження моделей семантичної деривації лексики формують здобутки історичної (діахронічної), когнітивної, композиційної, конструкційної та зіставно-типологічної семантики. В межах названих підходів моделі семантичної деривації розглядаються як репрезентації семантичних змін, які відтворюють стратегії семантичного розвитку лексики споріднених та неспоріднених мов у діахронічному та синхронічному аспектах.

Проведене дослідження апелює до концепцій, які обстоюють ідею динамічної концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента), орієнтованої на модель багатовимірного семантичного простору. На цій підставі моделі семантичної деривації лексики осмислюються як теоретичні конструкти, що відображають різні способи концептуалізації певної ситуації, осмисленої з перспективи різних пізнавальних позицій – позицій різних мовних колективів. Такий підхід дає можливість не тільки систематизувати стратегії семантичних переходів у межах певної групи (споріднених та

неспоріднених) мов, а й з'ясувати те, як ця інформація розподіляється в семантичному просторі цих мов.

6. Висновки

Стан розроблення проблем, пов'язаних із моделюванням семантичної деривації в сучасному мовознавстві, засвідчує виразну тенденцію до витлумачення змісту мовної одиниці в перспективі когнітивно-функціонального (такого, що обстоює ідею функціональної та когнітивної зумовленості мовного значення) підходу. Такий підхід декларує необхідність і доцільність моделювання змісту мовної одиниці за зразком концепту ситуації багатовимірного типу, який відтворює динаміку концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в перспективі обраних пізнавальних позицій – позицій різних мовних колективів. В аспекті міжмовних (зіставно-типологічних) досліджень моделювання семантичної деривації виявляє характерні особливості кодування і способи розподілу інформації про особливості світосприймання людини в семантиці лексики споріднених та неспоріднених мов.

В аспекті досліджень словникового складу мови виокремлено чотири моделі семантичної деривації: компонентну, актантну, топологічну та конструкційну. Компонентна модель виявляє відповідності в аспекті динаміки змін конфігурацій семантичних компонентів лексичних одиниць зіставляваних мов. Актантна модель засвідчує відповідність в аспекті динаміки співвідношення семантичних і синтаксичних учасників ситуації. Топологічна модель виявляє відповідності в аспекті динаміки розширення змісту образ-схематичних концептів. Конструкційна модель виявляє подібності та розбіжності в аспекті динаміки розширення вихідного значення певної мовної конструкції.

Перспектива відтворення специфіки національно-мовної картини світу визначає доцільність моделювання семантики лексики в аспекті порівняльно-історичного мовознавства. Вибір такого аспекту зумовлений тенденцією сучасних семантичних студій до поглибленого аналізу динаміки семантичних класів слів у споріднених і неспоріднених мовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Апресян Ю.Д.* Основания системной лексикографии / Ю.Д. Апресян // Языковая картина мира и системная лексикография. – М. : Языки славянских культур, 2006. – С. 31–160.
- Апресян Ю.Д.* Исследования по семантике и лексикографии / Ю.Д. Апресян: в 2 т. – М. : Языки славянских культур, 2009. – Т. 1. Парадигматика. – 568 с.
- Вежбицкая А.* Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая / Отв. ред. М.А. Кронгауз, вступ. ст. Е.В. Падучевой. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
- Вежбицкая А.* Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
- Гаврилова В.И.* Термины “декаузатив” и “квазипассив” как конкурирующие термины / В.И. Гаврилова // Динамические модели: Слово. Предложение. Текст. Сб. статей в честь Е.В. Падучевой / Отв. ред. А.В. Бондарко, Г.И. Кустова, Р.И. Розина. – М. : Языки славянских культур, 2008. – С. 190–213.
- Зализняк Анна А.* Русская семантика в типологической перспективе / Анна А. Зализняк. – М. : Языки славянской культуры, 2013. – 640 с.
- Ирисханова О.К.* Игры фокуса в языке. Семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования / О.К. Ирисханова. – М. : Языки славянской культуры, 2014. – 320 с.
- Кибрик А.Е.* Константы и переменные языка / А.Е. Кибрик. – СПб. : Алетей, 2005. – 720 с.
- Князев Ю.П.* Грамматическая семантика: русский язык в типологической перспективе / Ю.П. Князев. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 704 с.
- Кронгауз М.А.* Семантика / М.А. Кронгауз. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 399 с.
- Кустова Г.И.* Типы производных значений и механизмы языкового расширения / Г.И. Кустова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 472 с.
- Кустова Г.И.* Словарь как лексическая база данных / Г.И. Кустова, Е.В. Падучева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 96–106.
- Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 544 с.

- Лингвистика конструкций* / [Кузнецова Ю.Л., Рахилина Е.В., Резникова Т.И. и др.] / Под ред. Е.В. Рахилиной. – М. : Азбуковник, 2010. – 584 с.
- Падучева Е.В.* Каузативный глагол и декаузатив в русском языке / Е.В. Падучева // Русский язык в научном освещении. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – № 1. – С. 52–79.
- Падучева Е.В.* Динамические модели в семантике лексики / Е.В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
- Плунгян В.А.* Общая морфология: введение в проблематику / В.А. Плунгян. – 2-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 384 с.
- Рахилина Е.В.* Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты / Е.В. Рахилина // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. / Отв. ред. В.А. Успенский. – М. : Языки русской культуры; Русские словари, 1998. – Вып. 36. – С. 274–323.
- Рахилина Е.В.* Основные идеи когнитивной семантики / Е.В. Рахилина // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И.А. Секериной. – 2-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 370–389.
- Тараненко А.А.* Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы) / А.А. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
- Тропина Н.П.* Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование / Н.П. Тропина. – Херсон : Изд-во ХГУ, 2003. – 336 с.
- Ульманн С.* Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. Языковые универсалии / Под ред. Б.А. Успенского. – Вып. V. – М. : Прогресс, 1970. – С. 250–299.
- Филипенко М.В.* Семантика наречий и адвербиальных выражений / М.В. Филипенко. – М. : Азбуковник, 2003. – 304 с.
- Шмелев Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев. – 2-е изд. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.
- Barcelona A.* Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective / A. Barcelona. – Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 2012. – 368 p.
- Boleda G.* Modeling regular polysemy: A study on the semantic classification of Catalan adjectives / G. Boleda, S. Schulte, T. Badia // Association for Computational Linguistics. – 2012. – Vol. 38. – # 3. – P. 575–616.

- Brychcín T.* Latent semantics in language models / T. Brychcín, M. Konopik // *Computer speech and language*. – 2015. – Vol. 33. – # 1. – P. 88–108.
- Croft W.* Radical construction grammar: Syntactic theory in typological perspective / W. Croft. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 416 p.
- Cross-linguistic semantics: Explications, metalanguage, grammar* / Ed. by C. Goddard. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publ., 2008. – 356 p.
- Dekker P.* Dynamic semantics / P. Dekker. – Dordrecht : Springer, 2012. – 127 p.
- Eckardt R.* Grammaticalization and semantic change / R. Eckardt // *The Oxford handbook of grammaticalization* / Ed. by H. Narrog, B. Heine. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – P. 389–400.
- Eger S.* On the linearity of semantic change: Investigating meaning variation via dynamic graph models / S. Eger, A. Mehler / Ed. by K. Erk, N.A. Smith // *Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. – Berlin : Association for Computational Linguistics, 2016. – P. 52–58.
- Fortescue M.* The semantic domain of emotion in Eskimo and neighbouring languages / M. Fortescue // *The lexical typology of semantic shifts* / Ed. by P. Juvonen, M. Koptjevskaja-Tamm. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2016. – P. 285–334.
- François A.* Semantic maps and the typology of colexification. Intertwining polysemous networks across languages / A. François // *From polysemy to semantic change. Towards a typology of lexical semantic association* / Ed. by M. Vanhove. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publ., 2008. – P. 163–215.
- From polysemy to semantic change. Towards a typology of lexical semantic association* / [Vanhove M., Koptjevskaja-Tamm M., Robert S. et al.] / Ed. by M. Vanhove. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publ., 2008. – 404 p.
- Goldberg A.E.* Constructions: A construction grammar approach to argument structure / A.E. Goldberg. – Chicago : University of Chicago Press, 1995. – 265 p.
- Johnson M.* The philosophical significance of image schemas / M. Johnson // *From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics* / Ed. by B. Hampe. – Berlin ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 2005. – P. 15–34.

- Juvonen J.* Making do with minimal lexica. Light verb constructions with make/do in pidgin lexica / J. Juvonen // The lexical typology of semantic shifts / Ed. by P. Juvonen, M. Koptjevskaja-Tamm. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2016. – P. 223–248.
- Koch P.* Meaning change and semantic shifts / P. Koch // The lexical typology of semantic shifts / Ed. by P. Juvonen, M. Koptjevskaja-Tamm. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2016. – P. 21–66.
- Koptjevskaja-Tamm M.* The lexical typology of semantic shifts: An introduction / M. Koptjevskaja-Tamm // The lexical typology of semantic shifts / Ed. by P. Juvonen, M. Koptjevskaja-Tamm. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2016. – P. 1–20.
- Lafont C.* Continental philosophy of language / C. Lafont // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences / Ed. by J.D. Wright. – Amsterdam : Elsevier, 2015. – P. 790–795.
- Lakoff G.* Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind / G. Lakoff. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 632 p.
- Langacker R.W.* Foundations of cognitive grammar / R.W. Langacker. – Stanford, CA : Stanford University Press, 1987. – Vol. 1. Theoretical prerequisites. – 540 p.
- Langacker R.W.* Cognitive grammar. A basic introduction / R.W. Langacker. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 562 p.
- Levin B.* English verb classes and alternations. A preliminary investigation / B. Levin. – Chicago : Chicago Univ. Press, 1993. – 366 p.
- Levin B.* Semantics and pragmatics of argument alternations / B. Levin // Annual Review of Linguistics. – 2015. – Vol. 1. – P. 63–83.
- Lewandowka-Tomaszczyk B.* On semantic change in a dynamic model of language / B. Lewandowka-Tomaszczyk // Historical Semantics: Historical Word-Formation / Ed. by J. Fisiak. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1985. – P. 297–323.
- Mel'čuk I.* Semantic description of lexical units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic principles and heuristic criteria / I. Mel'čuk // International Journal of Lexicography. – Oxford : Oxford University Press, 1988. – Vol. 1. – # 3. – P. 165–188.
- Mel'čuk I.* Explanatory Combinatorial Dictionary / I. Mel'čuk // Open Problems in Linguistics and Lexicography / Ed. by G. Sico. Monza : Polimetrica, 2006. – P. 225–355.

- Moghaddam A.S.* A semantic change model for French loanwords in Persian / A.S. Moghaddam, F.F. Moghaddam // *Acta Linguistica Asiatica*. – 2013. – Vol. 3. – # 2. – P. 71–86.
- Narrog H.* Modality, subjectivity, and semantic change. A cross-linguistic perspective / H. Narrog. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 333 p.
- Nerlich B.* A dynamic model of semantic change / B. Nerlich, D.D. Clark // *Journal of Literary Semantics*. – 1988. – Vol. 17. – # 2. – P. 73–90.
- Newman J.* Semantic shift / J. Newmann // *The Routledge Handbook of Semantics* / Ed. by N. Riemer. – L. ; N. Y. : Routledge, 2016. – P. 266–280.
- Nisnevich A.* Probabilistically modeling semantic change / A. Nisnevich, D. Hall, D. Klein // Technical Report No. UCB/EECS-2015-36. Berkley, CA: Electrical Engineering and Computer Sciences University of California at Berkeley, 2015. Retrieved from <http://www.eecs.berkeley.edu/Pubs/TechRpts/2015/EECS-2015-36.html>
- Panther K-U.* Metonymy / K-U. Panther, L. Thornburg // *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* / Ed. by D. Geeraerts, H. Cuyckens. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – P. 236–262.
- Pottier B.* The typology of semantic affinities / B. Pottier // *From polysemy to semantic change. Towards a typology of lexical semantic association* / Ed. by M. Vanhove. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publ., 2008. – P. 93–105.
- Pustejovsky J.* The generative lexicon / J. Pustejovsky. – Cambridge, MA ; L. : The MIT Press, 1996. – 298 p.
- Radden G.* Towards a theory of metonymy / G. Radden, Z. Kövecses // *Metonymy in language and thought* / Ed. by K-U. Panther, G. Radden. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publ., 1999. – P. 17–60.
- Skarabela B.* The development of a generative lexicon: Evidence from instrument verbs / B. Skarabela, M. Srinivasan, H. Rabagliab // *A Handbook of the 42-nd Annual Boston University Conference on Language Development*. – Boston : Boston University, 2017. – P. 77.
- Stolova N.* Cognitive Linguistics and lexical change: Motion verbs from Latin to Romance / N. Stolova. – Amsterdam : John Benjamins Publ., 2015. – 261 p.
- Sweetser E.E.* From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure / E.E. Sweetser. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 188 p.

- Sweetser E.E.* Compositionality and blending: Semantic composition in a cognitively realistic framework / E.E. Sweetser // *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology* / Ed. by T. Janssen, G. Redeker. – Berlin ; N. Y. : Walter de Gruyter, 1999. – P. 129–162.
- The lexical typology of semantic shifts* / Ed. by P. Juvonen, M. Koptjevskaja-Tamm. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2016. – 609 p.
- Traugott E.C.* Grammaticalization and mechanisms of change // *The Oxford Handbook of Grammaticalization* / E.C. Traugott / Ed. by H. Narrog, B. Heine. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – P. 19–30.
- Traugott E.C.* Regularity in semantic change / E.C. Traugott, R.B. Dasher. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 341 p.
- Van Valin R.D., Jr.* Syntax: Structure, meaning and function / Jr., R.D. Van Valin, R.J. LaPolla. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1997. – 744 p.
- Vejdemo S.* Extended uses of body-related temperature expressions / S. Vejdemo, S. Vandewinkel // *The lexical typology of semantic shifts* / Ed. by P. Juvonen, M. Koptjevskaja-Tamm. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2016. – P. 249–284.
- Viberg Å.* Polysemy in action: The Swedish verb *slå* 'hit, strike, beat' in a crosslinguistic perspective / Å. Viberg // *The lexical typology of semantic shifts* / Ed. by P. Juvonen, M. Koptjevskaja-Tamm. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2016. – P. 177–222.
- Zhuge H.* Multi-Dimensional Summarization in Cyber-Physical Society / H. Zhuge. – Amsterdam : Elsevier, 2016. – 204 p.

Мізін К.І.

доктор філологічних наук, професор
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди”

ТИПОЛОГІЯ АСОЦІАТИВНИХ МОДЕЛЕЙ УСТАЛЕНИХ ПОРІВНЯНЬ

1. Вступ

Сучасний стан розвитку мовознавчої науки характеризується активізацією антропологічних студій, із чим безпосередньо пов'язане становлення лінгвокультурології. Вихід антропологічних досліджень у міжкультурний простір сприяв виокремленню на початку ХХІ століття нового напрямку мовознавчої науки – зіставної лінгвокультурології [Мізін 2012; Чубур 2011], об'єктом вивчення якої є втілення культури певного етносу в мовних засобах, а предметом – репрезентація та інтерпретація втілення культури в мові й мовленні на певному синхронічному зрізі в національному та загальнолюдському вимірах.

Найчіткіше кореспонденцію мови й культури різних лінгвосоціумів маніфестує в царині фразеології антропоцентрично зорієнтована система – компаративна фразеологія, оскільки її формують усталені порівняння (далі – УП), під якими розуміємо відтворювані (традиційні) роздільнооформлені сполучення слів зі специфічним типом семантичного перетворення, що виникає при їх фразеологізації на основі ідентичної логіко-семантичної компаративної моделі з експліцитним вираженням компаративних відношень (конектори англ. *as*, нім. *wie*, укр. *як*, рос. *как* та ін.). Саме в межах компаративної моделі УП простежується тісне сплетіння антропоцентричної і аксіологічної семантики, що створює своєрідну семантико-когнітивну матрицю, покликану сприяти вивченню людського чинника в мові. Це дає змогу стверджувати, що УП віддзеркалюють “дух народу” [Humboldt 1963; Weisgerber 1929 та ін.], який з абсолютною чіткістю виявляється при їх зіставному дослідженні.

Опрацювання проблем компаративної фразеології започатковано у працях К.М. Гюлумянц, А.Г. Назаряна, Л.І. Ройзензона, Е.Х. Ротта, Н.М. Сидякової та І.І. Чернишової. На сьогодні описано структурно-семантичні характеристики УП [Михайлов 1971; Алефиренко 1978 та ін.], парадигматичні відношення УП [Ройзенсон 1972; Огольцев 1978; Fink-Arsovski 2002 та ін.], експресивно-стилістичні властивості УП [Берлизон 1973; Телия 1996 та ін.], фразеологізацію порівняльних зворотів [Мізін 2003], співвідношення УП та інших компаративних і некомпаративних тропів [Назарян 1965; Арутюнова 1990 та ін.], когнітивні характеристики УП та їхню роль у створенні образної картини світу [Лебедева 1999; Маслова 2001; Левченко 2005 та ін.].

Попри численні праці, присвячені вивченню усталених порівнянь у різних мовах, досі відсутнє детальне висвітлення типології асоціативних моделей усталених порівнянь, що й спонукало нас звернутися до цієї проблеми в пропонованій розвідці.

Мета розвідки – схарактеризувати асоціативні моделі усталених порівнянь в аспекті етапів розвитку абстрагованого мислення людини. Асоціативні моделі розглядаються як конструкти, що відображають стратегії фразеологізації порівняння та відтворюють етапи формування семантики усталених порівнянь в англійській, німецькій, українській та російській мовах.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- ідентифікувати типи усталених порівнянь відповідно до етапів розвитку абстрагованого мислення людини та розглянути механізми їх утворення;
- схарактеризувати асоціативні моделі усталених порівнянь (на матеріалі англійської, німецької, української та російської мов);
- визначити перспективи дослідження асоціативних моделей усталених порівнянь.

Долучивши доробки когнітивної психології, розглянемо механізм утворення усталених порівнянь на тлі виокремлення трьох типів цих одиниць – відповідно до етапів розвитку абстрагованого мислення людини. Складність асоціацій, на основі яких відбулася фразеологізація порівняння, дають змогу ідентифікувати моносимілятивні, полісимілятивні та інтенційно-креативні усталені порівняння.

2. Моносимілятивні усталені порівняння

Моносимілятивними вважаємо такі УП, в основі образно-мотиваційної бази яких лежать неускладнені, прозорі ознаки, що ґрунтуються на простих асоціаціях. Так, зовнішнє середовище пізнається людиною під кутом зору її потреб, тому для когніції важливі не всі сенсорні властивості об'єкта, а лише ті з них, які є найсуттєвішими й відповідають певному поняттю [Сахарный 1989: 62–63]. Існування цих стратегій когніції людини узгоджується з такими нашими висновками: роль мислення у процесі фразеотворення УП полягає в тому, щоб із множини ознак порівнюваних денотатів відбирати ознаки найсуттєвіші й значущі в певному мовному соціумі відповідно до загальнолюдських і національно-культурних ціннісних стереотипів, напр.: нім. *ein Kerl groß wie ein Baum* (досл.: хлопець великий, як дерево) – “силач, здоровенний чолов'яга”; укр. *великий як дуб* – “висока, міцна людина”; рос. *рослый как дуб* – “дуже рослий, сильний і міцний чоловік”; англ. *(as) strong as an oak* (досл.: сильний, як дуб) – “дуже фізично міцний, здоровий” [НУФС: 26; ССНП: 50; ССРЯ: 106; АРФС: 547]. У наведених прикладах для найменування високої та міцної когніція обрала дерево (дуб). Причину цього вбачаємо насамперед у домінуванні аналогій, властивих мисленню людини (у цьому випадку під аналогією розуміємо не умовивід, а пізнання шляхом порівняння). Для розкриття механізму вибору аналогії при найменуванні та дослідження цього найменування як результату взаємодії аналогій згадаймо концепцію створення фразеологічного значення внаслідок поєднання двох “картин”: на гештальти – константні цілісні складники свідомості – накладаються чуттєві образи. У когнітивній психології цей процес називається “розпізнавання патернів”. Він здійснюється у два способи: 1) порівняння з еталоном, 2) розпізнавання з прототипом [Солсо 2002: 80]. Перший спосіб передбачає, що розпізнавання патернів відбувається при збігові сенсорних стимулів з відповідною внутрішньою розумовою формою. Для другого способу характерним є розпізнавання патерна, яке відбувається за наявності збігу патерна, що сприймається, з абстрактним або ідеальним розумовим патерном.

Передумовою розпізнавання патернів на основі цих способів є те, що еталони не можуть бути “приблизними” / “розмитими” на відміну від прототипів, оскільки існує два рівні розпізнавання: на одному рівні зорового розпізнавання відбувається порівняння з

еталоном, а на другому – можуть бути залучені прототипи [Солсо 2002: 93]. Прототип уможливує розпізнавання образу, якщо він навіть неідентичний прототипу.

Такий підхід виправдовує себе, про що свідчить аналіз фактичного матеріалу: порівняння з еталоном як спосіб розпізнавання патерна вимагає повного збігу двох “картин” – чуттєвого образу й гештальта, що простежуємо в УП нім. *weiß wie die Wand* (досл.: білий, як стіна) – “дуже блідий”; укр. *білий як стіна* – “дуже блідий”; рос. *белый как стена* – “смертельно блідий (від хвороби, страху, раптової неприємності тощо)” [НУФС: 191; ССНП: 147; ССРЯ: 414]. Колір, з одного боку, стіни, а з другого, – обличчя людини (напр., при нездужанні) повністю збігається.

Дещо інакше відбувається розпізнавання патерна та накладання його на гештальт при порівнянні великої, дужої людини з могутнім деревом, оскільки образ дерева є “розмитим” (з огляду на суб’єктивну оцінку чи об’єктивні чинники – вибір виду дерева залежно від регіону тощо). “Розмитість” спричинюється принциповим феноменом перцептогенезу – виокремленням фігури з фону [Веккер 1998: 139]. Наслідком такої “розмитості” можуть бути гіперо-гіпономічні відмінності при фразеологічній номінації в різних мовах (“дерево” → “дуб” у нашому випадку). Тому при накладанні образів дерева (дуба) та великої, дужої людини – у процесі їх короткотривалої довільної аналогізації – підключається прототипний рівень розпізнавання патернів.

Саме прототипний рівень є продуктивним при порівнюванні воску з м’якохарактерною людиною: англ. *(as) soft as wax* (досл.: м’який, як віск) – “бути м’яким і наївним; легко піддаватися впливу”; нім. *weich wie Wachs* (досл.: м’який, як віск) – “м’який; поступливий”; укр. *м’який як віск* – “людина з м’яким характером”; рос. *мягкий как воск* – “1) предмети (тверді), які стали м’якими; 2) безвольна, м’яка, нерішуча й поступлива людина” [АРФС: 801; НУФС: 190; ССНП: 26; ССРЯ: 73].

Ізоморфність сприйняття серед віддаленоспоріднених народів підтверджує тезу про існування комплексів перцептивних універсалій [Артемьева 1999: 62–73]. Завдяки перехрещуванню мовних і немовних універсалій в УП створюється амальгама двох універсальних рівнів, наслідком чого є оформлення універсальних концептів на когнітивному рівні та універсальних УП на мовному. Універсальні УП є непоширеними, оскільки навіть при вираженні

спільного поняття представники етносоціумів можуть обирати різні образи-еталони. Наприклад, семантика разючої подібності передається в європейських мовах УП, в основі образно-мотиваційної структури яких лежать різні образи-еталони: “дві краплі води” (напр., укр. *подібні як дві краплі води*; рос. *похожи как две капли воды*); “яйце” (напр., нім. *wie ein Ei dem anderen gleichen*); “горошина” (напр., англ. *be as like as two peas*) [Левин-Штайнманн: 65–66].

Як бачимо, значна поширеність образів-еталонів “дві краплі води” та “яйце” у мовах Європи при оформленні концепту, що лежить в основі фразеологічного значення, не свідчить про універсальність УП із цими образами-еталонами, а тому такі одиниці доцільніше визначити як фреквентивні.

Вивчення когнітивних підвалин формування УП підтверджує факт, що чим нижчий рівень абстрагованого мислення людини, тим більша ймовірність “підведення” об’єктів навколишнього світу під універсальні категорії: на неускладнених моносимілятивних УП простежуємо схрещення мовних і немовних (перцептивних) універсалій, у результаті чого постають універсальні або фреквентивні УП.

Однак навіть при спільному джерелі виникнення УП (Біблія, твори художньої літератури тощо), не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в різних лінгвокультурах на основі ізоморфності об’єктивного світу, семантика таких універсальних одиниць зазнає, як правило, етнокультурних корекцій. Наприклад, універсальною для УП англ. *as white as snow* (досл.: білий, як сніг) – “білосніжний”; нім. *weiß wie Schnee* (досл.: білий, як сніг) – “білосніжний”; укр. *білий як сніг* – “1) світловолоса людина; 2) сива людина”; рос. *белый как снег* – “1) що-н. сліпучо біле, дуже чисте (одяг, тканини, сіль тощо); 2) дуже білі клуби диму, пари, туману тощо; 3) білолиця, білошкіра, гарна дівчина; 4) дуже блідий (від страху, нервового шоку чи хвилювання); 5) зовсім сиве волосся” [АРФС: 819; НУФС: 161; ССНП: 140; ССРЯ: 396–397] є семантика білого кольору, яка сформувалася на основі універсальної перцепції – білого кольору (порівняння зі снігом має ще біблійні витоки). Концепт БІЛИЙ КОЛІР утворює концептне тло УП зіставляваних мов. Проте в британському й німецькому етносах цей концепт може об’єктивуватися на основі семантики білого кольору предметів, в українському – тільки семантики білого кольору волосся людини, а в російському етносі концептне тло порівняння *белый как снег*, окрім

концепту БЕЛЫЙ ЦВЕТ, утворюють концепти БЕЛЫЙ, ЧИСТЫЙ, ДЫМ, ТУМАН, КРАСАВИЦА, СТРАХ та ін.

Як бачимо, безперечним є факт долучення компаративної фразеології до формування універсальних концептів. Однак навіть такі концепти мають етнокультурно маркований ціннісний складник, тому при функціонуванні універсальних (фреквентивних) УП можуть виникати передумови, які “провокують” зміщення образів-еталонів у різних мовах. Такі “збої” у концептуалізації світу ми дослідили на основі двох гіпотез щодо преференції при номінації об’єктивного світу різними мовними спільнотами – гіперопітонімічної та об’єктно-акціональної.

3. Полісимілятивні усталені порівняння

В основі полісимілятивних порівнянь лежать складні асоціації, які передбачають багатоступеневість розумових операцій. Таким порівнянням іманентна найвища абстрактність, оскільки в них установлюється зв’язок між абстрактними поняттями, напр.: укр. *як вітер у полі* – “незалежний, вільний”; нім. *frei wie der Vogel in der Luft* (досл.: вільний, як птах у повітрі) – “вільний”; англ. *like a dream* (досл.: як мрія (сон) – “легко, без зусиль”; рос. *ходить как неприкаянный* – “не знаходити собі місця” [ССНП: 27; НУФС: 189; АРФС: 226; РАФС: 373].

Ускладнення асоціацій відбувається такими шляхами: 1) нашаруванням повторних вербальних проєкцій первинного універсального словника людини; 2) уявлюваним перенесенням якостей одних предметів на інші за допомогою міфотворчості на ранньому етапі історії людства; 3) змішуванням смислових просторів концептів-конституентів, які виражають основу порівняння й образ-еталон при фразеологізації УП; 4) актуалізацією однієї з ознак образу-еталона конституентом, що репрезентує основу порівняння.

1. Нашарування повторних вербальних проєкцій первинного універсального словника людини ґрунтується на такій онтологічній кваліфікації образу, як його подвійність: він відображає властивості суб’єкта номінації – як цілого народу, так і конкретного індивіда. Мова йде про образ, ускладнений асоціаціями внаслідок накладання чуттєвого образу на гештальт. Такий образ формується внаслідок узаємодії сприйняття, пам’яті, уяви, накопичених вражень, а ще більшою мірою – механізмів стихійного, мимовільного дослідження світу та життя [Арутюнова 1988: 151]. Еталонізуючись у певній

мовній спільноті, цей ускладнений образ еталонізує також усі суб'єктивні враження; функціонуючи, він постійно “наростає” нагромадженою інформацією, а стихійність накопичення останньої може значно розширювати асоціативний ореол певного образу, змінюючи його значення навіть до протилежного.

Психологи довели існування візуальної семантики форм і семантико-перцептивних універсалій об'єкта [Артемьева 1999: 62–73], що свідчить про наявність первинного універсального (підсвідомого) словника людини та про його повторні вербальні (свідомі) проєкції, які в багатьох випадках не відповідають своєму джерелу, що призводить до феномену розірваності людини, протиріччя між свідомістю та підсвідомістю, напр.: залізничний вокзал, як сукупність упорядкованих нерозірваних ліній (колій), має позитивний асоціативний образ. Це зафіксовано в першому значенні німецького УП *Gesicht wie ein Bahnhof* (досл.: обличчя, як залізничний вокзал) – “1) правильні риси обличчя”, а повторні вербальні проєкції цього ж образу привнесли суб'єктивні негативні асоціації, які спричинили утворення полярного значення “2) неправильні риси обличчя” [НУФС: 24].

Властивості масла (смак, м'якість, “ковзкість” тощо) сформували стійкий позитивний асоціативний образ цього продукту. Це зафіксовано в УП укр. *як по душі маслом* – “сказав що-н. приємне”; нім. *es spricht sich wie Butter* (досл.: говориться, як по маслу) – “текст промовляється приємно й вільно”; рос. *как будто маслом по сердцу помазали* – “про відчуття, що приносить велике задоволення, насолоду кому-н. (від приємних слів, компліментів, радісних звісток і под.)”; англ. *(as) smooth as butter* (досл.: гладенький, як масло) – “1) дуже гладенький; 2) шовковистий, м'який (про поверхню, речовину); 3) усе йде бездоганно” [ССНП: 89; НУФС: 42; ССРЯ: 239; АУСКФ: 23] та ін.

Повторні вербальні проєкції образу масла можуть викликати негативні асоціації, які здаються невмотивованими, напр.: укр. *дурний як масла грудка* – “дуже дурний” [ССНП: 89]. Показовим є німецьке УП *wie Butter* (досл.: як масло) – “1) занадто легко; 2) дуже сентиментальний; 3) безенергійний; поступливий; м'якохарактерний” [НУФС: 42], на прикладі якого простежуємо пейоративність в утворенні нових значень мовної одиниці внаслідок зміни асоціативних зв'язків базового образу, що лежить в основі номінації.

Така поляризація вторинної номінації базується на законі діалектики – боротьбі протилежностей, який ґрунтуються на дихотомічній онтології Всесвіту. У людині, як соціальному феномені, постійно відбувається агонія соціально-спрямованих і егоцентричних сил, що є базою для механізму поляризації семантики візуального образу підсвідомо оформленого словника людини. Дія цього механізму простежується в українському УП як льоду, де відбулася зміна асоціативних зв'язків образу-еталона “лід” у бік поляризації значень (узимку льоду дуже багато, а влітку його зовсім немає): “1) дуже мало; 2) дуже багато” [ССНП: 84].

Наведемо ще приклад: до позитивної візуальної семантики фіалки (гарна квітка привабливого заспокійливого кольору з округлими нерозірваними лініями) додається приємний, але насичений, запах. На основі цього синестетичного образу виникло УП *riechen wie ein Veilchen* (досл.: пахнути, як фіалка) – “1) занадто пахнути; 2) тхнути” [НУФС: 187]. Паракдоксальність мислення, важливою для якої є емоційно-оцінна суб'єктивність, спричинила утворення абсурдного / аномального (і водночас полярного) для образу фіалки значення – “тхнути”.

Ці приклади належать безперечно до енантіосемів. Перехідні випадки енантіосемії маємо, коли конверсивні основи порівняння трапляються в межах одного образу-еталона, напр.: нім. *sich freuen / ärgern wie ein Stint* (досл.: радіти / сердитися як корюшка) – “дуже радіти / сердитися”; укр. *мовчить як млин без вітру* – “німує, мовчить” / *лече як пустий млин* – “безугавно базікає” [НУФС: 174; ССНП: 94]. Як бачимо, серед лінгвальних і екстралінгвальних чинників, які сприяють виникненню енантіосемії, найвпливовішим є емоційний [див. також: Червоножка 2001: 8]. Деякі приблизні підрахунки подібних випадків (з огляду на неповноту охоплення сучасними словниками корпусів УП в англійській, німецькій, українській і російській мовах) демонструють такі відсотки: англійські УП – $\approx 3,8\%$ енантіосемів, німецькі – $\approx 4,3\%$, українські – $\approx 11,6\%$, російські – $8,4\%$. Ці дані доводять розвиненість в українців і росіян емоційної компоненти, підтверджуючи існування такої цікавої для дослідників етнолінгвістики та лінгвокультурології закономірності: чим емоційніша мовна спільнота, тим численніша повинна бути група компаративних емоційно-оцінних енантіосемів.

Таким чином, дослідження поляризації значення образу-еталона УП споріднених і віддаленоспоріднених мов унаслідок

повторних вербальних проєкцій первинного універсального словника людини встановило один із механізмів утворення енантіосемічних ФО. Цей механізм корелює з парадоксальністю мислення, сприяючи утворенню фразеотворчо продуктивної групи іронічних емоційно-оцінних енантіосемів, яку виокремлюємо в межах УП.

2. Щодо такого шляху ускладнення асоціацій, як уявлюване перенесення якостей одних предметів на інші на основі міфотворчості, то тут слід зазначити таке: пізнання сукупності ознак і властивостей предмета відбувається лише в системних зв'язках цього предмета з іншими предметами об'єктивного світу, тому виникає можливість перенесення ознак одних предметів на інші. На цьому принципі базувалося пізнання світу на ранньому етапі історії людства, яке здійснювалося на основі міфотворчості, в якій міф був своєрідним способом духовного засвоєння дійсності, емоційного єднання людини з природою.

У межах магічного мислення язичників асоціації утворювалися на основі належності до того чи іншого полюса бінарної опозиції (“свій – чужий”, “верх – низ”, “життя – смерть” тощо). Міфологічні образи конструюються при цьому як пучки розрізнявальних ознак, як полівалентні символи [Маковский 1997: 76]. Так, найтиповішою моделлю взаємозв'язку сакральних етнообразів і способу орієнтації за ними в просторі й часі архаїчній свідомості слугувало “світове дерево”. За цією моделлю все живе розташовується щодо частин “світового дерева” біля стовбура, біля крони та кореневища: “верх” – оселя богів, небо, тому символізує життя і благодать, а “низ” – підземна та підводна стихії – оселя хтонічних істот, породжених хаосом і мороком. Саме це є підґрунтям утворення УП англ. *vanish like in a bottomless pit* (досл.: зникнути, як у бездонну яму) – “безслідно пропасти”; нім. *wie im Himmel leben* (досл.: жити, як на небесах) – “жити як у раю”; укр. *добре як у небі* – “гарно, безтурботно живеться”; рос. *как сквозь землю провалиться* – “безслідно зникнути” [АРФС: 81, 56; ССНП: 100, 123; ССРЯ: 139] та ін.

Численні УП в українській і російській мовах представлені образами-еталонами, які номінують язичницьких богів, напр.: укр. *виглядає як мара* – “дуже виснажений, вимучений”; *мокрый як зюзя* – “наскрізь мокрий”; рос. *как кикимора* – “1) неприємна, похмура й відлюдкувата людина (жінка); 2) потворна або негарно одягнена людина (жінка)” [ССНП: 88, 61; ССРЯ: 165]. Цих богів описують так: “У кінці дня [...] Землю окутує щільна пелена нічного Мороку. У цей

час з'являється страхітлива жіноча фігура у чорному вбранні з головою під пахвою. Ходить вона поміж будинків людей, від хати до хати, і вигукує імена господарів. Той, хто відгукується на її кликання, помирає. Це забавляється Мара – богиня Зла, Темної Ночі, Жахів, Страшних Сновидінь, Хвороб і Смерті [...] У середині студня (грудня) від Залізних Гір виїжджає зі своїм почетом на рябій кобилі старий невеликого зросту з білим як сніг волоссям та довгою сивою бородою. Це Зюзя – бог Зими [...] У ясну ніч можна інколи побачити, як із правого від входу кутка, біля самої печі [...] виходить сонна бліда дівиця з розкуйовдженим волоссям, бере до рук веретено, прядку, кужіль і сідає на ослін прясти [...] Це одна з доньок Мари – Кікімора, богиня нічних жахів і примарних сновидінь” [Киреевский 2009: 24–25, 57, 96–97]. Хоча часто представники язичницького пантеону з часом отримували різко-негативні характеристики, що пояснюється впливом християнства. Так, образ Зюзі, бога Зими, актуальний для білоруської мовної свідомості, бо в Білорусі й нині влаштовують зимові гуляння, пошановуючи цього бога. Натомість у Псковській області Росії “зюзя” є місцевою назвою свині [Мокиєнко 1973: 121–125], що допомагає “пролити світло” на внутрішню форму УП *пьяный как зюзя* – “дуже п'яний” [ССРЯ: 144], яке є досить поширеним ще з часів О.С. Пушкіна: див., напр., “Евгений Онегин” (розд. 6, строфа 5) [Пушкін]:

[...] Он отличился, смело в грязь
С коня калмыцкого сваясь,
Как зюзя пьяный, и французам
Достался в плен: драгой залог!

Міфологія британців також репрезентована яскравими образами, напр.: англ. *scream like a banshee* (досл.: кричати, як банші) – “дуже голосно й моторошно кричати”. Банші – загадкова фігура ірландського фольклору, жінка, яка з'являється біля будинку приреченої на смерть людини і своїм характерним стогіном та плачем сповіщає про те, що час її життя сплив. Банші є образом специфічно ірландським і, як уважають фахівці з ірландського фольклору, не має аналогів у віруваннях інших народів [Lysaght 1986]. Такі образи, насичені лінгвокреативною енергією “духу народу”, підтверджують тезу О.Ф. Лосева, що “міф завжди говорить не про механізми, а про організми і навіть більше того, про особистості, про живі істоти. Його персонажі є не абстрактними ідеями та методами побудови й

осмислення чуттєвості, а сама ця чуттєвість, що дихає життєвим теплом та енергією” [Лосев 1991: 46].

3. Такий шлях ускладнення асоціацій, як змішуванням смислових просторів концептів, які представляють основу порівняння й образ-еталон при фразеологізації УП, ґрунтується на тому факті, що усталені порівняння і на ранній стадії розвитку людства, і сьогодні є основою для утворення метафор, оскільки продуктивним вважається такий механізм породження метафори: *образ-еталон* → *УП* → *метафора*. Продуктивність цього механізму метафоризації визначається тим, що УП узагалі “функціонально ґрунтуються на порівнянні як розчленованому поєднанні двох концептосфер, на відміну від метафори, що є їх нерозчленованим сполученням” [Селіванова 2004: 52]. Злиття смислових просторів або “поєднання концептосфер” у когнітивній лінгвістиці розуміють як використання в мові однієї смислової сфери (донорської) на позначення іншої (реципієнтної), напр.: нім. *Gesicht wie ein Reibeisen* (досл.: обличчя, як тертка) – “груба шкіра обличчя; неголеність” [НУФС: 146] – принцип побутоцентризму зумовив перехід донорської зони артефактного концепту ТЕРТКА в реципієнтну зону антропоморфного концепту ОБЛИЧЧЯ, який бере активну участь у розбудові концептополя ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ЛЮДИНИ.

Виокремлено такі основні принципи проектування концептосфер [Селіванова 2004: 41]:

– антропометричність (використання назв людини, частин її тіла, дій тощо для образної номінації), напр.: англ. *(as) guilty as Cain* (досл.: винен, як Каїн) – “дуже винен у чому-н.”; укр. *як до теці в гості* – “з порожніми руками”; нім. *sich freuen wie ein Kind* (досл.: радіти, як дитина) – “безтурботно радіти; бути в радісному очікуванні”; рос. *как брат* – “людина, яка дуже близька, душевно прив’язана до кого-н., любить кого-н. усім серцем” [АУСКФ: 24; ССНП: 151; НУФС: 95; ССРЯ: 43];

– зооморфізм (людина уподібнює своє буття та дії до існування інших живих істот – тварин), напр.: англ. *(as) bright as a butterfly* (досл.: весела, як метелик) – “1) гарна, нарядна жінка; 2) безтурботна, весела жінка”; укр. *як агнець Божий* – “сумирна, тиха людина”; нім. *singen wie eine Heidelerche* (досл.: співати, як жайворонок) – “заливатися соловейком”; рос. *писать как курица лапой* – “писати поганим нерозбірливим почерком” [АУСКФ: 24; ССНП: 9; НУФС: 77; ФСРЯ: 128];

– побутоцентризм (на позначення психологічної, інтелектуальної, соціальної діяльності людини використовуються знаки ситуацій і предметів побуту), напр.: англ. *melt like candle* (досл.: танути, як свічка) – “втрачати вагу, худнути”; укр. *мотається як віник* – “дуже шустрий, беручий до роботи”; нім. *etwas zerlegen wie einen alten Wecker* (досл.: що-н. розібрати, як старий будильник) – “що-н. точно розібрати”; рос. *как стелька пьян* – “дуже п’яний” [АУСКФ: 24; ССНП: 25; НУФС: 193; ФСРЯ: 277].

4. Такий шлях ускладнення асоціацій, як актуалізація однієї з ознак образу-еталона за допомогою основи порівняння ґрунтується на положенні, що порівнювані об’єкти і явища є цілими сукупностями властивостей та ознак, а це, у свою чергу, спричинює варіативність параметрів порівняння. Така процедура уможливорює зворотний шлях – від метафори до УП, який передбачає актуалізацію за допомогою конститuenta, що виражає основу порівняння, однієї з ознак образу-еталона, напр.: німецький образ-еталон “Esel” (осел) уживається для найменування розумово обмеженої, навіженої, впертої людини. Задля уточнення ознакової бази цього образу-еталона з метою чітко передати інтенцію мовця, обирається лексема, спроможна актуалізувати лише одну, необхідну для комунікації ознаку, напр.: *Störrisch wie ein Esel wollte er sich losmachen* [Remarque 1960: 123].

4. Іntenційно-креативні усталені порівняння

Підґрунтям для виокремлення третього типу УП є поширення лінгвокреативного типу вербального мислення, при якому різко зростає роль асоціативних зв’язків, мовної гри, різного роду стилістичних ефектів [Костомаров 2000: 24]. Унаслідок інтенційно-креативної вторинної номінації виникають невмотивовані, ірреальні УП, наявні в усіх мовах. У таких одиницях знаходиться відображення своєрідне бачення явищ дійсності, тут більше простору для жарту, каламбуру, гротеску, іронії, тому УП можуть функціонувати не лише як конструктивний елемент усталених народних мовних одиниць ментального характеру, але і як автономна стилістична фігура, передусім у художньому мовленні. Наприклад, унаслідок контамінації німецьких УП *dick wie eine Tonne* (досл.: товста, як бочка) – “корпулентна” та *schlank wie eine Tanne* (досл.: струнка, як ялиця) – “струнка як тополя” виник каламбур *schlank wie eine Tonne* (досл.: струнка, як бочка) – “дуже струнка” [Gudkova 2010: 27];

енантіосемічні УП використовуються для жарту або гротеску: укр. *чистий як порося* – “дуже брудний”; рос. *домов как у зайца теремов* – “про бездомну людину”; англ. *(as) clear as blackberry pie* (досл.: ясно, як ожинний пиріг) – “справа темна; зовсім незрозуміло” [ССНП: 121; ССРЯ: 134; АУСКФ: 17]. Для українців і росіян образно-мотиваційна структура цього англійського УП є непрозорою, оскільки її демотивація вимагає розшифрування певної етнокультурної інформації, яка міститься в образі-еталоні: концепт BLACKBERRY (ожина), який бере участь у формуванні гастроконцепту BLACKBERRY PIE (ожинний пиріг), є лінгвосеміотично значущим для англійської лінгвокультури з огляду на вирощування культурних сортів цієї ягоди (в Україні та Росії досі ожину можна зустріти лише в дикому вигляді, а культурні сорти починають тільки-но поширюватися садівниками) та на поширене застосування ожини в кулінарії, часто як природного барвника. Тому попри те, що до складу ожинного пирога входять різні фрукти і ягоди, ожина все-таки надає фруктов-ягідній начинці чорного кольору, що й стало основою для утворення енантіосемічного порівняння *(as) clear as blackberry pie*.

Подібно до поєднання концептів, яке супроводжує процес метафоризації при формуванні УП, відбувається утворення останніх на основі перетину донорських і реципієнтних сфер метафор, які виражають основу порівняння чи / та образ-еталон, напр.: укр. *вступив у закон як собака в цибулю* – “невдало одружився” або нім. *blank wie eine Vollglatze* (досл.: блискучий, як суцільна лисина) – “зовсім без грошей” [ССНП: 141; НУФС: 189]. Як бачимо, основи порівняння цих УП “вступити в закон” і “blank” мають переносні значення ще до фразеологізації (“одружитися” і “бути без грошей”). Відповідно, образ собаки, яка ненароком потрапила в цибулю, асоціюється носіями української мови з невдачею та сприймається як результат накладання двох “картин” – у переносному значенні. А конститuent “Vollglatze” німецького УП, крім прямої – “суцільна лисина”, передає переносну семантику повної відсутності чого-небудь, тобто в межах цього УП простежуємо перехрещення концептно-сміслових просторів: КОЛІР → ФІНАНСИ ↔ ЗОВНІШНІСТЬ → ФІНАНСИ.

Тлом такого концептно-сміслового взаємопроникнення є комплекс асоціацій або “асоціативний ореол” (В.М. Телія). Асоціативні ореоли можуть породжувати численні смислові комбінації, кількість яких не обмежується певним народом або

синхронічним зрізом. У результаті цих асоціацій утворюються УП, які являють собою креативні “витвори” того чи іншого етносоціуму, напр.: укр. *пішло як теца під лід* – “легко, без будь-яких ускладнень”; нім. *Akustik wie in einem Bauernbett* (досл.: акустика, як у селянському ліжку) – “поганий запах; сморід”; рос. *врет как сивый мерин* – “нахабно бреше”; англ. *(as) mean as cat's meat* (досл.: жадібний, як м'ясо з кота) – “дуже жадібний, скупий” [ССНП: 151, 149; НУФС: 26, 30; ФСРЯ: 146; АУСКФ: 27].

Чим складніші асоціації, що лежать в основі полісимілятивних та інтенційно-креативних порівнянь, тим більшою мірою їм іманентні лінгвоспецифічні та етнокультурні властивості. Наприклад, щоб розкрити причини поляризації значення (енантиосемії) українського УП *дбає як за ковбасу в піст* – “не дбає, байдуже ставиться” [ССНП: 72], необхідно ремотивувати внутрішню форму цього порівняння, тобто розкодувати семіотичну інформацію, лінгвальну й екстралінгвальну, яка в ньому акумульована. Для цього мовець повинен володіти пресупозитивними та імплікативними знаннями: фразеотворчим тут став стереотип про українців як про набожних людей, які суворо дотримувалися постів і, відповідно, не споживали в піст ковбасу, що й сприяло появі в значенні цього УП семи “байдужість”.

5. Висновки

Аналіз когнітивного підґрунтя ономасіологічної структури усталених порівнянь висвітлив об'єктивні й суб'єктивні причини вибору образів-еталонів при формуванні названих фразеологічних одиниць, а також універсальні й специфічні чинники, задіяні при цьому.

З'ясовано, що фразеологізація усталених порівнянь в англійській, німецькій, українській та російській мовах та формування їх семантики зумовлені чинником асоціативних моделей – конструктів, які відображають етапи розвитку абстрагованого мислення людини.

Асоціативні моделі розглядаються в аспекті трьох типів усталених порівнянь: моносимілятивних, полісимілятивних та інтенційно-креативних. Семантика моносимілятивних усталених порівнянь моделюється за зразком неускладнених, прозорих ознак, що ґрунтуються на простих асоціаціях. Зміст полісимілятивних усталених порівнянь визначають моделі складних асоціацій, які

передбачають багатоступеневість розумових операцій. Моделі семантики інтенційно-креативних усталених порівнянь відтворюють ознаки лінгвокреативного типу вербального мислення, стратегії мовної гри, потенціал різного роду стилістичних ефектів.

Перспектива відтворення специфіки національно-мовної картини світу визначає доцільність моделювання семантики усталених порівнянь в аспекті порівняльно-історичного мовознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Алефиренко Н.Ф.* Структурно-семантический анализ компаративных фразеологизмов современного украинского языка : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 “Украинский язык” / Н.Ф. Алефиренко. – К., 1978. – 24 с.
- Артемьева Е.Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М. : Наука ; Смысл, 1999. – 350 с.
- Арутюнова Н.Д.* От образа к знаку / Н.Д. Арутюнова // Мышление. Когнитивные науки. Искусственный интеллект. – М. : Центр совет филол. (метод.) семинаров при ПАН СССР, 1988. – С. 147–162.
- Арутюнова Н.Д.* Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры ; общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–21.
- Берлизон С.Б.* Компаративные фразеологические единицы – средство выражения экспрессии и эмоциональной оценки / С.Б. Берлизон // Проблемы семасиологии и лингвостилистики. – Рязань : Изд-во Рязан. гос. пед. ин-та, 1973. – Вып. I. – С. 3–72.
- Веккер Л.М.* Психика и реальность : единая теория психических процессов / Лев Маркович Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.
- Киреевский И.Р.* Мифы древних славян : [боги, духи, растения, животные] / Игорь Ростиславович Киреевский. – Харьков ; Белгород : Книжн. Клуб “Клуб Семейного Досуга”, 2009. – 240 с.
- Костомаров В.Г.* Современный русский язык и культурная память / В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова // Этнокультурная специфика речевой деятельности : сб. обзоров. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – С. 23–36.
- Лебедева Л.А.* Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеографии : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / Л.А. Лебедева. – Краснодар, 1999. – 34 с.

- Левин-Штайнманн А.* Лингвоспецифический компонент при оформлении концептов фразеологизмами / А. Левин-Штайнманн // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред. В.Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 2004. – С. 60–68.
- Левченко О.П.* Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект : монографія / Олена Петрівна Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
- Лосев А.Ф.* Философия. Мифология. Культура / Алексей Фёдорович Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.
- Маковский М.М.* Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов / М.М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 1. – С. 73–95.
- Маслова В.А.* Лингвокультурология : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. завед.] / Валентина Авраамовна Маслова. – М. : Изд. центр “Академия”, 2001. – 208 с.
- Михайлов В.Я.* Компаративная фразеология как особая структурно-семантическая группа в составе фразеологии современного немецкого языка : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Владимир Яковлевич Михайлов. – Л., 1971. – 217 с.
- Мізін К.І.* Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови : шляхи утворення та ідеографія : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Костянтин Іванович Мізін. – К., 2003. – 237 с.
- Мізін К.І.* Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.17 “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / К.І. Мізін. – К., 2012. – 32 с.
- Мокиенко В.М.* Как зюзя / В.М. Мокиенко // Русская речь. – 1973. – № 5. – С. 121–125.
- Назарян А.Г.* Образные сравнения французского языка / Арманд Грантович Назарян. – М. : Наука, 1965. – 178 с.
- Огольцев В.М.* Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии / Василий Михайлович Огольцев. – Л. : Изд. Ленинград. гос. ун-та, 1978. – 159 с.
- Ройзензон С.И.* Глагольные компаративные фразеологические единицы в современном английском языке : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / С.И. Ройзензон. – М., 1972. – 32 с.

- Сахарный Л.В.* Введение в психолингвистику / Леонид Волькович Сахарный. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 184 с.
- Селіванова О.* Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / Олена Олександрівна Селіванова. – К., Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
- Солсо Р.Л.* Когнитивная психология / Роберт Л. Солсо. – М. : “Тривола”, М. : “Либерей”, 2002. – 600 с.
- Телия В.Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Вероника Николаевна Телия. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
- Червоножка В.С.* Енантіосемія в сучасній болгарській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / Валентина Семенівна Червоножка. – К., 2001. – 216 с.
- Чубур Т.А.* Теоретические основания лингвокультурологических сопоставительных исследований : автореф. дис. на соиск. науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / Т.А. Чубур. – Воронеж, 2011. – 46 с.
- Fink-Arsovski Ž.* Poredbena frazeologija : pogled izvana i iznutra / Željka Fink-Arsovski. – Zagreb : Filozofski fakultet, 2002. – 128 s.
- Humboldt W. von.* Über den Nationalcharakter der Sprachen [Entwurf 1822 ; Werke in 5 Bdr] / Wilhelm von Humboldt. – Darmstadt : Gotta, 1963. – Bd. 3. – 540 S.
- Lysaght P.* Banshee. The Irish Supernatural Death Messenger / Patricia Lysaght. – Dublin : The Glendale Press, 1986. – 433 p.
- Weisgerber L.* Muttersprache und Geistesbildung / Leo Weisgerber. – Göttingen : Rubert & Co. G.m.b.H., 1929. – 170 S.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- АРФС* – Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин ; [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Рус. яз, 1984. – 944 с.
- АУСКФ* – Мізін К.І. Англо-український словник компаративної фразеології / К.І. Мізін. – Кременчук : Щербатих О.В., 2010. – 120 с.
- НУФС* – Мізін К.І. Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння) / К.І. Мізін. – Вінниця : Нова книга, 2005. – 304 с.
- РАФС* – Квеселевич Д.И. Русско-английский фразеологический словарь / Д.И. Квеселевич. – 2-е изд., стереотип. – М. : РЯ, 2000. – 705 с.

ССНП – Юрченко О.С. Словник стійких народних порівнянь / О.С. Юрченко, А.О. Івченко. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.

ССРЯ – Мокиєнко В.М. Словарь сравнений русского языка / В.М. Мокиєнко. – СПб. : “Норинт”, 2003. – 604 с.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / [сост. А.Н. Тихонов, А.Г. Ломов, Л.А. Ломова]. – 2-е изд., стереот. – М. : Рус. яз. – Медиа, 2006. – 334 с.

Gudkova O. Handbuch deutscher Sprachsymbole / Olga Gudkova ; [hrsg. von H. Walter]. – Greifswald : ЕМА-Universität, 2010. – 134 S.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Пушкін А.С. Евгений Онегин / А.С. Пушкин. – Режим доступу : <http://magister.msk.ru/library/pushkin/poetry/onegin.htm#06>

Remarque E.M. Drei Kameraden / E.M. Remarque. – Moskau : Verlag für fremdsprachige Literatur, 1960. – 455 S.

Тропина Н.П.

доктор филологических наук, профессор
Херсонский государственный университет

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ДЕРИВАЦИЯ КАК СПОСОБ ПОПОЛНЕНИЯ СЛОВАРЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ

Семантическая (лексико-семантическая) деривация как самостоятельный способ пополнения словаря до настоящего времени не только не описана достаточно полно, но и объективность ее существования нередко все еще подвергается сомнению. Причин тому несколько. Во-первых, статус семантической (лексико-семантической) деривации среди других способов образования языковых единиц не является ни однозначно понимаемым, ни достаточно определенным. Во-вторых, теория дериватологии как самостоятельное направление в изучении порождения, развития, изменения языковых единиц совсем недавно прошла стадию становления и кодификации [Мурзин 1984]. В самом понимании терминов деривация, семантическая деривация, лексико-семантическая деривация отражается как сложность и неоднозначность языковых явлений, стоящих за этими терминами, так и определенные этапы и повороты в развитии лингвистической мысли.

Деривация (лат.*derivatio* – отведение, образование, отклонение) понимается современным языкознанием узко и широко. При узком понимании термин выступает как синоним словообразования или даже как синоним только морфологического словообразования простых производных слов в противовес словосложению [Аругюнова 1961; Шанский 1968; Левковская 1962; Кубрякова 1972]. При широком понимании, более свойственном нашему времени, под деривацией понимаются процессы (реже – результаты) “образования в языке любых вторичных знаков” [ЛЭС 1990: 129] – слов, грамматических форм слов, словосочетаний, предложений и т.д. – “всех возможных языковых единиц, начиная с фонемы и кончая текстом” [Мурзин 1984: 3].

Лексико-семантической (иногда – просто семантической) деривацией называют два близких, но не полностью адекватных явления: 1) образование омонимов в результате распада полисемантических слов, 2) возникновение у слов новых значений, что ведет либо к превращению моносемантического слова в полисем, либо к расширению структуры полисема (это явление чаще называют просто семантической деривацией); реже так называют и результат возникновения новых значений – само явление полисемии [Морковкин 1981]. Иногда семантический и лексико-семантический способы разграничивают и понимают в этом случае семантический более широко, как включающий в себя, помимо лексико-семантической деривации, также и семантико-морфологический способ, при котором новое слово “возникает благодаря эллипсу грамматически зависимых слов и концентрации значения фразеологического оборота в целом на опорном слове” [Шанский 1977: 13], напр.: *железная дорога* > *дорога*¹. Как видим, первое понимание лексико-семантической деривации опирается на узкое значение термина “деривация” (деривация = словообразование), второе – на широкое понимание деривации как образования любых вторичных знаков (в данном случае образуются новые значения слов – лексико-семантические варианты). Более ранним и потому в определенной мере более традиционным является использование термина лексико-семантическая деривация для обозначения одного из типов неморфологического словообразования – распада многозначных слов на омонимы. Это издавна знакомое семасиологии явление было впервые осмыслено как входящее в парадигму словообразовательной системы русского языка В.В. Виноградовым [Виноградов 1951], когда словообразование как самостоятельный раздел языкознания только закладывалось. В ходе становления словообразования как самостоятельной науки, в результате разграничения диахронических процессов образования слов и синхронных мотивационных связей между словами, и, соответственно, размежевания диахронного и синхронного словообразования, наметилась тенденция относить лексико-семантическую деривацию к диахроническому словообразованию [Земская 1973: 170; Немченко 1984: 119]. При явном крене

---

¹ Такое образование нового слова номинируется как “стяжение” [Тараненко 1989].

словообразования как науки в сторону синхронии, лексико-семантическая деривация оказалась на периферии интересов дериватологов, требовала (особенно до появления известной работы Н.М. Шанского [Шанский 1977]) и до настоящего времени часто требует дополнительного обоснования своего включения в парадигму словообразования вообще и особенно в систему синхронного словообразования: “Имея в виду, что в результате семантического способа словопроизводства фонетически новых слов не создается, а также то, что с его помощью новые слова появляются в языке как будто в процессе более или менее длительного употребления, многие ученые до сих пор вообще выводят этот способ обогащения лексики из сферы словообразования” [Шанский 1977: 11]. Главным аргументом включения семантической деривации в систему способов словообразования Н.М. Шанский выдвигает изоморфизм ее “деривативной сущности” морфологическому словообразованию, который видится ученому в общности результата и сходстве механизмов лексико-семантического и морфологического словообразования: во-первых, при лексико-семантическом словообразовании, как и при морфологическом, возникают новые номинативные единицы (“каждый омоним это уже новое наименование” [Шанский 1977: 12], во-вторых, “слова в языке возникают в результате семантического развития слова, по существу, так же, как при использовании морфологического способа... Аналогия как основной закон создания новых слов автоматически и последовательно действует и здесь, в определенных условиях, приводя к возникновению на месте трех членов деривативно-семантической пропорции полного словообразовательного квадрата, так как это мы наблюдаем при морфологическом словопроизводстве” [Шанский 1977: 12]. При таком понимании, во-первых, теоретически исключается возможность интерпретации лексико-семантической деривации как синхронического явления и, во-вторых, область действия лексико-семантической деривации распространяется только на гомогенные омонимы.

Действительно, основным признаком перехода полисемии в омонимию является отсутствие живых семантических связей между омонимами. Этот же признак – наличие живых словообразовательных связей – основное условие при установлении между двумя языковыми единицами синхронных словообразовательных отношений: “...отличительные признаки

отношений производности (живой, синхронической – Н.Т.) ярче всего выявляются в сфере семантики вторичных форм: характерной приметой указанных отношении является семантическая мотивированность вторичного образования. Там, где такой мотивированности нет, отсутствуют и отношения словообразовательной производности” [Кубрякова 1974: 201]. Это требование актуальной мотивированности закономерно позволяет видеть в лексико-семантической деривации, понимаемой как распад полисемии, только диахроническое явление, не “вписывающееся” в синхроническое словообразование: “Полностью отсутствует в синхроническом словообразовании лишь один из основных способов диахронического словообразования – лексико-семантический. Дело в том, что исторически производные слова, возникшие в результате данного способа словообразования, в современном языке лишены производящих, мотивирующих слов” [Немченко 1984: 119].

Однако ряд исследователей считает, что лексико-семантическая деривация в выше рассмотренном понимании (как способ словообразования) действует и в синхронии. Возникающее при этом противоречие между последовательностью в признании за лексико-семантической деривацией статуса одного из способов образования слов, с одной стороны, языковой интуицией исследователя и языковыми фактами, которые противятся отнесению лексико-семантической деривации только к диахронии, только к образованию омонимов в общепризнанном понимании, – с другой, снимается некоторыми исследователями за счет расширительного толкования явления омонимии.

Такое расширительное толкование омонимии при обосновании действия лексико-семантической деривации в синхронии имеет две разновидности – более и менее кардинальную. Менее кардинальная позиция базируется на фактах неодинаковой удаленности гетерогенных омонимов и фактах постепенной утраты связей между некогда родственными значениями. Действительно, не является же переход полисемии в омонимию мгновенным явлением. Даже чисто умозрительные построения могут привести к предположению о постепенности утраты семантической близости между значениями полисема. Теоретически предсказуемая градуируемость оси “полисемия” > “омонимия” подтверждается данными психолингвистики. Наблюдения над восприятием носителями языка полисемии и омонимии, проведенные независимо киевским ученым

М.П. Муравицкой [Муравицкая 1991] и воронежским исследователем В.В. Левицким [Левицкий, Стернин 1989], приводят к выводу, что эти явления, стратифицируемые, как правило, языковедами, в сознании носителей языка резко не разграничиваются, при этом значения одних полисемов оцениваются как более близкие, значения других – как более удаленные, омонимы могут оцениваться как обладающие некоторой связанностью. Это, в свою очередь, позволяет языковедам говорить о существовании явлений, промежуточных между полисемией и омонимией: “между “подлинной” полисемией и “подлинной” омонимией лежит множество промежуточных типов” [Левицкий, Стернин 1989: 64]: *корень дерева – корень зуба – корень зла – квадратный корень*, где крайние позиции занимают омонимы, а близлежащие пары являются значениями полисема.

По мнению Ю.А. Карпенко, “перехідний тип” можна визначити як слова з однаковою звуковою формою і різною семантикою, взаємопов’язаність яких виразно сприймається мовцями, але є настільки віддаленою, що слова не становлять семем одного слова” [Карпенко 1992:4]. Учений пропонує застосовувати по відношенню до цих проміжних типів термін **мезоним** (від гр. *mesos* – середній, серединний, проміжний), а само явище **мезонимії** вважає неопровержимим доказом дії лексико-семантичної деривації в синхронії мови [Карпенко 1992]. Таким чином, краєугольним камнем обґрунтування можливості дії лексико-семантичної деривації в синхронії є визнання за мезонімами статусу не семем одного слова (чому?), а статусу самостійних слів “Утворення мезоніма є завжди утворенням нового слова, тобто – словотвірним актом” [Карпенко 1992]. Система доказів при цьому зводиться, по суті, до двох позицій: 1) в сприйнятті носителями мови полісемія і омонимія різко не розмежується, що підтверджується психолінгвістичними спостереженнями М.А. Муравицкой і В.В. Левицкого; 2) при мезонимії лексема співвідноситься з новими де нота го м і сигніфікатом. Обидва факти достатньо відомі семасіологам, однак чи є вони доказом існування мезонимії? Виникають питання: де на шкалі “полісемія – омонимія” поворотна точка? Чи може кількісний критерій, даний носителями мови як самооцінка свого сприйняття близькості або віддаленості різних концептів, пов’язаних однією лексемою, бути достатньо об’єктивним? С іншої сторони, якщо мотивованість відчувається

носителями языка, почему ею можно пренебречь и объявить единицы самостоятельными словами? Кроме того, приобретение единицей нового значения и новой денотативной отнесенности отнюдь не является доказательством того, что перед нами не новый лексико-семантический вариант слова, а новое слово: доказано, что самостоятельной денотативной отнесенностью и самостоятельным значением обладают не только омонимы, но и ЛСВ полисемов [Задорожный 1971, Морковкин 1981]. Но если этот критерий не может быть решающим при разграничении полисемии и омонимии, то, как он может действовать при выделении мезонимов? Представляется, что по поводу выделения мезонимов можно повторить сказанное В.В. Морковкиным о так называемых “оттенках значения”: “если опознание семантически различного в содержании слова есть обнаружение чего-то такого, что существует объективно (и это можно показать и доказать), то сообщение некоей семантической единице того или иного статуса по самой своей сути условно. Отсюда следует, что споры о статусе гой или иной семантической единицы (т.е. является она отдельным значением или оттенком значения) чаще всего бесплодны и некорректны, поскольку они имплицитно основываются на ложном предположении о существовании некоторых объективных черт значения и оттенка значения” [Морковкин 1981:162].

Еще более кардинально явление омонимии расширяют, опираясь на высказывание А.А. Потебни “где два значения – там два слова”, В.М. Марков и его последователи [Марков 1984; Рымарь 1990]. Это дает им возможность решить проблему синхроничности лексико-семантической деривации постулированием тезиса “Появление нового значения – это появление нового слова, осуществленное в результате единичного словообразовательного акта” [Марков 1984: 8], таким “ходом” снимается и проблема полисемии и проблема статуса и места семантической деривации: всякая лексическая неоднозначность становится омонимией, тогда на нее закономерно, без всяких теоретических противоречий, распространяется область действия семантической деривации. Однако вряд ли многие из современных лексикологов согласятся признать, что в следующих примерах перед нами не многозначность, а омонимия: *“Конкуренточка моя, не нужен твой миленочек, привяжи его к себе на сорок семь веревочек”*, *“Дроля – сладкое **сердечко** – в каждую*

влюбляется...”, “На правой рученьке кольцо, играет Петя-золотцо” [Рымарь 1990: 73-74].

Думается, что доказательством действия лексико-семантической деривации в синхронии языка должно являться не существование мезонимов (если даже допустить, что оно доказано), а то, что в языке существует, реально воспринимается носителями языка и признается современным исследователями² факт выводимости, производности, мотивированности между значениями полисема и даже между гетерогенными омонимами. В последнем случае носители языка часто видят мотивационные отношения даже там – в случае этимологической омонимии, – где они для филолога заведомо невозможны [Арсеньева и др. 1966]. Именно этим свойством обусловлено другое понимание лексико-семантической деривации.

В другом понимании семантической (лексико-семантической) деривацией называют способность слов изменять свои значения, что приводит, поскольку старые значения сохраняются длительное время, к полисемии. “Как все живое, слово не остается тождественным самому себе во времени. Оно само в себе несет потенцию своего изменения. Одной из актуализаций этой потенции и является многозначность, которую правильно рассматривать не только как состояние, но и как процесс, из чего, кстати, следует, что все слова языка актуально или потенциально многозначны” [Морковкин 1981: 48]. Понимание семантической деривации как процесса образования новых значений и как способа сосуществования значений полисемантического слова впервые эксплицитно выражено С.Д. Кацнельсоном, который в работе 1965 г. “Содержание слова, значение и обозначение” обосновал наличие актуальных деривационно-мотивационных (т.е. осознаваемых носителями языка), а не только исторических, связей между значениями полисема, и вслед за А.А. Потебней [Потебня 1941: 96] утверждает, что “связь между значениями одной лексемы носит не семантический, а деривационный характер” [Кацнельсон 1986: 48]

---

² Впрочем, не только современными, но также и А.А. Потебней: исследователи взглядов ученого на многозначность-омонимию склонны считать, что А.А. Потебня вовсе не отрицал, как это долго считалось, существование многозначности как лексико-семантического явления. См. по этому поводу [Кацнельсон 1986; Соколовская 1989].

(читай: не только семантический – Н.Т.). Эти связи видятся ему (С.Д. Кацнельсону) как отношения производности, деривации, мотивированности; а структура полисема – как деривационная структура, причем не только исторически производная, но и проявляющаяся в синхронически актуальных мотивационных отношениях между семемами: “Деривационная структура многозначного слова не является однотипной, данной раз и навсегда. В процессе исторического развития она нередко существенно видоизменяется. Перестройка деривации может выразиться в изменении отношения между главными и второстепенными значениями и даже в расщеплении единой структуры на две. Необходимо поэтому различать *этимологические*, т.е. исторически снятые, и *актуальные*, действительно проявляющиеся в слове данной эпохи деривационные отношения” [Кацнельсон 1986 (1965): 50]. Такое понимание семантической деривации принято современной семасиологией (Н.Д. Арутюнова, Ю.Д. Апресян, Л.М. Васильев, Э.В. Кузнецова, М.П. Муравицкая, В.М. Русановский, А.А. Тараненко, А.А. Уфимцева, Г.М. Шипицина, Д.М. Шмелев, А.Н. Шрамм и др.). Оно базируется на признании за любыми языковыми изменениями статуса деривации, т.е. на широком толковании самого понятия деривации.

Именно так понимаемые связи между значениями полисема являются одним из проявлений эпидигматических отношений в лексике, которые Д.Н. Шмелев выделил в качестве “третьего измерения” в языке, наряду с двумя другими – парадигматическим и синтагматическим [Шмелев 1973: 7].

Представляется, что для теоретического осмысления места лексико-семантической деривации среди других способов обогащения словаря, обоснования ее места в синхронии или диахронии необходимо учесть ряд теоретических положений современной лингвистики.

Прежде всего, необходимо осмыслить те следствия, которые вытекают из признания, после известной дискуссии начала 60-х гг., системности лексико-семантического яруса языка [Уфимцева 1962] и выделения в качестве его основной единицы лексико-семантического варианта, а не слова, обоснованного А.И. Смирницким. Для семасиологов к настоящему времени положение о таком статусе лексико-семантического варианта (ЛСВ) стало общепринятым, не требующим ни ссылок на авторитеты, ни доказательств (все же

приведем главное из них: во все системные отношения – парадигматические, синтагматические, эпидигматические – вступает именно лексико-семантический вариант слова, а не слово во всей совокупности своих значений). Из этого следует со всей очевидностью вывод: пополнением лексико-семантической системы следует считать не только появление новых слов, но и, а может быть не “и”, а *прежде всего*, появление у слов новых значений, новых лексико-семантических вариантов³. Именно на это указывал С.Д. Кацнельсон (1965): “Процессы семообразования и словообразования в известной степени параллельны” [Кацнельсон 1986: 51] (термин *сема* в данном употреблении С.Д. Кацнельсона соответствует современному *семема*). С ономаσιологических позиций семемообразование (образование новых значений слова) и словообразование выглядят как имеющие одинаковую задачу – номинировать: появление нового лексико-семантического варианта, как и появление нового слова – это номинативный акт, акт соотнесения имени с денотатом и сигнификатом. Различие заключается не в сути, не в направленности семемо- и словообразования, а в технике, в языковых ресурсах, используемых в каждом из этих случаев.

Если к этому прибавить обоснованное А.И. Смирницким положение о гомогенной омонимии как пределе лексико-семаитического варьирования слова [Смирницкий 1954], то станет очевидным, что два понимания лексико-семантической деривации только кажутся не совместимыми, становится очевидной беспочвенность отнесения лексико-семантической деривации только к синхронии или только к диахронии. Современная лингвистика все чаще приходит к мысли: “Укрепившаяся в нашем языкознании традиция противопоставления по-сосюрски синхронии и диахронии носит ущербный характер: два эти подхода вместо взаимного дополнения оказались оторванными друг от друга, что обусловлено не столько принципиальными соображениями, сколько недостаточной осведомленностью синхронистов в истории языка и сосредоточенностью историков языка на динамике исторических процессов в далеком прошлом с редким доведением их до современности, а также невниманием к системному осмыслению

---

³ Пока вопрос не заходит о теоретическом статусе лексико-семантической деривации, это, кажется, признается всеми.

современного состояния исторически изменившихся элементов языка и их взаимных отношений” [Добродомов 2002: 103].

Такая строгая демаркация вызвана боязнью нарушить чистоту синхронных исследовательских позиций. Однако жесткая граница между синхронией и диахронией существует скорее как гносеологическая условность, не всегда способствующая адекватной оценке языковых явлений. Есть основания предположить, что ряд языковых процессов присущи как синхронии, так и диахронии. Н.Д. Шмелев еще в 1973 г. указывал, что “...боязнь “смешать” эти два аспекта исследования привела к по существу неправильной оценке некоторых лексико-семантических явлений. Так, исключительно “диахронический смысл” был придан понятию метафорических и метонимических “переносов” в лексике, вследствие чего соответствующие явления не получили еще в современной лингвистике адекватной оценки” [Шмелев 1973: 219]. Думается, что к таким явлениям относится и лексико-семантическая деривация в целом. Действительно: “Втрата тотожності слова починається в синхронії і завершується в діахронії” [Русанівський 1988: 77].

Кроме того, синхрония не понимается современной лингвистикой как нечто статичное, застывшее, а мыслится, вслед за И.А. Бодуэном де Куртене и Л.В. Шербой, как явление, обладающее динамикой. Идея динамической синхронии как нельзя лучше позволяет видеть в лексико-семантической (семантической) деривации такое явление, которое связывает настоящее и будущее лексико-семантического яруса языка в неразрывное, постоянно изменяющееся и развивающееся целое.

Думается, что лексико-семантическая деривация – это и изменение значений слов, приводящее к многозначности (возникновению ЛСВ), а также и процесс образования гомогенных омонимов. Если при этом помнить, что разграничение полисемии и, по крайней мере, гомогенной омонимии до настоящего времени остается проблемой, в решении которой есть достаточно аргументированные попытки показать их (омонимии и полисемии) онтологическую близость, “одинаковость” и свести их к “лексической неоднозначности” (М.П. Кочерган, Ю.Д. Апресян и др.), то становится еще более понятным, что вопрос об области действия лексико-семантической деривации является, по сути, вопросом о лингвистической сущности и возможности демаркации полисемии и гомогенной омонимии. Если же при этом осознавать, что

разграничение полисемии и гомогенной омонимии является скорее проекцией на лексическую неоднозначность лексикографических нужд, чем отражением их онтологических различий, что полисемия и гомогенная омонимия – одно и тоже лингвистическое явление на разных стадиях своего существования, то станет еще более понятным, что перед нами один и тот же языковой процесс семантического развития значения, последовательно приводящий к полисемии и гомогенной омонимии.

Что касается терминологии, то было бы заманчиво избежать ее “удвоения” и использовать по отношению к кодифицированной, “устоявшейся” гомогенной омонимии термин лексико-семантическая деривация (словообразование), по отношению к появлению у слова новых значений, образованию лексико-семантических вариантов – термин семантическая деривация. Однако строгое разграничение терминов может, во-первых, создать видимость того, что за разными терминами стоят разные деривационные процессы (а это не так, процесс один), во-вторых, может привести к искушению расширительного толкования омонимии (см. выше). Поэтому представляется, что следует, по крайней мере, на настоящем этапе осмысления проблемы, смириться с терминологической синонимикой и считать ее неизбежной.

Итак, нам представляется, что лексико-семантическая (семантическая) деривация – это неморфологический способ пополнения словаря, постоянно действующий в синхронии и имеющий “выход” в диахронию языка: между образованием лексико-семантических вариантов (появлением у слов новых значений) и появлением гомогенных омонимов нет резкой границы. Это одно и тоже явление на разных стадиях своего существования.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Арсеньева М.Г.* Многозначность и омонимия / М.Г. Арсеньева, Т.В. Строева, А.П. Хазанович. – Л. : ЛГУ, 1966. – 89 с.
- Арутюнова Н.Д.* Очерки по словообразованию в современном испанском языке / Н.Д. Арутюнова. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 189 с.
- Виноградов В.В.* Вопросы современного русского словообразования / В.В. Виноградов // Русс. яз. в школе. – 1951. – №2. – С. 1-10.

- Добродомов И.Г.* Еще раз об исторической памяти в языке / И.Г. Добродомов // Вопросы языкознания. – 2002. – № 2. – С. 103-108.
- Задорожный М.И.* О границах полисемии и омонимии / М.И. Задорожный. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 71 с.
- Земская Е.А.* Современный русский язык. Словообразование / Е.А. Земская. – М. : Просвещение, 1973.
- Карпенко Ю.А.* Синхронічна сутність лексико-семантичного словотвору / Ю.А. Карпенко // Мовознавство. – 1992. – №4. – С.3-10.
- Кацнельсон С.Д.* Общее и типологическое языкознание / С.Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1986. – 298 с.
- Кубрякова Е.С.* Словообразование // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Е.С. Кубрякова. – М. : Наука, 1972. – С. 345-394.
- Кубрякова Е.С.* Основы морфологического анализа: На материале германских языков / Е.С. Кубрякова. – М. : Наука, 1974. – 319 с.
- Левицкий В.В.* Экспериментальные методы в семасиологии / В.В. Левицкий, И.И. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 193 с.
- Левковская К.А.* Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала / К.А. Левковская. – М. : Высш. школа, 1962. – 296 с.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь.* – М : Сов. энциклопедия, 1990.
- Марков В.М.* О семантическом способе образования слов / В.М. Марков // Русское семантическое словообразование. – Ижевск, 1984. –С. 3-21.
- Морковкин В.В.* Лексическая многозначность и некоторые вопросы ее лексикографического описания // Русский язык Проблемы художественной речи. Лексикология и лексикография / В.В. Морковкин. – М. : Наука, 1981. – С. 153-166.
- Муравицкая М.П.* Психолингвистический анализ лексической омонимии в украинском языке / М.П. Муравицкая // Вопросы языкознания. – 1991. – №1. – С. 116-124.
- Мурзин Л.Н.* Основы дериватологии / Л.Н. Мурзин. – Пермь, 1984. –56 с.
- Немченко В.Н.* Современный русский язык. Словообразование / В.Н. Немченко. – М. : Высш. школа, 1984. – 256 с.

- Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – М.-Л., 1941. – Т. 4.
- Русанівський В.М.* Структура лексичної і граматичної семантики / В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 240 с.
- Рымарь Р.М.* Лексическая и грамматическая деривация имен существительных категории субъективной оценки в языке фольклора (на материале русских частушек) / Р.М. Рымарь. – Горловка, 1990. – 190 с.
- Смирницкий А.И.* К вопросу о слове (проблема “тождества слова”) / А.И. Смирницкий // Труды Института языкознания. – 1954. – Т. 4. – С. 3-49.
- Соколовская Ж.П.* Проблема многозначности в лингвистической концепции А.А. Потебни / Ж.П. Соколовская // Филологические науки. – 1989. – №2. – С. 46-51.
- Тараненко А.А.* Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы) / А.А. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
- Уфимцева А.А.* К вопросу о лексико-семантической системе языка // Тезисы докладов. На дискуссии о проблеме системности в языке / А.А. Уфимцева. – М. : 1962. – С. 12-15.
- Шанский Н.М.* Очерки по русскому словообразованию / Н.М. Шанский. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – 309 с.
- Шанский Н.М.* Лексическая деривация в русском языке / Н.М. Шанский // Русский язык в школе. – 1977. – №3. – С. 9-16.
- Шмелев Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ
В СПОРІДНЕНИХ ТА НЕСПОРІДНЕНИХ МОВАХ**

Аладько Д.О.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

**МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОЇ ДИНАМІКИ
НОМІНАЦІЙ АРТЕФАКТІВ (НА ПРИКЛАДІ НАЗВ ПОСУДУ В
АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ)**

Аналіз мотиваційних моделей лексичних одиниць різного рівня, зокрема моделей семантичної деривації, й надалі залишається важливою складовою частиною сучасних лінгвістичних студій. Вивчення механізмів номінації, мотиваційних основ найменування об'єктів оточуючого світу набуває особливої значущості в світлі антропоцентричної парадигми дослідження мовних одиниць. Явище мотивації та теорія номінації перебуває в центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників [Арутюнова 1999; Блэк 1990; Вежбицкая 1990; Гак 1988; Лакофф 1990; Левицкий 2006; Телия 1988; Barcelona 2005; Grady 2007; Lakoff 2006; Lakoff 2008; Trask 1999 та інші].

Об'єктом дослідження цієї статті є номінації предметів матеріальної культури в англійській та українській мовах, **предметом** розгляду – семантична деривація найменувань артефактів, зокрема моделі метафоричного перенесення номінацій лексико-тематичної групи “посуд”. Попри значну кількість наукових праць, що стосуються семантичної динаміки та моделей семантичної деривації, актуальним залишається питання зіставного аналізу мотиваційних моделей в різних лінгвокультурах, що дозволяє краще зрозуміти світосприйняття різних етносів на когнітивному рівні.

Метою статті є аналіз закономірностей вторинної номінації на основі метафоричного перенесення значення на матеріалі лексико-тематичної групи “посуд” в англійській та українській мовах в семантичному та лінгвокультурологічному аспектах. Загальною метою

підпорядковуються такі завдання: виявити та зіставити метафоричні моделі розвитку вторинної номінації ЛТГ “посуд” у двох мовах, проаналізувати механізм виникнення цих назв, виявити шляхи утворення номінацій артефактів у плані їх семантичної динаміки, з’ясувати деякі види системних відношень, характерних для лексичних парадигм, що аналізуються.

Будь-який предмет матеріальної культури є об’єктом реального світу з певними властивостями та характеристиками, які можуть стати мотиваційною основою для його найменування. Мотиваційна ознака номінації при цьому не обов’язково є об’єктивно найбільш значущою, але стає визначальною з точки зору номінатора.

Метафора є універсальним явищем людської мови. Її універсальність виявляється в просторі і часі, в структурі мови і у функціонуванні, вона притаманна усім мовам і в усі епохи, охоплює всі аспекти мови і її функціональні різновиди [Гак 1988: 11]. Не дивлячись на значне різноманіття людського суспільства, способів мислення та реакцій, у фізичному та психічному устрої людини є природна подібність, яка дозволяє існувати універсальним метафорам [Уилрайт 1990: 98].

Метафора визначається як семантичний процес, при якому форма мовної одиниці чи оформлення мовної категорії переноситься з одного референта на інший на основі тієї чи іншої подібності при відображенні у свідомості людини [Тараненко 1988: 108]. Не дивлячись на значну кількість наукових праць, що присвячені метафорі, власне семасіологічні питання, що пов’язані з функціонуванням метафори в словниковому складі мови, залишаються недостатньо вивченими [Левицкий 2006: 328].

Модель метафоричного процесу складається із сутностей і взаємодії між ними, які розуміються як відношення, що встановлюються суб’єктом метафоризації між сутностями, їх ознаками й асоціативними комплексами [Телия 1988: 36-37], метафора, як результат відношень між двома значеннями, є яскравим прикладом динаміки у сфері лексичної семантики.

Згідно з теорією інтеракції М. Блека, метафора є результатом семантичної взаємодії між метафоричним терміном та його контекстом, між джерелом та мішенню перенесення [Блэк 1990: 153-172]. Відповідно до прагматичної точки зору П. Грайса та Д. Серля, метафора, завдяки застосуванню серії прагматичних принципів, може бути звужена до буквального значення [Barcelona 2005: 677].

У другій половині минулого століття в лінгвістиці з'явилося нове трактування феномену метафори, що була пов'язана з когнітивним напрямом дослідження мовних одиниць. Якщо когнітивна лінгвістика є вивченням того, яким чином мова відображає інші аспекти людського пізнання, то метафора є однією з найкращих ілюстрацій таких відношень [Grady 2007: 188]. Когнітивна теорія метафори була запропонована у роботі Дж. Лакоффа та М. Джонсона [Лакофф 1990: 387-415]. Метафора допомагає людині розуміти нові складні чи абстрактні ідеї, беручи за основу знайомі сфери знання; метафора є не просто мовним явищем, а питанням мислення, концептуалізації світу; наша повсякденна поняттєва система, в межах якої ми живемо, метафорична за своєю суттю. Дж. Лакофф вказує на традиційні помилки у підході до розуміння мови: буденна мова є буквальною, а не метафоричною; лише буквальна мова може бути істиною; усі дефініції у лексиконі є буквальними, а не метафоричними [Lakoff 2006: 186]. Більшість концептуальних метафор є підсвідомими, їх використовують автоматично, навіть не замислюючись про це [Lakoff 2008: 25]. Когнітивна метафора співвідноситься з тим, яким чином ми сприймаємо світ [Trask 1999: 123]. Метафоричне перенесення передбачає наявність сфери джерела та сфери мішені, в процесі метафоризації структура ідеалізованої когнітивної моделі джерела переноситься на відповідну структуру мішені [Лакофф 1996: 181].

Метафора потрібна не тільки для того, щоб, завдяки отриманому найменуванню, зробити думку доступною для інших людей; вона необхідна нам самим для того, щоб об'єкт став доступним нашій думці [Ортега-и-Гассет 1990: 71]. В основі метафори є специфічний атрибут, особлива ознака, яка належить денотату мовного знака. Для когнітивної лінгвістики важливішим є вивчення того способу мислення, якій дозволяє висловлюванню мати те значення, яке воно має. Відповідно до останнього твердження існує чітка відмінність між концептуальною метафорою та метафоричним виразом: концептуальна метафора може бути виражена різними лінгвістичними та невербальними засобами (слово, речення, жест). Метафора є проєкцію (перенесенням) із зони джерела на мішень, при цьому проєкція є односпрямованою (на відміну від теорії взаємодії М. Блека) [Barcelona 2005: 677-678]. Е. Маккормак говорить про метафору як про процес такої співвіднесеності референтів, у результаті якого виникає семантична концептуальна аномалія

[Маккормак 1990: 380]. Метафора є прагматичним відхиленням висловлювання, а метафорична істинність співіснує з буквальною хибністю. У той же час П. Рікер зазначає, що метафоричний смисл – це не семантична колізія, а її розв'язок, тобто встановлення нової семантичної правильності [Рікер 1990: 452].

Особливості зовнішнього вигляду та асоціативна подібність до інших об'єктів навколишньої дійсності є одним з основних мотивів номінації предметів посуду. О. Ю. Малюк, досліджуючи номінації посуду української мови, доходить до висновку, що метафоричні процеси при утворенні найменувань предметів посуду є значно менш поширеними, ніж метонімічні [Малюк 2000: 7]. Причину зазначеного явища ми вбачаємо в специфіці самої лексико-семантичної групи. Народній свідомості значно легше категоризувати та позиціонувати посуд з огляду на матеріал виготовлення, вміст, функціональне призначення та інші моделі, що пов'язані із суміжністю (метонімією), ніж із подібністю до чогось іншого. У той же час назви посуду значно активніше підлягають метафоризації в процесі розвитку вторинної номінації самих найменувань посуду.

Проблема співвіднесеності метафори та порівняння була порушена ще Аристотелем. Сучасні дослідники як підтримують подібне розуміння феномену метафори, так і критикують. Н. Д. Арутюнова, говорячи про безсумнівну близькість метафори до образного порівняння, зауважує, що метафора лаконічна, вона скорочує мовлення і, за рахунок перетину ознак двох суб'єктів, надає, на відміну від порівняння, ознаці константності: "Метафора – це вирок без судового розгляду, висновок без мотивування". У парадигматичному плані метафора протиставляється порівнянню за ознаками наявності/відсутності ідентифікації об'єктів і постійного/тимчасового характеру ознаки [Арутюнова 1999: 353-357]. Зведення метафори до прихованого порівняння не дає можливості пояснити усі випадки такого перенесення через те, що не враховуються асоціації і конотації, які майже завжди наявні в метафоричних утвореннях, порівняння є однозначним, не залишає ніяких сумнівів та нечіткостей. А. Вежбицька, зіставляючи обидва механізми, говорить про наявність заперечення в глибинній структурі (стосовно посуду експліцитно це може бути виражено, наприклад, фразою *Це не людина, а барило*) [Вежбицька 1990: 147].

В. М. Телія зазначає, що по суті метафора є моделлю, що виконує в мові ту ж функцію, що і словотвірна модель, тільки більш складну,

таку, що діє “приховано” і нестандартно. Критерієм розмежування типів метафор дослідниця використовує призначення, функцію, виділяючи ідентифікуючі, предикатні, оцінно-експресивні та образно-естетичні метафори. Резюмуючи аналіз метафори, дослідниця вважає, що метафоризація – це процес, який приводить до отримання нового знання про світ під час надання йому мовних форм шляхом використання вже наявних у мові найменувань [Телия 1988]. Окрім номінативної, образної та експресивно-оцінної, метафора виконує в мові концептуальну функцію, яка є здатністю формувати нові концепти з уже сформованих понять.

В українській мові найменуванням людини мотивуються засвідчені в діалектній лексиці назви із значенням “два з’єднані між собою горщики із спільним вухком посередині, щоб носити їжу в поле”: *близьнета* [МДСЗГ: 71]; *близнята* [СДУГОО: 17]; *близнета* [ГГ: 26]; *дзвинята* [СБГ: 1, 211]. Основою метафоричного перенесення при утворенні зазначених номінацій є асоціація двох однакових горщиків із людьми-близнюками.

В англійській мові до номінацій посуду, що пов’язані з найменуванням людини, можемо віднести *tall boy* “висока пляшка” [EDD: 6, 23]. Мотиваційною ознакою в даному випадку може бути стрункість, як характерна риса хлопчачої фігури, що підтверджується експлікованим атрибутом *tall*. Метафора може виникати не тільки на основі прямої подібності, але й завдяки загальному ставленню людини до об’єкта. Номінація *rugby cup* виникає як результат асоціації маленької чашки (на відміну від предмета посуду звичайного розміру) з пігмеєм (на відміну від людини звичайного зросту) [DA: 259].

Найменування предметів посуду (чи частини посуду), що є похідними від назв частин тіла, наявні і в англійській, і в українській мовах. Антропоморфізм є одним з трьох універсальних типів метафоризації, а соматичний код культури є найдавнішим і найважливішим.

Зазначимо повністю ідентичні номінації, які в обох мовах базуються на одному образі: *шия* (шийка), *neck* “верхня звужена частина посуду”; *вухо*, *ear*, *lug* (діал. “вухо”); *ручка*, *hand* “пристосування у вигляді невеликої дужки, за яку тримають предмет”; *плече*, *shoulder* “верхня частина опуклості горщика” [ВТССУМ; CED]. Референт “верхня звужена частина посуду; місце, де відкривається вмістище” отримує у зіставляваних мовах схожі, але

різні назви: *gorlo; mouth; throat* [ВТССУМ; CED] “отвір глечика, пляшки тощо” (пор. з лат. *guttus, gutturnium* “римський глечик, чи інше вмістище з вузькою шийкою”, що є похідним від “горло” [DA: 138]). Соматичною лексикою мотивоване і найменування “виступаючої частини вмістища, призначеної для наливання” – *носик; beak* [ВТССУМ; CED]. У поліських говірках української мови засвідчена назва ідентична англійській – *дзубка, дзюбка* “виїмка на вінцях глечика” [СПГ: 66]. Самі ж вінця отримують найменування, що є розвитком полісемії соматичної лексики, лише в англійській мові: *lip* [CED]. Українське ж *вінця* вербалізує подібність референта до предмета побуту (вінець). У поліських говірках зафіксована також номінація *берег, бриж* [СПГ: 36], що пов’язує вінця посуду із природним утворенням. Така асоціація має за основу порівняння в народній свідомості предмета посуду з водою. В англійському найменуванні *claw beaker* поєднується метафора та метонімія: ніжка келиха має специфічний вигляд і асоціюється з кігтем (метафора), ця частина предмета сприймається як характерна особливість і стає мотиваційною ознакою метонімії “частина – ціле” [DA: 71].

Виникнення подібних назв може бути інтерпретоване за допомогою формул Дж. Міллера, розвинутих в роботах Д. Серля [Серль 1990], який називає такі метафори реляційними. Існує певне відношення між *головою, тілом людини і вухом (носом, ротом, рукою, шиєю)*, яке подібне до відношення між *предметом посуду і ручкою (носиком, горлом) – голова : ніс = чайник : носик*. Це відношення у свідомості людини вербалізується в мовних одиницях, які перестають сприйматись як метафора (перетворюються в “мертву” метафору) і стають єдиною назвою певного референта навколишнього світу. У пропорційній метафорі тема й оболонка позначають скоріше відношення, а не самі об’єкти, тим самим відношення не більш, але і не менш важливі для метафори, ніж самі об’єкти. При цьому, якщо українська мова за допомогою словотвірних засобів дещо видозмінює соматизми (залишаючи їх мотиваційною ознакою номінацій посуду) – *носик, шийка, ручка*; то англійська мова використовує найменування частин тіла без змін, користуючись лише засобами семантичної деривації.

Процес отримання найменування власне “соматизми – предмет посуду” засвідчений в діалектах англійської мови – *thumb* [GHWP: 94] та археологічних термінах – *palm cup* [DA: 231]. Зазначені номінації

мотивовані зовнішньою подібністю невеликого вмістища для пиття та великого пальця руки та долоні.

Наступне коло ієрархії світу за класифікацією М. Е. Рут [Рут 2008] становлять предмети побуту, що оточують людину в повсякденному житті (в домі, у дворі тощо). Номінації посуду, що є дериватами від назв побутових речей, наявні в обох зіставлених мовах. Перенесення найменування в даних назвах відбувається на основі подібності предметів при чуттєвому сприйнятті. В англійській мові такими назвами є *bell* [EDD: 1, 687], *drum* [CEDD: 11], які вербалізують подібність предмета посуду (горщик, чайник) до дзвона, барабана. Схожість вмістища та дзвона вербалізована і в складених найменуваннях *bell crater*, *bell beaker*, у яких, разом із категоріальною назвою (*crater*, *beaker*), вживається уточнюючий компонент, що актуалізує подібність об'єкта до дзвона [DA: 32; 86]. У складеній номінації *funnel beaker* реалізується подібність до димаря [DA: 125]. Назва предмета посуду може відображати подібність не тільки до конкретного об'єкта, але і до матеріалу: в номінації *parchment ware* вербалізується схожість із пергаментом [DA: 233]. Ще одним прикладом поєднання метафори та метонімії (метафтонімії) є найменування *eggshell ware*, у якому тонкі стінки посуду порівнюються з ячною шкарлупою (метафора) і стають мотиваційною ознакою метонімії “частина – ціле” [DA: 104]. Метафоричне перенесення може бути спричинене не тільки зовнішньою подібністю, а й загальною асоціацією: англійська назва *puzzle jug* “керамічний глечик з декількома дірками” отримав найменування завдяки порівнянню способу використання такого предмета посуду із загадкою (необхідно здогадатись, яким чином з нього пити, щоб рідина не пролилась) [DA: 259].

Посуд може отримувати назву і завдяки подібності до іншого предмета посуду. Семема *frying-pan* внаслідок розвитку вторинної номінації позначає “неглибоке кругле вмістище”, яке вживалось лише в ритуальних цілях. Мова в даному випадку йде не про розширення значення, а про метафору, оскільки найменування мотивоване саме зовнішньою подібністю до сковороди при зовсім іншому функціональному призначенні [DA: 123-124]. З іншим вмістищем предмет посуду асоціюється і в номінації *butt beaker* “високий кубок, за формою схожий на діжу” [DA: 50].

В українській мові завдяки асоціації з предметами побуту номінуються *каганець* “велика чарка”, *пушка* “металева банка”,

лампка “маленька чарка” (хоча в останньому прикладі можливою є інтерференція з польською мовою) [ВТССУМ], які відображають певну схожість (в сприйнятті людини) предмета посуду з іншим об’єктом. Подібність реалізована і в словотвірному дериваті *стовбун* “високий горщик з прямими вінцями” [ВТССУМ].

Наведені вище номінації є ідентифікаційними метафорами, що належать до тої значної за кількістю групи, яка ніяк не пов’язана з оцінкою. Прикладом оцінно-експресивної метафори при перенесенні “побут – предмети посуду” може бути українська номінація *черепок* “невеликий, старий, надбитий, низької якості горщик, чашка, миска” [ВТССУМ], яка вербалізує подібність предмета посуду до непотрібного уламка.

В обох зіставляваних мовах предмети посуду можуть отримувати найменування завдяки асоціації з об’єктами навколишнього середовища (природним утвореннями, тваринами, рослинами). Найбільш численними є номінації, що пов’язані з назвами тварин. Мотиваційною ознакою в даному випадку є не зовнішня подібність предмета посуду до тварини, а загальне сприйняття об’єкта і схильність людської свідомості використовувати для іменування назви добре знайомих об’єктів навколишнього світу. Біоморфний код культури відображає уявлення людини про навколишній її тваринний і рослинний світ [Красных 2002: 245]. В. Г. Гак зазначає, що при перенесенні у сферу матеріальних предметів назви тварин позначають різноманітні нескладні речі, механізми [Гак 1988: 18]. Так, посуд більшого розміру може асоціюватись із твариною більшого розміру, відповідно невелике вмістище – з невеликою твариною. За такою моделлю утворюються українські НП: *кабан* “глиняний горщик” [СБГ: 1, 332]; *киця* [СБГ: 1, 347]; *кобиличка* “котелок” [СБГ: 1, 362]; *цуцик* “маленька пляшечка” [СДУГОО: 75]; *баранчик* “глиняна посудина для подавання на стіл горілки” [ВТССУМ]; *бик* “великий казан” [ВТССУМ]; *герун* “глек з відбитим верхом” (від діал. “віл з короткими тупими рогами”) [ВТССУМ]. Назва посуду може відображати і зовнішню подібність (за тою чи іншою ознакою у сприйнятті людини) об’єкта до тварини. Номінації *бусол* “велика пляшка з довгою шийкою” [СЗГ: 1, 39] та *гусак* “пляшка з високою шийкою” [МДСЗГ: 105] реалізують таку подібність.

Для англійської мови також характерна асоціація посуду та тварин: *hen* “горщик” [EDD : 3, 141]; *cow* “глечик” (у даному випадку

можлива також асоціація молоко у корови – молоко в глечичку) [UOSWP: 38]; *kid* “невелика чашка” [GHWP: 50]; *pony* “невелика склянка для вина, чарка” [CED]. Порівняймо в останніх двох номінаціях: козеня та поні (*маленький* кінь) – маленьке вмістище.

Цікавою є асоціація сервізу з твариною та її дитинчатами: *hen and chickens, cat and kittens* [EDD: 1, 581; 538]. Чайник чи кавник в даному випадку порівнюється із куркою чи котом, а чашки – із курчатами чи кошенятами, загалом же, сервіз сприймається як курячий чи котячий виводок.

Із фітономінаціями пов’язане виникнення найменування *thistle glass* “круглий бокал” [CED] та ЛСВ *тиква* “череп’яна посудина з вузьким горлом” [ВТССУМ]. Англійська назва вербалізує подібність бокала до квітки чортополоху, українське *тиква* мотивоване подібністю до гарбуза (можливий також варіант розширення значення “вмістище з гарбуза – будь-яке схоже на нього вмістище”). Значно продуктивнішою є зворотна модель, коли рослина отримує найменування, що мотивоване назвою посуду.

Природними утвореннями мотивовані номінації *бунька* “глиняна посудина з вузьким горлом та опуклими боками” (від діал. *буня, бунька* “булька на воді, мильна бульбашка”) [МДСЗГ: 77] – актуалізована зовнішня подібність; *save* “чотиригранна пляшка” [CED: 1, 547] – загальна асоціація пляшки та печери як умістищ.

Семантична деривація, зокрема метафоричне перенесення, є джерелом номінації предметів матеріальної культури в обох досліджуваних мовах. Перспективою подальшого дослідження є виявлення інших напрямків семантичної динаміки та залучення до аналізу інших лексико-тематичних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с. – (Язык).
- Блэк М. Метафора / М. Блэк // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 153-172.
- Вежбицкая А. Сравнение – градация – метафора / А. Вежбицкая // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 133-152.
- Гак В. Г. Метафора : универсальное и специфическое / В. Г. Гак // Метафора в языках и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 11-26.

- Красных В. В.* Этнопсихология и лингвокультурология: Курс лекций / Виктория Владимировна Красных. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 284 с.
- Лакофф Дж.* Когнитивное моделирование (Из книги “Женщины, огонь и опасные предметы”) / Дж. Лакофф // Язык и интеллект. Сборник. [пер. с англ. и нем.]. – М. : Прогресс, 1996. – С. 143-184.
- Лакофф Дж.* Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387-415.
- Левицкий В. В.* Семасиология / Виктор Васильевич Левицкий. – Винница : Нова книга, 2006. – 512 с.
- Маккормак Э.* Когнитивная теория метафоры / Э. Маккормак // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 358-386.
- Малюк О. Ю.* Систематологічний та культурологічний аспекти номінації посуду в сучасній українській мові (на матеріалі назв реалій побутово-виробничого призначення) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. Ю. Малюк. – Донецьк, 2000. – 23 с.
- Ортега-и-Гассет Х.* Две великие метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 68-81.
- Рикер П.* Живая метафора / П. Рикер // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 435-455.
- Рут М. Э.* Образная номинация в русской ономастике / Мария Эдуардовна Рут. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 192 с.
- Серль Д.* Метафора / Д. Серль // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 307-341.
- Тараненко А. А.* Языковая семантика в ее динамических аспектах / Александр Анисимович Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 254 с.
- Телия В. Н.* Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В. Н. Телия // Метафора в языках и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 26-52.
- Уилрайт Ф.* Метафора и реальность / Ф. Уилрайт // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 82-109.
- Barcelona A.* Metaphor / A. Barcelona // Strazny Ph. Encyclopedia of Linguistics. – New York : Fitzroy Dearborn, 2005. – P. 677-678.
- Grady J.* Metaphor / J. Grady // Geeraerts D. The Oxford handbook of cognitive linguistics. – Oxford : OUP, 2007. – P. 188-213.

- Lakoff G.* The contemporary theory of metaphor / G. Lakoff // *Cognitive linguistics : Basic readings* / [Ed. by D. Geeraerts]. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2006. – P. 185-238.
- Lakoff G.* The neural theory of metaphor / G. Lakoff // *The Cambridge handbook of metaphor and thought* / [Ed. by R.W. Gibbs]. – Cambridge : CUP, 2008. – P. 17-38.
- Trask R. L.* Key concepts in language and linguistics / Robert Lawrence Trask. – London and New York : Routledge, 1999. – 256 p.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- ВТССУМ* – Великий тлумачний словник сучасної української мови. – [Електронний ресурс] // *АВВУУ Lingvo 12* [Електронний ресурс] : електронний словарь. – 4,7 Gb. – АВВУУ Software, 2006. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги : Pentium ; 32 Mb Ram ; Windows 98, 2000, XP. – Назва з контейнера.
- ГГ* – Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я.Закревська]. – Львів : Обласна книжкова друкарня, 1997. – 232 с.
- МДСЗГ* – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк. // *Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць* / [ред. кол. І. Г. Матвіяс, П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипка]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 62-267.
- СБГ* – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / Михайло Йосипович Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1. – 1984. – 496 с. ; – Ч. 2. – 1984. – 516 с.
- СДУГОО* – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : ОДПІ, 1958. – 78 с.
- СЗГ* – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1. – 2000. – XXIV + 354 с. ; – Т. 2. – 2000. – 458 с.
- СПГ* – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / Панас Силович Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
- СЕД* – Collins English Dictionary. – [Електронний ресурс] // *АВВУУ Lingvo 12* [Електронний ресурс] : електронний словарь. – 4,7 Gb. – АВВУУ Software, 2006. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM) ; 12

- см. – Систем. вимоги : Pentium ; 32 Mb Ram ; Windows 98, 2000, XP. – Назва з контейнера.
- CEDD* – Gepp E. A contribution to an Essex dialect dictionary / E. Gepp. – London : Routledge, 1891. – 80 p.
- DA* – Kipfer B. A. Dictionary of artifacts / B. A. Kipfer. – Oxford : Blackwell Publishing, 2007. – 346 p.
- EDD* – Wright J. The English Dialect Dictionary : 6 vol. / J. Wright. – London : Published by Henry Frowde, 1898 – 1905. – Vol. 1. – 1898. – 864 p. ; – Vol. 3. – 1902. – 698 p. ; – Vol. 6. – 596 p. + Supplement. – 179 p.
- GHWP* – Cope W. A glossary of Hampshire words and phrases / W. Cope. – London : Trubner, 1883. – 104 p.
- UOSWP* – Lowson R. Upton-On-Severn words and phrases / R. Lowson. – London : Trubner, 1884. – 35 p.

Кінащук А.В.

аспірант

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ІРРАЦІОНАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

1. Вступ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження когнітивної діяльності людини в аспекті різних варіантів пізнання світу окреслені у лінгвістичних розвідках вітчизняних та зарубіжних мовознавців [Апресян 1995; Падучева 1998; Розина 2002; Басиров 2013 та ін.]. Семантична деривація є одним із засобів поповнення лексичного складу мови шляхом переосмислення уже наявних в лексичній одиниці значень та утворення нових. Зіставний аналіз, що має на меті встановити спільні та відмінні ознаки, дедалі частіше застосовують й в аспекті дослідження феномену семантичної деривації у споріднених та неспоріднених мовах.

Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій та тенденцією до поглибленого вивчення лексико-семантичних систем споріднених та неспоріднених мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У руслі дослідження семантичної деривації споріднених та неспоріднених мов здійснюють свої розвідки К.С. Астапкіна, Ш.Р. Басиров, О.В. Деменчук, А.А. Залізняк, В.В. Туровський, З.А. Харитончик, О.Д. Шмельов та ін. Предметом аналізу таких досліджень були закономірності семантичної деривації температурних прикметників в англійській, білоруській, німецькій та російській мовах [Астапкіна 2015], механізми семантичної деривації та лінгвістична інтерпретація схеми тлумачення дієслова [Туровський 1985: 83], механізми семантичної деривації в аспекті міжмовних співвідношень енантіосемії в слов'янських мовах [Shmelev 2016: 67], відношення, що виникають

між компонентами похідних одиниць [Харитончик 1984: 124], типологія семантичної деривації у синхронному та діяхронному зрізах в англійській, німецькій та російській мовах [Zalizniak 2008: 217].

Дослідження семантичної деривації ірраціональної лексики ставили за мету встановити метафоричні моделі дієслів розуміння в близько- та віддаленоспоріднених мовах (типові ситуації розуміння та відповідні їм метафори) [Басиров 2013: 3], описати моделі семантичної деривації прикметникових та дієслівних номінацій в українській та польській мовах [Деменчук 2017: 53]. Предметом аналізу таких досліджень були метафоричні вживання лексики, які виявляли зв'язок ситуації "ірраціонального розуміння" із ситуаціями руху, сприйняття, фізичного контакту тощо; стратегії семантичної похідності лексики в аспекті розширення концепту ситуації ірраціонального стану. Лінгвістичні праці цього напрямку демонструють наявність значного матеріалу для подальших розвідок та обумовлюють нові аспекти досліджень семантичної деривації ірраціональної лексики.

Мета розвідки – схарактеризувати моделі семантичної деривації іменникової ірраціональної лексики (на матеріалі української, англійської та німецької мов) та з'ясувати особливості динаміки розвитку семантичної парадигми названого класу слів у зіставному аспекті.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**:

- дослідити модель прототипної ситуації ірраціональної лексики обраних мов на основі наявних спільних семантичних компонентів;
- з'ясувати особливості розвитку семантичної парадигми ірраціональної лексики в обраних мовах;
- схарактеризувати моделі семантичної деривації ірраціональної лексики в українській, англійській та німецькій мовах.
- визначити перспективи подальших досліджень семантичної деривації ірраціональної лексики.

2. Семантична деривація іменникової ірраціональної лексики в аспекті міжмовних досліджень

Семантична деривація є одним із засобів збагачення словникового складу мови новими номінативними одиницями, яким

характерна багатозначність (полісемія). Під семантичною деривацією у дослідженні розуміємо процес утворення нового значення лексичної одиниці, у процесі якого формуються такі співвідношення, що об'єднують усі значення багатозначного слова. При цьому з двох значень слова одне є семантичним дериватом іншого, або ж обидва значення походять від третього. Зв'язки, що формуються між значеннями слова, можуть утворювати різні типи полісемії: радіальна (усі значення слова мотивовані одним й тим самим – центральним – значенням); ланцюжкова (кожне нове значення слова мотивоване іншим – найближчим до нього – значенням); радіально-ланцюжкова полісемія (поєднання попередніх типів полісемії) [Апресян 1995: 190].

Семантична деривація як порівняно новий та дедалі популярніший засіб поповнення словникового складу мови охоплює чи не усі тематичні групи лексики, серед яких виокремлюємо й *іраціональну* – семантичний клас слів, які позначають ті аспекти світосприймання людини, що не пов'язані з раціональним мисленням людини та виникають без участі розуму людини, пор.: укр. *учувати серцем* “помічати що-небудь, здогадуватися про щось підсвідомо, інтуїтивно”, англ. *sixth sense* “a supposed intuitive faculty giving awareness not explicable in terms of normal perception”, нім. *eine lichte Augenblicke haben* “nur zeitweilig klare Gedanken fassen können; (scherzhaft) einen guten Einfall haben” тощо. Пласт лексики іраціонального розуміння займає порівняно не численний, однак вагомий з огляду на специфіку відображення мовної картини світу українського, англійського та німецького народів прошарок у лексиконі зіставлюваних мов. Матеріалом дослідження слугували дібрані методом суцільної вибірки 44 іменники, що належать до тематичного класу іраціональної лексики, з яких 14 – української мови, 16 – англійської мови та 14 – німецької мови.

Аналіз семантичної деривації іменникової іраціональної лексики української, англійської та німецької мов передбачає два етапи: конструювання моделі прототипної ситуації іраціональної лексики через набір спільних семантичних компонентів [Розина 2005: 117] та моделювання на основі цієї ситуації стратегій семантичної деривації названого класу лексики в обраних мовах.

Іраціональні лексичні одиниці, що представлені у дослідженні, були дібрані згідно з моделлю прототипної ситуації на предмет їхньої відповідності виокремленим компонентам.

Пропонуємо розглянути найрепрезентативніші для концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ лексичні одиниці української, англійської та німецької мов, у яких реалізована семантична деривація. До репрезентативних одиниць у дослідженні належать іменники, значення яких найбільш своєрідно демонструють динаміку розвитку семантичної парадигми ірраціональної лексики: укр. *інтуїція*, англ. *intuition*, нім. *die Intuition*; укр. *інстинкт*, англ. *instinct*, нім. *der Instinkt*; укр. *інсайт*, англ. *insight*, нім. *die Einsichte*. Відзначаємо, що наведені лексичні одиниці є ключовими словами-репрезентантами концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ (зокрема, частота вживання таких одиниць в англійській мові складає 419 одиниць (*intuition*), 1057 (*instinct*), 1397 (*insight*) [BNC]). Як частина мови, що називає предмети, явища, події, іменники є тими номінаціями, які позначають ядро концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ – здатність або стан, реалізовані не на раціональній основі.

3. Модель прототипної ситуації іменникової ірраціональної лексики

Семантика ірраціональної лексики, як вважають, моделює прототипну ситуацію (ірраціональний стан) через набір таких спільних компонентів: а) ситуація осмислюється як раптовий, подекуди непередбачуваний акт свідомості, зумовлений чинником неконтрольованої зміни ментального стану суб'єкта когніції; б) призвідником ірраціонального стану може бути власне об'єкт когніції (думка, здогад, ідея тощо); в) ірраціональний стан виникає у контексті певної фонової (як правило, актуальної) для суб'єкта когніції ситуації; г) виникненню ірраціонального стану може передувати мисленнева діяльність, реалізована у коротко- або довготривалому часовому інтервалі; ґ) ірраціональний стан може бути результатом як індивідуального, так і колективного акту свідомості; д) ірраціональний стан виявляє певний ступінь евіденціальності (ступінь істинності, впевненості мовця у достовірності інформації, що повідомляється); е) ірраціональний стан може бути ідентифікований у певний спосіб (ідентифікаційними ознаками можуть слугувати різного виду ірраціональні прояви: ментальні, поведінкові, емоційні тощо) [Деменчук 2017: 55–57].

Б.Л. Іомдін пов'язує розуміння (у тому числі й ірраціональне) у першу чергу із ментальною здатністю людини та звертає увагу на

способи досягнення розуміння і кількість використаної при цьому інформації [Иомдин 2006: 594].

З огляду на цей факт конструємо модель прототипної ситуації (здатність до ірраціонального осягнення), яка характеризує концепт ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ через набір спільних семантичних компонентів іменникових номінацій:

а) наявність проблеми або складної ситуації, у якій виявляється здатність до ірраціонального осягнення, пор.: укр. *Той стан, у якому я перебував, витаючи над моїм скаліченим тілом, багато в чому нагадував інтуїцію, інстинкт, рефлекс* [КУМ]; англ. *It's your competitive instinct coming out again. You're trying to win* [BNC]; нім. *Die Abgeordneten des ersten frei gewählten ostdeutschen Parlaments bewiesen einen guten Instinkt, als sie den Großen Saal des Palastes zu ihrem Tagungsort bestimmten. Der Volkszorn wird auf uns gelenkt, uralter Instinkt geweckt* [DWDS];

б) ірраціональна здатність притаманна далеко не усім носіям певної комунікативної ситуації, пор.: укр. *Далебі, в ній було не так і багато лихих карбів, їй не в'ївся в душу егоїзм, і не заповонило бажання збагачення, в Ірині жив сильний інстинкт матері, господині, хоч і не була бездоганною господинею* [КУМ]; англ. *One senior officer described policewomen as having an instinct for tidiness which made them good administrators* [BNC]; нім. *Auf viel Liebe und Zuwendung angewiesen, ließ er sich von ihr bemuttern, bis ihre fraulichen Instinkte anders wo Auslauf suchten. Ich rieche Bäume, bevor ich mit ihnen zusammenstoße, ein innerer Kompaß lenkt mich immer in die günstigste Himmelsrichtung, das sind Instinkte, über die nur ein Blaubär verfügt* [DWDS];

в) наявність у людини досвіду попередньої діяльності, пор.: укр. *Але інстинкт досвідченого ловця душ підказував містерові Томазо, що на цього руського слід звернути увагу* [КУМ]; англ. *Thirty years later my volunteering instinct has come through intact but I still mistrust the American Air Force* [BNC]; нім. *Verdacht fiel zunächst auf Ludwig Dienels, sicher erst mal aus einem Instinkt heraus, einem Gefühlsreflex, den man sein Lebtage spürt, wenn sich ein SS-Sturmbannführer seiner Qualität in der Nähe aufhält, nicht zuletzt aber deshalb, weil der Alte ihn weiterhin wie von Anfang an für den Verfasser der Morddrohung hielt* [DWDS];

г) раптовість вияву ірраціональної здатності, пор.: укр. *Спрацював там у тобі, мабуть, просто інстинкт, потреба душі,*

добре знайома тобі з фронтових літ, коли без роздуму приходиш на скрик, на стогін, коли, навіть смерть зневажаючи, підбігаєш до щойно приземленого, наскрізь прорешеченого кулями літака, в якому сходить кров'ю твій непритомний товариш [КУМ]; англ. *They use instinct and spontaneity and when they practise something, they do so for the enjoyment it produces and thus it becomes more of a game than a practice* [BNC]; нім. *Wäre sie doch bloß ihrem ersten Instinkt gefolgt und hätte den Kassenbon verlangt!* [DWDS];

г) результат дії побудований виключно на основі здатності до ірраціонального осягнення, пор.: укр. *Вода опекала крижаністю, хлюпала до колін, віджахувала клекотом, Ярослав бігла по ній під важкою зливою в темряву, і ніби самий інстинкт солідарності, болю і страху за когось привів її до тих дощаних табірних будиночків, що вже темніли змалілі, підтоплені серед води, наче якісь папуаські хатини на сваях* [КУМ]; англ. *Likewise, our early ancestors most probably sifted out the useful plants by scent, sight and intuition. In other words, by instinct* [BNC]; нім. *Mut und Tatkraft werden so der marktwirtschaftlichen Banalität ausgeliefert und können nur noch durch die niedrigsten Instinkte mobilisiert werden* [DWDS];

д) етична оцінка ірраціональної здатності, пор.: укр. *Але інший інстинкт, шляхетніший і могутніший, був горою. Я заражаюся сумом її голосу й гарною, лагідною тугою простих, як інстинкт, мелодій* [КУМ]; англ. *Suspiciousness becomes almost an instinct, powerful and all-pervasive* [BNC]; нім. *Das befeuert die Phantasie und schärft die Instinkte, man wird wachsam und listenreich. Er hatte einen guten Instinkt für das, was gefragt war. Mandeville lieferte auf diese Weise das Grundmuster (das er selbst als seltsames Paradoxon bezeichnete) für die liberale Heiligsprechung der niedrigsten antisozialen Instinkte* [DWDS].

4. Стратегії семантичної деривації іменникової ірраціональної лексики

Аналіз лексичної сполучуваності іменникових номінацій дає підстави стверджувати, що концептуальне поле ірраціональності в обраних мовах може розширюватися до меж:

- когнітивного (мисленнєвого), пор.: укр. *Найчастіше усамітнюються, моді інтуїція підкаже правильне рішення* [КУМ]; англ. *It is the essential dilemma of Blue Skies research and of course there can be no direct solution. However, we believe that those who are*

determined to understand a phenomenon and to follow their research and their intuition wherever they may lead, are on the balance of probabilities [BNC]; нім. *Mit den Kräften der Intuition, nicht mit denen des Verstandes, wollen sie des Ursprünglichen habhaft werden* [DWDS];

- філософського, пор.: укр. інтуїція – центр філософської антропології [КУМ]; англ. *Finally, it is to be noted that Sidgwick holds that a kind of intuition, not capable of empirical or discursive proof, is needed to support utilitarianism* [BNC]; нім. *Bergson hatte bereits, in freilich noch sezessionistisch-liberaler Weise, die Intuition gegen den Verstand ausgespielt, die schöpferische Unruhe gegen geschlossene Ordnung und starre Geometrie. Zuoberst steht die Intuition* [DWDS];

- релігійного, пор.: божественна інтуїція; божє одкровення, споглядання Бога [КУМ]; англ. *Intuition is a gift from God, and, when we learn how to develop and strengthen it, intuition can help us steer clear of disastrous decisions and relationships* [BNC]; нім. *Der Intuition, der Gabe des gottbegnadeten Entdeckers, wird genau wie sonstwo auch in der Psychologie das erste, der streng disziplinierten Beobachtung aber, der Treue im Kleinen und der Induktion das letzte Wort gebühren; Mit dem Wort Instinkt beanspruchte mein Vater Unfehlbarkeit* [DWDS];

- творчого, пор.: творча інтуїція, інтуїція поета, геометрична інтуїція орнаментів на кераміці, естетична інтуїція [КУМ]; англ. *Intuition and artistic sensitivity combine to create a rhythmic movement of special character* [BNC]; нім. *Gefördert werden sollte die Beschäftigung mit dem sprachlichen Ausdruck, mit den Künsten, die Einfühlung in andere Menschen (nicht in Computer!), die Pflege der Intuition und Fantasie; Immer wirkt sich dabei ein ganz und gar bildhaftes Denken aus, das einen konkreten Einzelfall intuitiv mit den hellen Augen des Dichters erlebt und dann die Intuition verallgemeinernd auf Leben und Welt überhaupt überträgt und so das ganze Sein und Geschehen deutet* [DWDS];

- поведінкового, пор.: на вчинок виводить інтуїція [КУМ]; англ. *Call it intuition. Maybe it's just a fear of being overtaken by a woman* [BNC]; нім. *Ein Baby ist in den ersten sechs bis acht Monaten völlig von der Intuition und Hilfe der Erwachsenen abhängig, wenn es sich fortbewegen will* [DWDS];

- політичного, пор.: укр. інтуїція щодо публічної політики [КУМ]; англ. *political intuition told him were the natural leaders of the nation* [BNC]; нім. *Keetenheuve hatte die Frage, über die abgestimmt wurde, ziemlich belanglos gefunden und nach der Intuition des*

Augenblicks gehandelt, ein Jasager und kein Neinsager, der einer unwichtigen Regierungsvorlage zustimmte. Um zu erfassen, wie es unter Hitler in deutschen Landen aussah, verbleibt noch genug allein der Intuition des Gerichts vorbehalten [DWDS];

- оцінного, пор.: *складна суперечлива теорія, в якій інтуїція ... основний шлях проникнення в таємниці світу [КУМ];* англ. *We recognize by moral intuition that certain natural properties of an action will make it obligatory; To attempt, in some intuition of evil, to understand them, to enact them [BNC];* нім. *Intuitives Einleuchten z. B. galt einst als ein höchst wichtiger Hinweis auf die Wahrheit; es verschwand aus der Methodologie genau in dem Augenblick, als die Intuition durch die Erfahrung und durch formale Erwägungen ersetzt wurde [DWDS].*

5. Моделі семантичної деривації іменникової ірраціональної лексики

За тлумачним словником української мови лексична одиниця *інтуїція* реалізує два ірраціональних значення, пор.: 1. “Здатність людини в деяких випадках несвідомо, чуттям уловлювати істину, передбачати, вгадувати що-небудь, спираючись на попередній досвід, знання тощо”, пор.: *Покладаючись на свою старшинську інтуїцію, Хаєцький шукав своїх десь ліворуч; Чомусь він мені подобався. І не балакали ми з ним, і зустрічались не так часто, а от подобався. Чомусь завжди мені здавалось: “От людина, здатна до благородних учинків”. І показалося, що інтуїція не підвела; Інтуїція і тонкий слух допомагали Петрикові вести мелодію за скрипалем;* 2. “Безпосереднє збагнення, осягнення істини без допомоги досвіду й логічних умовиводів”, пор.: *Якоюсь залізною інтуїцією догадавсь і отямив мене, стримав, по суті, перед самим падінням [КУМ].* На семантичному рівні має місце перехід ‘здатність’ → ‘збагнення’ (осягнення), реалізований на основі моделі ВЛАСТИВІСТЬ → СТАН.

В англійській мові ірраціональні значення лексичної одиниці *intuition* розвиваються на основі значень “раціональних дій (раціонального споглядання)” за моделлю ДІЯ → СТАН, пор.: 1. “The action of looking upon or into; contemplation; inspection; a sight or view”, пор.: *A Looking-glass becomes spotted and stained from their only intuition;* 2. “The action of mentally looking at; contemplation, consideration; perception, recognition; mental view”, пор.: *That the Employment of Time to endless Ages will consist in an uninterrupted*

Intuition and Contemplation; 3. “The action of mentally looking to or regarding as a motive of action; ulterior view; regard, respect, reference”, пор.: *I do it with Affectionate intuitions of doing Honour to Religion*. При цьому відзначаємо семантичні переходи у межах радіальної полісемії до меж семантики: ірраціонального-духовного (модель СТАН → ДУХОВНИЙ СТАН), пор.: 4. “The spiritual perception or immediate knowledge, ascribed to angelic and spiritual beings, with whom vision and knowledge are identical”, пор.: *As if the Intuition of Spirits and Spiritual Bodies, were not a more eminent discerning than our Eyesight*, ірраціонального-когнітивного (модель СТАН → КОГНІТИВНИЙ СТАН), пор.: 5. “The immediate apprehension of an object by the mind without the intervention of any reasoning process”, пор.: *What we feel, and what we do, we may be said to know by intuition*, ірраціонального-чуттєвого (модель СТАН → ЧУТТЄВИЙ СТАН), пор.: 6. «Immediate apprehension by sense», пор.: *All our intuition however takes place by means of the senses only*, ірраціонального-психологічного (модель СТАН → ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН), пор.: 7. “In a more general sense: direct or immediate insight”, пор.: *That peculiar property of genius which, for want of a better word, we call intuition* [OED].

Німецький відповідник *die Intuition* виявляє ознаки радіального типу полісемії ірраціональних значень, де первинним є значення 1. “Die Fähigkeit, verwickelte Beziehungen mit einem Schlage richtig zu erfassen”, пор.: *Im Gang der Jahrhunderte sonderte die neuzeitliche Wissenschaft alles aus sich aus, was sich mit dem Apriori der objektivierenden Distanz und der geistigen Herrschaft übers Objekt nicht vertrug: die Intuition, die Einfühlung, den esprit de finesse, die Ästhetik, die Erotik*, від якого похідними є всі інші, реалізуючи при цьому моделі різних станів: ВЛАСТИВІСТЬ → СТАН, пор.: 2. “Gefühlsmäßige Erkenntnis, höhere Sinnen-Auffassung Inspiration höheres Geist-Ergreifen “hohe Intuition”, пор.: *Ein überirdisches Vergnügen! In Nacht und Thau auf den Gebirgen liegen, Und Erd’ und Himmel wonniglich umfassen, Zu einer Gottheit sich aufschwellen lassen, Der Erde Mark mit Ahnungsdrang durchwühlen. Und dann die hohe Intuition*; ВЛАСТИВІСТЬ → ПОТЕНЦІЙНИЙ СТАН, пор.: 3. “Unmittelbare Anschauung”, пор.: *Studium der Perspective wäre noch zu wünschen und einige theoretische Aufklärung über Beleuchtung und Schatten. Das ist’s! aber kein Buch, und selbst keine Intuition der Meisterwerke kann diesem Mangel abhelfen*; ВЛАСТИВІСТЬ → ДУХОВНИЙ (ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ) СТАН: 4. “Übersinnliches

(künstlerische und philosophische Ideen, das Wesentliche einer Sache) mit dem geistigen Auge unmittelbar zu erschauen”, пор.: *Intuitives Einleuchten z. B. galt einst als ein höchst wichtiger Hinweis auf die Wahrheit; es verschwand aus der Methodologie genau in dem Augenblick, als die Intuition durch die Erfahrung und durch formale Erwägungen ersetzt wurde*; ВЛАСТИВІСТЬ → ТВОРЧИЙ СТАН: 5. “Eingebung, [plötzliches] ahnendes Erfassen”: *die dichterische Intuition; auf eine Intuition warten* [DWDS].

Радіальний тип полісемії також відзначено в номінації *інстинкт*, в якій реалізовано семантичні переходи в межах моделей: ВЛАСТИВІСТЬ → НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ, пор.: 1. біол. “Вроджена, типова для кожного виду тварин здатність до виконання певних доцільних дій у відповідь на зміни внутрішнього або зовнішнього середовища”: *Чимало вчених висловлювало думку, що у перелітних птахів інстинкт до перельотів є спадковим*; 2. “Несвідоме й нездоланне прагнення, потяг до чого-небудь”: *В Тиховичеві прокинулись, мабуть, войовничі інстинкти* (похідне значення, на нашу думку, характеризує незбагненне осягнення як вияв властивості в умовах певної екстремальної ситуації); ВЛАСТИВІСТЬ → ПОТЕНЦІЙНА ВЛАСТИВІСТЬ, пор.: 3. перен. “Підсвідоме чуття”: *Він не стільки побачив, скільки інстинктом відчув нещастя* [КУМ].

В англійському відповіднику *instinct* семантичні переходи виявляють ознаки радіально-ланцюжкової полісемії, реалізованої в межах моделей: ВЛАСТИВІСТЬ → ДІЯ (ірраціональне → поведінкове), пор. 1. “An innate, typically fixed pattern of behaviour in animals in response to certain stimuli”: *Biologists also are interested in the honey bee’s social instincts and behavioral traits*; 2. “A natural or intuitive way of acting or thinking”: *It was an intense time for both of us – but all my instincts warned me away from him*, ВЛАСТИВІСТЬ → НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ, пор.: 3. “A natural propensity or skill of a specified kind”: *To sympathize with the poor is a natural instinct for the people* (похідне значення характеризує здатність, притаманну лише людині), та НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ → ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛАСТИВОСТІ, пор.: 4. “The fact or quality of possessing innate behaviour patterns”: *I suppose it was instinct really that made me hold on to my bag, stupid really, but I wasn’t going to let them have it* [OED].

У німецькій мові має місце ланцюжкова полісемія, де поряд із моделлю ВЛАСТИВІСТЬ → НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ (див. вище), пор.: 1. “Angeborener (arterhaltender) Verhaltenstrieb von Tieren”: *Pferde, die, wenn sie schrecklich erhitzt und aufgejagt sind, sich selbst aus Instinct*; 2. “Unbewußter innerer Antrieb, Drang beim Menschen”: *Der Instinct, der mich dazu [Gebirgsreise] trieb, war sehr zusammengesetzt und undeutlich*, має місце модель НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ → ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛАСТИВОСТІ (на відміну від англійської мови, характеристика властивості в німецькій мові певним чином специфікована, уточнена), пор.: 3. “Intuition, (sicheres) Gespür, (selten: dunkles) Gefühl, Ahnungsvermögen eines Menschen (für etw)”: *Jeder Mensch muß nach seiner Weise denken, nur darf er sich nicht gehen lassen; er muß sich controliren; der bloße nackte Instinct geziemt nicht dem Menschen [DWDS]*.

Лексична одиниця *інсайт* характеризує ірраціональну ситуацію як внутрішній стан людини, у первинному номінативному значенні – стан відчуття, пор.: 1. “Передчуття або інтуїтивне відчуття внутрішньої природи чого-небудь”: *Інсайт – осяяння, ага-реакція*. Семантична деривація виявляє ознаки радіально-ланцюжкової полісемії, яка засвідчує розширення по лінії специфікації станів та їх характеристик: СТАН ВІДЧУТТЯ → СТАН ОСЯЯННЯ, пор.: 2. “У теорії пізнання – момент осяяння, проникнення в проблемну ситуацію, що завершується знаходженням рішення проблеми”: *Ідеї, що виникли в стані інсайту, стримуються зовнішніми ознаками реальності*; СТАН ВІДЧУТТЯ → СТАН УСВІДОМЛЕННЯ: 3. псих. “Будь-яка самосвідомість”: *Осяяння, творча інтуїція, інсайт можливі завдяки процесу самовибудовування, додавання тих ланцюжків, елементів, які доповнюють і створюють цілісний образ, “наведення мостів” між окремими порухами думки, відчуттями та емоціями, що дозволяють створювати “єдність у багатоманітності” тощо*; СТАН УСВІДОМЛЕННЯ → ІДЕНТИФІКАЦІЯ СТАНУ: 4. “В психотерапії – висвітлення або розуміння психічного стану кого-небудь, який раніше не піддавався усвідомленню”: *Ясновидіння, або пряме знання, інсайт – це психічна здібність людини отримувати інформацію про події чи речі, які сьогодні ще нікому не відомі, а відбудуться завтра-позавтра чи й найближчим часом*; ІДЕНТИФІКАЦІЯ СТАНУ → ОЦІНКА СТАНУ: 5. псих. “Нове, нав’язливе усвідомлення правильності чого-небудь”:

Бракувало йому інсайту, тої елегантної несподіванки асоціацій, при якій прраз! [КУМ].

Англійський відповідник *insight* у первинному значенні характеризує ірраціональну ситуацію як здатність до ідентифікації та оцінки певного стану справ, пор.: 1. “The capacity to gain an accurate and deep understanding of someone or something”: *Words leave the page and become real, and you gain rare insight into the authors, their books, and their passions*. Семантичний розвиток засвідчує розширення ситуації у бік ідентифікації та оцінки самого стану справ (модель ВЛАСТИВІСТЬ → ІДЕНТИФІКАЦІЯ / ОЦІНКА СТАНУ), пор.: 2. “An accurate and deep understanding”: *Einstein had deep insights into how to incorporate gravitation into relativity theory*. Ланцюжкова полісемія вивершує ситуацію як стан усвідомлення (осягання) свого внутрішнього світу (модель ІДЕНТИФІКАЦІЯ / ОЦІНКА СТАНУ → СТАН УСВІДОМЛЕННЯ), пор.: 3. “Awareness by a mentally ill person that their mental experiences are not based in external reality”: *These results suggest that preserved insight may be a protective factor that buffers mentally ill mothers* [OED].

Німецький відповідник *die Einsicht* моделює ситуацію, в якій ірраціональний стан або властивість осмислюються в аспекті ситуацій раціональних (спочатку поведінкових, а потім інтелектуальних) дій (див. вище англійське *intuition*), пор.: 1. “Blick in etwas, Anblick von etwas”: *Einsicht in den Garten Colonna aus einem der engen Gäßchen heraus*; 2. “Prüfende Durchsicht, Kenntnissnahme, Anschauen (zur geistigen Erfassung)”: *Mein Sohn... sucht sich meine diesem Fach [Mineralogie] gewidmete Sammlungen durch genaue Einsicht anzueignen, indem er als Custode dieselben gut in Ordnung hält*; 2.1. “Aufsicht”: *Bedingt sich Commissio eine Einsicht in die Behandlung, Ordnung... so wie in den allenfalls zu gestattenden Gebrauch der Gegenstände*. 3. “Intellektuelle (Einzel-) Erkenntnis, geistiger Überblick”: *So kann und muß... der Gelehrte seine Vorgänger benutzen... es mag nun sein daß er ihnen Ansicht über das Ganze, oder Einsichte in's Einzelne verdankt*. Розширення у напрямі внутрішнього осмислення ситуації спонукає перехід у сферу ірраціонального (модель ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСТИВІСТЬ → ІРРАЦІОНАЛЬНА ВЛАСТИВІСТЬ), пор.: 3.1. “Intuition beruhende Kenntniss, Erkenntnis, Ansicht”: *Die Natur gab ihr klare Einsicht in die Persönlichkeiten und sonstige Verhältnisse der weltlichen Dinge*.

6. Висновки

Встановлено, що семантична деривація є продуктивним засобом збагачення словникового складу зіставляваних мов новими значеннями тих лексичних одиниць, які вже існують у словниковому складі мови, зокрема на позначення концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ. Модель прототипної ситуації ірраціональної лексики (іменники) представлена такими спільними семантичними компонентами як наявність складної ситуації, у якій виявляється здатність до раптового ірраціонального осягнення, притаманного тим учасникам ситуації, що володіють попереднім досвідом, з подальшою етичною оцінкою стану, зумовленого ірраціональною здатністю до вирішення складної ситуації. Семантична парадигма ірраціональної лексики досліджуваних мов репрезентована радіальним, радіально-ланцюжковим та ланцюжковим типами полісемії, що розширюють концептуальне поле ірраціональності до меж когнітивного (мисленнєвого), філософського, релігійного, творчого, поведінкового, політичного, оцінного. Відзначаємо, що спільними для трьох зіставляваних мов є модель семантичної деривації ірраціонального значення ВЛАСТИВІСТЬ → НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ, для української та німецької – ВЛАСТИВІСТЬ → СТАН, англійської та німецької – НЕТИПОВА ВЛАСТИВІСТЬ → ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛАСТИВОСТІ. Характерними для української мови стали такі моделі семантичних переходів: ВЛАСТИВІСТЬ → ПОТЕНЦІЙНА ВЛАСТИВІСТЬ, СТАН ВІДЧУТТЯ → СТАН ОСЯЯННЯ, СТАН ВІДЧУТТЯ → СТАН УСВІДОМЛЕННЯ, СТАН УСВІДОМЛЕННЯ → ІДЕНТИФІКАЦІЯ СТАНУ, ІДЕНТИФІКАЦІЯ СТАНУ → ОЦІНКА СТАНУ. Винятковими для англійської мови є моделі ДІЯ → СТАН, СТАН → ДУХОВНИЙ СТАН, СТАН → КОГНІТИВНИЙ СТАН, СТАН → ЧУТТЄВИЙ СТАН, СТАН → ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН, ВЛАСТИВІСТЬ → ДІЯ, ВЛАСТИВІСТЬ → ІДЕНТИФІКАЦІЯ / ОЦІНКА СТАНУ, ІДЕНТИФІКАЦІЯ / ОЦІНКА СТАНУ → СТАН УСВІДОМЛЕННЯ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСТИВІСТЬ → ІРРАЦІОНАЛЬНА ВЛАСТИВІСТЬ. Унікальними також вважаємо такі моделі семантичної деривації ірраціонального значення у німецькій мові: ВЛАСТИВІСТЬ → ПОТЕНЦІЙНИЙ СТАН, ВЛАСТИВІСТЬ → ДУХОВНИЙ (ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ) СТАН, ВЛАСТИВІСТЬ → ТВОРЧИЙ СТАН.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у більш розлогому аналізі семантичної деривації номінативних одиниць на позначення концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ української, англійської та німецької мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Апресян Ю. Д.* Избранные труды. Том I. Лексическая семантика / Ю. Д. Апресян. – М. : Школа “Языки русской культуры”, Издательская фирма “Восточная литература”, РАН, 1995. – 472 с.
- Астапкина Е. С.* Закономерности семантической деривации температурных прилагательных в сопоставительном аспекте (на материале русского, белорусского, английского и немецкого языков) [Электронный ресурс] / Е. С. Астапкина. – Режим доступа : <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/100532/1/B2.pdf>.
- Басиров Ш. Р.* Метафоричні моделі у сфері дієслів розуміння германських і слов'янських мов / Ш. Р. Басиров // Одеський лінгвістичний вісник. – 2013. – Вип. 2. – С. 3-9.
- Деменчук О. В.* Динаміка розвитку семантичної парадигми ірраціональної лексики (на матеріалі української та польської мов) / О. В. Деменчук // ROSSICA OLOMUCENSIA. – 2017. – № 2. – С. 53-67.
- Иомдин Б. Л.* Языковая картина мира и системная лексикография / Б. Л. Иомдин, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская и др. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 912 с.
- Коротких Т. А.* Семантическая деривация в немецкой фразеологии [Электронный ресурс] / Т. А. Коротких. – Режим доступа : www.gramota.net/materials/2/2015/9-1/25.html.
- Падучева Е. В.* Парадигма регулярной многозначности глаголов звука / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 1998. – № 5. – С. 3-24;
- Попова З. Д.* Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ “Восток-Запад”, 2007. – 226 с.
- Розина Р. И.* Категориальный сдвиг актантов в семантической деривации / Р. И. Розина // Вопросы языкознания. – 2002. – № 2. – С. 3-16;
- Туровский В. В.* О соотношении значений многозначного слова / В. В. Туровский // Семантика и информатика. – 1985. – № 26. – С. 83-105.
- Харитончик З. А.* Семантические особенности производных признаков слов / З. А. Харитончик // Вопросы языкознания. – 1984. – № 4. – С. 124-134;
- Shmelev A.* Semantic shifts as sources of enantiosemy / A. Shmelev [Electronic resource]. – Access mode : <https://books.google.com.ua>

/books?id=LeHVDAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Zalizniak A. A. A catalogue of semantic shifts. Towards a typology of semantic derivation / A. Zalizniak // From Polysemy to Semantic Change. – 2008. – № 106. – P. 217-233.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

АСУМ – Академічний словник української мови [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://sum.in.ua>.

КУМ – Корпус української мови [Електронний ресурс] : <http://www.mova.info/corpus.aspx>.

BNC – British National Corpus [Electronic resource] : <https://corpus.byu.edu/bnc/>.

DWDS – Digitales Wörterbuecher der Deutschen Sprache [Elektronische Ressource] : <https://www.dwds.de/&corpus=kern>.

FDF – The Free Dictionary by Farlex [Electronic resource] : <https://www.thefreedictionary.com>.

GWDS – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache Duden [Elektronische Ressource] : <https://www.duden.de>.

OED – The Oxford English Dictionary [Electronic resource] : <https://www.Oxforddictionaries.com/>.

WN – Die Wörterbuecher und Nachschlagewerke [Elektronische Ressource] : <http://www.woerterbuchnetz.de/>.

WR – Das Wörterbuch Redensarten – Index [Elektronische Ressource] : <https://www.redensarten-index.de/suche.php>.

WW – Das Wörterbuch Wortbedeutung.info [Elektronische Ressource] : <http://www.wortbedeutung.info/>.

Кучма Т.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

НОМІНАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ ЯК ЗНАКИ ПЕРВИННОГО І ВТОРИННОГО СЕМІОЗИСУ В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Однією з актуальних проблем сучасного мовознавства залишається проблема номінації. Процес номінації розуміють не тільки як свідомий акт найменування, надання імені явищу позамовної дійсності, але й як виникнення такого імені взагалі, незалежно від намірів носія мови, від усвідомлення ним самого факту виникнення нової номінативної одиниці [Журавлев 1982: 46].

Номінація, як уважає О. С. Кубрякова [Кубрякова 2008: 58], завжди є індивідуальним творчим актом. Для здійснення акту номінації мовець повинен мати певний рівень знань про об'єкти дійсності й про систему мови, а також інформацію про адресата номінації і про конкретні умови, за яких відбувається номінація. Результат і швидкість процесу номінації залежить від ступеня володіння такою інформацією, від здатності використовувати суспільний і власний досвід, реалізовувати миттєві асоціативні зв'язки. Водночас цей процес є суспільно зумовленим, оскільки нове найменування повинно бути узуально прийнятним усім мовним колективом чи принаймні частиною мовної спільноти. Ще одним важливим аспектом, на думку О. С. Кубрякової, є те, що на всіх своїх етапах процес номінації має відповідати мовній картині світу як формі інтерпретації й репрезентації сфер життєдіяльності певного колективу, відображати своєрідність національної психології й самобутність національної культури [Кубрякова 2008: 58].

Акти номінації безпосередньо пов'язані з семантикою, оскільки одній і тій же думці можна надати різних форм, але деякі фрагменти дійсності важко назвати інакше, ніж його загальноприйнятим терміном [Телия 1986: 112]. Але дійсність навколо нас різноманітна, і мова не може надати окреме ім'я для кожного без винятку випадку чи явища світу. Особливість номінацій, які здійснює людина, полягає

в тому, що для позначення нових об'єктів використовуються слова, вже набуті попереднім досвідом. Цей процес у психолінгвістиці називають актуальним найменуванням, в якому людина розв'язує завдання вибору адекватного слова чи фрази в лексиконі мови [Ушакова 2005]. Використання відомих слів для передачі нового змісту надає акту номінації продуктивного характеру.

Новий інтерес до вивчення поняття номінації є одним із центральних у сучасній лінгвістиці. Це пов'язано, на думку А. К. Мойсієнка, з актуалізацією, з одного боку, проблем функціонування мовних явищ у їх комунікативно-динамічному аспекті, а з іншого, – проблем внутрішньомовної динамізації [Мойсієнко 2004: 7]. Саме в мові, як вважає Д. М. Шмельов, найбільш помітно відображаються ті зміни, які відбуваються в житті суспільства. Виникнення нових понять, предметів, установ тощо зумовлює виникнення нових слів або нових значень у слів [Шмелев 1982: 38].

Первинний семіозис [Кубрякова 1978: 62-63; Уфимцева 1977: 8] – це первинне набуття мовним знаком номінативного значення, яке утворюється в процесі пізнання світу. У сучасних мовах первинна номінація майже не використовується (А. А. Бурячок, Г. І. Гримашевич, Н. Ф. Клименко, Н. Ф. Стаховська, О. І. Моїсєєв, А. К. Мойсієнко, Т. С. Пристайко, А. А. Уфимцева, Т. Smólkowa та ін.), поповнення лексичного складу мови відбувається головно за допомогою вторинної номінації (І. Я. Нестеренко, А. М. Сердюк, У. В. Соловій, В. М. Телія, Н. П. Тропіна, О. В. Шинкаренко, D. Buttler, J. Istiaquine та ін.). Це зумовлює актуальність нашої розвідки, у якій ми зосередимо увагу на розгляді номінації соціального статусу людини як знаків первинного і вторинного семіозису в українській, польській та німецькій мовах.

Метою розвідки є дослідження номінацій соціального статусу людини як знаків первинного і вторинного семіозису в українській, польській та німецькій мовах.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних **завдань**: 1) скласифікувати номінації соціального статусу людини за лексико-семантичними групами як знаків первинного семіозису в українській, польській та німецькій мовах; 2) висвітлити динамічні процеси у системі номінації соціального статусу людини; 3) розглянути механізм виникнення вторинної номінації; 4) виділити лексико-семантичні групи номінацій соціального статусу людини як

знаків вторинного семіозису у досліджуваних мовах.

Джерельною базою дослідження є: Словник української мови: в 11 т. (І. Білодід); Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн (В. Бусел), Słownik języka polskiego (W. Doroszewski); Słownik języka polskiego (S. Dubisz, E. Sobol), Duden Das große Wörterbuch der deutschen Sprache: in 10 Bänden; Duden Deutsches Universalwörterbuch.

Номінації соціальних термінів, або суспільно-політичних термінів, досліджував В. М. Туркін [Туркин 1975: 63], який підкреслював, що для вираження соціальних реалій у сфері виробничих відносин як структури суспільних відношень слід виділити систему номінативних одиниць різного походження, які були б лексично, семантично і фразеологічно спеціалізовані в письмовому й усному мовленні.

Словник “Современная западная социология” [СЗС: 331] дає таке визначення цього поняття: “Соціальний статус – це становище індивіда в суспільстві відповідно до його віку, статі, походження, професії, сімейного стану”. Окрім того, під соціальним статусом розуміють сукупність прав і обов’язків, соціальних очікувань, форм і обсягів матеріальної і моральної винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується за допомогою закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, суспільної думки [Юрженко 2005: 120].

Виходячи з характерних категорій соціального статусу, можна говорити про мовні одиниці, які містять у своїй семантиці позначення соціального статусу людини.

Номінації соціального статусу людини (НССЛ) – це одиниці, що характеризують стать, вік, сімейний стан, кривність, расу, національність, титул, освіту і трудову кваліфікацію, професійну діяльність і кар’єру, особливі заслуги індивіда, виражаються іменниками або субстантивованими прикметниками і відображають стереотипи соціальної ієрархії у різних суспільствах.

Соціальна організація суспільства є складною взаємопов’язаною системою соціальних статусів, номінації яких можна класифікувати за п’ятьма ЛСГ тематичного поля: 1) ЛСГ НССЛ “національність і територіальні ознаки”; 2) ЛСГ НССЛ “сімейні стосунки, кривність та свояцтво”; 3) ЛСГ НССЛ “дворянське звання, звання володаря держави (титул)”; 4) ЛСГ НССЛ “професія та рід занять”; 5) ЛСГ НССЛ “суспільно-політичне та релігійне становище”.

Кількісне співвідношення досліджуваних НССЛ в українській, польській та німецькій мовах є приблизно однаковим: НССЛ ЛСГ “професія та рід занять” складають в укр. 67,2 %, у пол. 66,9 %, у нім. 64,5 % від загальної кількості; НССЛ ЛСГ “національність і територіальні ознаки” – в укр. 11,1 %, у пол. 11,2 %, у нім. 11,5 %; НССЛ ЛСГ “сімейні стосунки, кривність та свояцтво” – в укр. 8,2 %, у пол. 7,1 %, у нім. 8,2 %; НССЛ ЛСГ “дворянське звання, звання володаря держави (титул)” – в укр. 7,4 %, у пол. 7,9 %, у нім. 7,5 %; НССЛ ЛСГ “суспільно-політичні та релігійні погляди” – в укр. 6,1 %, у пол. 6,9 %, у нім. 8,3 %.

Перша ЛСГ “**професія та рід занять**” є найчисленнішою, оскільки, як відомо, саме трудова діяльність є одним із найважливіших факторів розвитку суспільних відношень. До ЛСГ входять, наприклад, такі НССЛ: укр. *адвокат* / пол. *adwokat* / нім. *Rechtsanwalt*, укр. *архітектор* / пол. *architekt* / нім. *Architekt*, укр. *коваль* / пол. *kowal* / нім. *Schmied*, укр. *лікар* / пол. *lekarz* / нім. *Arzt*, укр. *солдат* / пол. *żołnierz* / нім. *Soldat*, укр. *столяр* / пол. *stolarz* / нім. *Tischler*, укр. *суддя* / пол. *sędzia* / нім. *Richter*, укр. *учитель* / пол. *nauczyciel* / нім. *Lehrer*, укр. *художник* / пол. *malarz* / нім. *Maler*, укр. *швець* / пол. *szewc* / нім. *Schuhmacher*, укр. *безробітний* / пол. *bezrobotny* / нім. *Arbeitsloser*. До групи належать НССЛ, пов’язані з **адміністративною, управлінською й службовою діяльністю**: укр. *адмірал* / пол. *admiral* / нім. *Admiral*, *аташе*; укр. *бургомістр* / пол. *burgomistrz* / нім. *Bürgermeister*, укр. *директор* / пол. *dyrektor* / нім. *Direktor*, укр. *дипломат* / пол. *dyplomata* / нім. *Diplomat*, укр. *канцлер* / пол. *kanclerz* / нім. *Kanzler*, укр. *капітан* / пол. *kapitan* / нім. *Kapitän*; також НССЛ, пов’язані з **релігією**: укр. *абат* / пол. *opat* / нім. *Abt*, укр. *ігумен* / пол. *igumen* / нім. *Hegumenos*, *Igumen*, укр. *капелан* / пол. *kapłan* / нім. *Kaplan*, укр. *монах, чернець* / пол. *mnich*, *zakonnik* / нім. *Mönch*.

Слід відзначити, що виявлені випадки, коли семантика НССЛ чоловічого і жіночого роду відрізняється, наприклад, укр. *акушер* “лікар-фахівець з акушерства”; *акушерка* “жінка з середньою медичною освітою, що має право самостійно надавати медичну допомогу при пологах”; *друкар* “фахівець друкарської справи, поліграфічного виробництва; // Той, хто працює в друкарні; // *спец.* Той, хто працює в друкарському цеху”; *друкарка* “жінка, що друкує на друкарській машинці”.

У ЛСГ “професія та рід занять” поширеним є явище переорієнтації номінацій, яке, за Л. В. Струганець [Струганець 2002: 256], полягає у тому, що для номінації реалій сучасної дійсності починають інтенсивно використовуватися слова, які раніше позначали реалії зарубіжного, найчастіше західного, життя або дорадянської дійсності. Найповніше цей процес торкнувся економічної (*акціонер, банкір, брокер, інвестор, маклер, оптовик*) та суспільно-політичної (*губернатор, мер, президент, прем'єр-міністр*) лексики.

Чимало переорієнтованої лексики, за спостереженнями Л. В. Струганець, складають запозичені слова, у яких не відбулося зміни конотацій. Вони позначали нейтральні поняття на Заході, позначають нейтральні поняття й на теренах незалежної України [Струганець 2002: 267]. Це стосується, наприклад, НССЛ *спікер*: “голова нижньої палати англійського парламенту” – *Speaker* < англ. *speaker* “оратор” від англ. *speak* “говорити”. У СУМ знаходимо: “*Спікер*. 1. Голова палати парламенту в ряді країн (наприклад, в Англії – палати громад, в Австралії, США – палати представників, у Бірмі – палати депутатів)”, у ВТС СУМ “1. Голова парламенту або палати парламенту в ряді країн”.

ЛСГ властивий процес активізації запозичень, зокрема калькування (переважно з англійської мови). Він пов'язаний із потребою заповнення мовних лакун, браком слів, позбавлених будь-яких конотацій, номінативною безвихіддю і прагненням до економії мовних ресурсів [Стишов 1999: 16]. До позамовних чинників відносимо культурні й наукові зв'язки, які сприяють політичним, культурним, науковим змінам у мові-реципієнті, адже у світі події зі сфер культури, музики, спорту обговорюються і коментуються переважно англійською мовою. Наприклад, укр. *менеджер* / пол. *menedżer* / нім. *Manager*.

До другої ЛСГ “**національність і територіальні ознаки**” належать НССЛ на позначення ***раси***, наприклад, укр. *европеїд* / пол. *europaيدا* / нім. *Europide*, укр. *монголоїд* / пол. *mongoloid* / нім. *Mongolide*, укр. *негроїд* / пол. *negroid* / нім. *Negride*. До цієї ж групи відносимо НССЛ на позначення ***змішаних рас***, наприклад, укр. *креол* / пол. *Kreol* / нім. *Kreol*, укр. *мулат* / пол. *Mulat* / нім. *Mulatte*. Широко представлені НССЛ на позначення ***етнічної ознаки***, наприклад, укр. *бойко, бойкиня; гуцул, гуцулка; поліщук, поліщучка*; пол. *Kaszub* “кашуб”, *Kaszubka* “кашубка”, *Mazur* “мазур”, *Mazurka*

“мазурка”; *Pomorzanin* “поморянин”, *Pomorzanka* “поморянка”; нім. *Friese* “фриз”, *Friesin* “фризка”; *Schwabe* “шваб”, *Schwäbin* “швабка”, *Sorbe* “лужичанин, сорб”, *Sorbin* “лужичанка, сорбка”; **національності**, наприклад, укр. *англієць* / пол. *Anglik* / нім. *Engländer*, укр. *китаєць* / пол. *Chińczyk* / нім. *Chinese*, укр. *росіянин* / пол. *Rosjanin* / нім. *Russe*, укр. *португалець* / пол. *Portugalczyk* / нім. *Portugiese*, укр. *італієць* / пол. *Włoch* / нім. *Italiener*. НССЛ на позначення **територіальної ознаки**: укр. *буковинець, галичанин, карпатець, горець, горянин, західняк, східняк*; пол. *góral* “гурал, горянин”, *zabuzanin* “житель Забужжя, забужанин”; нім. *Alpler* “альпійський горянин”, *Bergler* “горець, горянин”, *Ostler* “східняк, східний німець”, *Sachse* “саксонець”, *Westler* “західняк, західний німець”; **міця проживання**: укр. *варшав'янин* / пол. *Warszawiak, Warszawianin* / нім. *Warschauer*, укр. *киянин* / пол. *kijowianin*, пол. *berlińczyk* / нім. *Berliner* “берлінець”, укр. *вінничанин*, пол. *lublinianin* “люблінець”, нім. *Münchener* “мюнхенець”. Назва особи за територіальною ознакою може збігатися з назвою особи за національною ознакою, що відмічає й О. Кровицька [Кровицька 2002: 30].

До цієї ж ЛСГ належать загальні назви жителів, наприклад, укр. *земляк* / пол. *rodak* / нім. *Landmann*, укр. *емігрант* / пол. *emigrant* / нім. *Emigrant*, укр. *іноземець* / пол. *cudzoziemiec, obcokrajowiec* / нім. *Ausländer*, укр. *переселенець* / пол. *przesiedleniec* / нім. *Umsiedler* та ін.

До третьої ЛСГ “**сімейні стосунки, кривність та свояцтво**” належать, наприклад, НССЛ: укр. *батько* / пол. *ojciec* / нім. *Vater*, укр. *мати* / пол. *matka* / нім. *Mutter*, укр. *вітчим* / пол. *ojczym* / нім. *Stiefvater*, укр. *мачуха* / пол. *macocha* / нім. *Stiefmutter*, укр. *чоловік* / пол. *maż* / нім. *Mann*, укр. *дружина, жінка* / пол. *żona* / нім. *Frau*, укр. *син* / пол. *syn* / нім. *Sohn*, укр. *дочка* / пол. *córka* / нім. *Tochter*, укр. *брат* / пол. *brat* / нім. *Bruder*, укр. *сестра* / пол. *siostra* / нім. *Schwester*, укр. *племінник, небіж* / пол. *siostrzeniec, bratanek* / нім. *Neffe*, укр. *небога, небіжка, племінниця* / пол. *siostrzenica, bratanica* / нім. *Nichte*, укр. *вдівець* / пол. *wdowiec* / нім. *Witwer*, укр. *вдова* / пол. *wdowa* / нім. *Witwe*.

У цій ЛСГ до запозичених належить НССЛ, що з'явилася на початку ХХІ ст. в українських лексикографічних джерелах: укр. *бебі* / пол. *baby* / нім. *Baby* – “дитина, немовля” / “niemowlę lub małe dziecko” / “Säugling, Kleinkind im ersten Lebensjahr”. В українській

мові до першого загальнопоширеного значення додалося друге, не зафіксоване в англійській мові, значення “лялька”.

До четвертої ЛСГ “**дворянське звання, звання володаря держави (титул)**” відносимо НССЛ: укр. *дворянин* / пол. *szlachcic* / нім. *Adlige, Edelmann*, укр. *дворянка* / пол. *szlachcianka* / нім. *Adlige, Edelfrau*, укр. *аристократ* / пол. *arystokrata* / нім. *Aristokrat*; до підгрупи **титулів**, наприклад, такі: укр. *барон* / пол. *baron* / нім. *Baron*, укр. *баронеса* / пол. *baronowa* / нім. *Baroness*, укр. *князь* / пол. *książe* / нім. *Fürst*, *княгиня* / пол. *księżna* / нім. *Fürstin*, укр. *король* / пол. *król* / нім. *König*, укр. *королева* / пол. *królowa* / нім. *Königin*, укр. *принц* / пол. *książe* / нім. *Prinz*, укр. *принцеса* / пол. *księżna* / нім. *Prinzessin*, укр. *цар* / пол. *car* / нім. *Zar*, укр. *цариця* / пол. *carusa, carowa* / нім. *Zarin*, укр. *султан* / пол. *sultan* / нім. *Sultan*.

До п'ятої ЛСГ “**суспільно-політичні та релігійні погляди**” відносимо НССЛ на позначення **суспільно-політичних поглядів**: укр. *демократ* / пол. *demokrata* / нім. *Demokrat*, укр. *есдек, соціал-демократ* / пол. *socjaldemokrata* / нім. *Sozialdemokrat*, укр. *консерватор* / пол. *konserwatysta* / нім. *Konservative*, укр. *комуніст* / пол. *komunista* / нім. *Kommunist*, укр. *ліберал* / пол. *liberał* / нім. *Liberaler* тощо; та **релігійних поглядів**: укр. *бантисм* / пол. *baptysta* / нім. *Baptist*, укр. *буддист* / пол. *buddysta* / нім. *Buddhist*, укр. *католик* / пол. *katolik* / нім. *Katholik*, укр. *мусульманин* / пол. *muzułmanin* / нім. *Moslem*, укр. *протестант* / пол. *protestant* / нім. *Protestant*, укр. *язичник* / нім. *Heide*, укр. *християнин* / пол. *chrześcijanin* / нім. *Christ* тощо.

Актуалізація певних НССЛ теж пов'язана з розвитком суспільства [Струганець 2002: 269]. Цей процес стосується насамперед суспільно-політичної, економічної, сакральної лексики. Велика кількість актуалізованих лексичних одиниць, відзначає Л. В. Струганець, є одночасно і переорієнтованими, оскільки раніше вони позначали капіталістичні реалії дореволюційного або західного способу життя [Струганець 2002:, 271]. Наприклад, *есдек*, політ. Соціал-демократ – Член соціал-демократичної партії, прихильник соціал-демократії (у 1 знач.).

Номінації соціального статусу людини функціонують не тільки як знаки первинного, а й як вторинного семіозису. Вторинна номінація активно діє на сучасному етапі розвитку мови [Тропіна 1991: 54]. Під вторинною номінацією розуміють використання в акті номінації фонетичного вигляду вже існуючої одиниці для

найменування нового позначуваного [Телія 1998: 336], в основі якої лежить асоціативний характер людського мислення [Шмелев 1982: 25].

Залежно від різних умов одні й ті ж предмети та явища реальної дійсності можуть викликати у мовців найрізноманітніші асоціації. Якщо ці асоціації виявляються індивідуальними, тоді вони впливають на сприйняття і використання відповідного найменування людиною. Але вони можуть бути і більш загальними, стійкими, зумовленими соціальним досвідом колективу. У цьому випадку асоціації відбиваються на семантиці, експресивному і стилістичному забарвленні, сполучуваності відповідного слова [Шмелев 1982: 25].

Асоціації в актах вторинної номінації встановлюються, як вважає В. М. Телія [Телія 1998: 337], за схожістю або суміжністю між деякими ознаками у концептуальному змісті елементів позамовної дійсності, що вже були відображені в наявному значенні імені, та ознаками нового позначуваного, яке отримує свою назву шляхом переосмислення значення. Асоціативні зв'язки встановлюються унаслідок ідентифікації спільної для двох понять асоціативної ознаки, що дозволяє йменувати ці поняття одним іменем. Наприклад, укр. *дипломат* – розм. “людина, яка вміло і тонко діє у стосунках з іншими”.

Повторне використання тієї ж “морфемної рамки”, як пише О. А. Земська [Земская 2004: 155], визначається не тільки історичним розвитком мови, а й розмежуванням сфер вживання в мові одного періоду, соціальною, професійною або іншою характеристикою мовців.

Процес вторинного означування, на думку О. О. Селіванової [Селиванова 2000: 27-28], є результатом “висвічування” нових зв'язків через метонімізацію або метафоризацію. До метафоризації й метонімізації призводить актуалізація потенційної семи. На перший план тоді виходять емоційний та стилістичний компоненти.

При вторинному знакопозначенні виявлено чотири ЛСГ НССЛ:

1) **властивості натури, риси характеру людини:** укр. *диктатор* / пол. *dyktator* / нім. *Diktator*, укр. *дипломат* / пол. *dyplomata* / нім. *Diplomat*, *джентльмен* / пол. *dzentelmen* / нім. *Gentleman*, укр. *актор* / пол. *aktor* / нім. *Schauspieler*, укр. *клоун* / пол. *klown* / нім. *Clown*, укр. *комік* / пол. *komik* / нім. *Komiker*, укр. *адвокат* / пол. *adwokat* / нім. *Advokat*, укр. *лакей* / пол. *lokaj* / нім. *Lakai*, укр.

аскет / пол. *asceta* / нім. *Asket*, укр. *еквілібрист* / пол. *ekwilibrysta*, укр. *анархіст* / пол. *anarchista*, укр. *інквізітор* / пол. *inkwizytor*, укр. *командир*, укр. *крамар*.

Наприклад, укр. *клоун*, пол. *klown* – укр. “про людину, що вдає блазня або своєю поведінкою схожа на блазня” / пол. “osoba zachowująca się nierównoźnie”. У німецькій мові подібне значення має сталий вираз із негативним забарвленням “den Clown spielen” – “поводитися по-дурному, безглуздо, простувато” (букв. “прикидатися клоуном”).

Укр. *актор* та пол. *aktor* вживаються також у переносному значенні: укр. “про людину, яка показує себе не такою, якою вона є насправді” / пол. “osoba, która udaje, stwarza pozory czegoś”, аналогічно і нім. *Schauspieler*.

2) **професія, рід діяльності особи**: загальні позначення: укр. *корифей* / пол. *koryfeusz* / нім. *Koryphäe*, укр. *ветеран* / пол. *weteran* / нім. *Veteran*, укр. *жрець*, пол. *kapłan*; за якістю праці: укр. *коновал* / пол. *kopował* / нім. *Pferdedoktor*, укр. *дезертир* / пол. *dezertter*, укр. *гастролер*.

Наприклад, укр. *ветеран* / пол. *weteran* / нім. *Veteran* – “людина, що багато років успішно і плідно працює, працювала в якій-небудь галузі, діє, діяла в чомусь” / “osoba, która przepracowała gdzieś wiele lat lub ma duże doświadczenie w czymś” / “jmd., der in einem bestimmten Bereich schon lange arbeitet und sehr erfahren ist”.

3) **ступінь володіння**: знаннями, уміннями: укр. *артист* / пол. *artysta* / нім. *Künstler*; багатством, приватною або колективною власністю: укр. *король* / пол. *król* / нім. *König*, пол. *baron*.

Наприклад, укр. *король* “про чоловіка, що вирізняється особливою принагідністю, манерами тощо; про великого монополіста в якій-небудь галузі промисловості або торгівлі; про що-небудь видатне в якому-небудь аспекті, що посідає помітне місце серед подібних” / пол. *król* “o kimś lub o czymś najlepszym; potentat finansowy w jakiejś dziedzinie gospodarki” / нім. *König* “wichtigste, erfolgreichste, mächtigste oder bekannteste Person aus einer Gruppe”.

4) **належність осіб до напрямів, течій у мистецтві, науці, ставлення осіб до відповідних наукових поглядів**: укр. *ліберал* / пол. *liberał* / нім. *Liberaler*, укр. *демократ* / пол. *demokrata* / нім. *Demokrat*, укр. *еретик* / пол. *heretyk* / нім. *Häretiker*, укр. *метафізик* / пол. *metafizyk*, укр. *міщанин* / пол. *mieszczanin*, укр. *аналітик* та ін.

Наприклад, укр. *ліберал* / пол. *liberał* / нім. *Liberaler* – укр. “людина, схильна до терпимості, потурання кому, чому-небудь” / пол. “osoba mająca tolerancyjny stosunek do cudzych poglądów i zachowań, nawet jeśli nie uważa ich za słuszne” / “Person, die eine liberale Grundeinstellung vertritt”. Крім цього, в українській мові є ще й застаріле значення: “вільнодумна людина; вільнодумець”, яке відсутнє в інших двох мовах.

У дослідженні проаналізовано близько 650 номінацій соціального статусу людини як знаків вторинного семіозису. Такі одиниці склали в укр. 22 %, у пол. 25 %, у нім. 18 % від загальної кількості (1000 НССЛ) у кожній із мов, що пояснюється притаманністю вторинної номінації розмовному мовленню (що підтверджує О. А. Земська [Земская 2004: 154-157]) і що не всі одиниці сприймаються всіма носіями мови та фіксуються у словниках. Виявлено, що в німецькій мові процеси актуалізації потенційних сем НССЛ є більш повільними.

Таким чином, соціальна організація суспільства є складною взаємопов’язаною системою соціальних статусів, на позначення яких у кожній мові існують свої номінативні одиниці, які можна класифікувати за п’ятьма ЛСГ тематичного поля “соціальний статус людини”. У процесі функціонування первинні номінації соціального статусу людини набувають переосмислення значення у бік розширення, конотацій чи звуження аж до повної зміни значення. У цьому виявляється їх динамічний характер, який характеризується змінами: 1) у словотвірній системі мови та 2) у словниковому складі. В основі вторинної номінації, яка активно діє на сучасному етапі функціонування мови, лежить асоціативний характер людського мислення. Асоціативні зв’язки встановлюються внаслідок ідентифікації спільної для двох понять асоціативної ознаки, що дозволяє йменувати ці поняття одним іменем. При вторинному знакопозначенні виявлено чотири ЛСГ НССЛ.

Перспективним вважається проведення аналогічного дослідження на матеріалі англійської мови з подальшим аналізом і зіставленням здобутих результатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Журавлев А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. Ф. Журавлев // Способы номинации в

- современном русском языке / отв. ред. Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1982. – С. 45-109.
- Земская Е. А.* Язык как деятельность : Морфема. Слово. Речь / Елена Андреевна Земская. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 688 с. – (Studia philologica).
- Кровицька О.* Назви осіб в українській мовній традиції XVI – XVIII ст. : семантика і словотвір / Ольга Кровицька. – Львів : НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 213 с.
- Кубрякова Е. С.* Номинативный аспект речевой деятельности : [монографія] / Елена Самойловна Кубрякова ; [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – 2-е изд. – М. : ЛКИ, 2008. – 160 с.
- Кубрякова Е. С.* Части речи в ономасиологическом освещении : [монографія] / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 116 с.
- Кубрякова Е. С.* Язык и знание : На пути получения знаний о языке : части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
- Мойсієнко А. К.* Динамічний аспект номінації : [монографія] / Анатолій Кирилович Мойсієнко. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2004. – 100 с.
- Селиванова Е. А.* Когнитивная ономасиология : [монографія] / Елена Александровна Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
- Стишов О. А.* Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця XX ст. / О. А. Стишов // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 7-21.
- Струганець Л. В.* Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття / Любов Василівна Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.
- Телия В. Н.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Вероника Николаевна Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
- Телия В. Н.* Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Вероника Николаевна Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с. – (Язык).
- Тропіна Н. П.* Прагматичний тип вторинної номінації в сучасній російській мові / Н. П. Тропіна // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 53-57.

- Туркин В. Н. К изучению социальных терминов / В. Н. Туркин // Вопросы языкознания. – 1975. – №2. – С. 62-67.
- Уфимцева А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) / А. А. Уфимцева // Языковая номинация. Общие вопросы / [под ред. Б. А. Серебренникова, А. А. Уфимцевой]. – М. : Наука, 1977. – С. 5-85.
- Ушакова Т. Н. Структуры языка и организация речевого процесса / Т. Н. Ушакова // Язык, сознание, культура : сб. ст. [Электронный ресурс] / под ред. Н. В. Уфимцевой, Т. Н. Ушаковой. – М., 2005. – Режим доступа : www.psychol.ras.ru/boiko-school/texts/2005/ushakova_language_structures.pdf
- Шмелев Д. Н. Введение / Д. Н. Шмелев // Способы номинации в современном русском языке. – М. : Наука, 1982. – С. 3-44.
- Юрженко Л. В. Соціальна структура суспільства : [навч. посібник] / Лілія Вікторівна Юрженко. – К. : АПСВ, 2005. – 295 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- ВТС СУМ* – Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн [Електронний ресурс]. Базується на 2-му виданні ВТС СУМ / гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с. – Режим доступу : <http://www.slovnyk.net>
- СУМ* – Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
- СЗС* – Современная западная социология : словарь / [сост. Ю. Н. Давыдов и др.]. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
- DUDEN* – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 10 Bänden. – 3., völlig Neubearb. u. erw. Aufl. – Mannheim : Bibliographisches Institut, 1999.
- DDU* – Duden Deutsches Universalwörterbuch. – 6. Aufl. – Mannheim : Duden-Verlag, 2006. – 2016 s.
- SJPD* – Słownik języka polskiego / [pod red. W. Doroszewskiego]. – (pierwodruk 1958-1969). – T.1-11. Przedruk elektroniczny 1997.
- SJP* – Słownik języka polskiego [Електронний ресурс]. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA. – Режим доступу : <http://sjp.pwn.pl/>

Павлова О.І.

кандидат філологічних наук, професор
Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ В МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ АНГЛІЙСЬКОЇ, ФРАНЦУЗЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

За нашого часу накопичено великий досвід у дослідженні семантики терміна, з якою тісно пов'язаний семантичний спосіб термінотворення. Активне вивчення семантики терміна, глибокий аналіз його складної багатоаспектної структури дали змогу звернутися до виявлення механізму семантичної деривації і порушити питання про закономірності цього процесу, установленню моделей, які відображають характер дериваційного процесу (В.П. Даниленко, В.М. Лейчик, В.М. Прохорова, Ф.А. Циткіна, А.Е. Левицький та інш.). Сьогодні дослідження цієї проблеми представлено наявністю теоретичних положень, які торкаються визнання цього шляху виникнення нових термінологічних одиниць, визначення його статусу в системі мови. Детальне вивчення семантичної деривації в термінології, дослідження її результатів на конкретному практичному матеріалі недостатньо відображено у працях сучасних лінгвістів. Різноманітність трактування і наявність декількох термінів на позначення цього явища — наприклад, лексико-семантичне термінотворення, семантична деривація, семантичний спосіб термінотворення, семантичне термінотворення, — підкреслюють відсутність єдиного погляду на досліджуване явище и викликають необхідність його глибокого і детального вивчення на конкретному практичному матеріалі.

Метою нашої розвідки є дослідження і лінгвістичний опис семантичного способу термінотворення і його особливостей на матеріалі музичної терміносистеми англійської, французької, російської та української мов.

Мета дослідження зумовлює необхідність вирішення таких завдань: 1) схарактеризувати процеси термінологізації, транстермінологізації і детермінологізації і виявити фактори, які сприяють цим процесам; 2) виокремити основні лексико-семантичні групи термінів, утворених семантичною деривацією; 3) зробити зіставний аналіз музичних термінів, утворених семантичним способом, у англійській, французькій, російській та українській мовах; 4) визначити фактори, які зумовлюють виникнення процесу семантичної деривації термінів.

Матеріал дослідження — 6200 термінів, тобто по 1550 термінів кожної із досліджуваних мов, що позначають тотожні поняття в галузі музики і відібрані із сфери фіксації [Юцевич 2003, Terminorum 1978].

Проведено дослідження показало, що семантичний спосіб терміноутворення був одним із перших словотвірних прийомів утворення термінологічних найменувань у різних терміносистемах, у тому числі й в музичній термінології різних національних мов. Шлях використання загальноновживаних слів як термінологічних позначень проходив, як правило, через семантичну спеціалізацію, яка починалась із вживання їх у особливих контекстах. В.П. Даниленко зауважує, що слова, які були взяті із загальнолітературної мови і пристосовані для найменування спеціальних понять, нерідко могли використовуватись одночасно в декількох галузях, у різних сферах [1977: 99]. Це були в основному багатозначні за своєю семантичною структурою слова. І в спеціальних галузях знань ці слова використовувались для вираження одного із притаманних їм термінологічних значень, яке виділялось контекстуально. При цьому вони не втрачали свого зв'язку із загальною мовою, залишались його належністю. Наприклад, у англійській мові: *button* — 1) загальноновжив. гудзик; 2) кнопка; 3) год. завідна головка в годиннику; 4) *тех.* засув; заглушка; 5) *муз.* гудзик (у смичкових музичних інструментів); *key* — 1) загальноновжив. ключ; 2) *муз.* ключ, тональність; 3) *жив.* тон, відтінок (про фарбу); 4) *тех.* клин; плішка; чека; шпилька; закріпка; 5) *ел.* ключ; кнопка; важільний перемикач і т.ін. У французькій мові: *table* — 1) загальноновжив. стіл, 2) загальноновжив. стіл, їжа, 3) застілля, 4) *церк.* верхня частина віттаря, 5) *іст.* скрижаль, дошка, 6) *тех.* стіл, стіл-планшет; дошка, плита, полиця; пульт; щит, 7) *муз.* дека (музичних інструментів), 8) *геол.* плита; стіл; *torseau* — 1) загальноновжив. шматок, кусок; 2) уривок літературного, художнього твору; твір живопису, архітектури; 3) *муз.*

п'еса; частина твору тощо. В українській мові: *журавель*: 1) *загальноновжив.* великий перелітний птах; 2) *загальноновжив.* довга жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягування води; 3) *муз.* мікрофонний журавель (жердина, на якій кріпиться мікрофон); 4) *муз.* народний сюжетний танець, у якому танцюючі зображають журавлів; *ребро*: 1) *загальноновжив.* дугоподібний скелетний утвір людини і хребетних тварин від хребта до грудної кістки; 2) *загальноновжив.* частина кістяка якої-небудь споруди або предмета, яка щось підтримує чи скріплює собою; 3) місце, лінія перетину двох площин; 3) *муз.* горизонтальна риска, що з'єднує кілька восьмих нот і використовується замість хвостиків і т. ін.

Традиційно використовуваний у музичній термінології, як і у багатьох галузевих термінологіях, семантичний спосіб був особливо активний біля самих витоків створення термінологічних систем, відміченим у своєму розвитку стихійністю, несистемністю і нестандартизованістю. На цьому етапі розвитку терміносистем „метафора, як зазначає В.Е. Дубовський, була часом єдиним способом систематизації значень. Як правило, основою для перенесення ставали предмети домашнього побуту, частини тіла та інші об'єкти і явища навколишнього світу. Метафоричне перенесення здійснюється на основі аналогій” [1980: 90]. Для термінотворення шляхом метафоричного перенесення значень характерно те, що об'єкт термінування має якусь спільну рису з тим предметом чи явищем, назва якого використовується як термін. Це може бути схожість за зовнішнім виглядом, за виконуваною функцією, за кількісною ознакою, за розміщенням, за формою, за призначенням, за виникненням, за суміжністю понять та ін.

Спостереження за мовним матеріалом свідчать, що між словником загальних національних літературних мов і термінологічною сферою музикознавства, як і інших галузей знання, відбувається глибока та складна взаємодія за двома напрямками: лексичному і структурному. Термінологізація, транстермінологізація і детермінологізація є поширеними видами цієї взаємодії. Термінологізація загальнолітературних лексичних одиниць і транстермінологізація лексичних одиниць інших підмов науки та техніки — це активний спосіб термінотворення в сучасних європейських мовах, результат семантичної деривації в рамках готового мовного знака, заснований на звуженні та спеціалізації

значення слова або на метафоричному і метонімічному перенесенні значень, зумовлених певним оточенням [Циткина 1988: 45].

Під час **термінологізації** звукова оболонка вже наявного в загальнонаціональній літературній мові слова (або словосполучення) використовується для позначення нового предмета чи явища в цілях спеціальної комунікації [Левицкий 2001: 44]. Це найменування, що носить непрямий / вторинний характер, набуває нового термінологічного значення, яке включається в смислову структуру даного слова як самостійне значення, пов'язане з іншими значеннями відношеннями семантичного творення. Нове термінологічне значення слова при співвідношенні з іншими значеннями утворює опозиції на основі загального семантичного інваріанта і протиставлення їм за диференційною ознакою: пряме значення — переносне значення; загальне значення — спеціалізоване значення [Циткина 1988: 46].

Наприклад, англійські слова: *cap*, *head*, що вживаються і в загальнолітературній мові, і у підмовах музики й інших галузях науки та техніки, мають такі смислові структури: *cap* — *n.* 1) кепка; кашкет; капелюх; чеpecь; ковпак; 2) шапка (гриба); 3) вершок, кришка; 4) *tex.* ковпачок, головка; наконечник; насадка (сваї); 5) *розм.* новий обід, накладений на стару пневматичну шину шляхом вулканізації; 6) пістон, капсуль; 7) *ел.* цоколь (електроламп); 8) формат паперу (14д x 17д); 9) *муз.* кришка музичного інструмента; *head*: 1) голова; 2) голова; керівник; 3) передня частина чого-небудь; 4) ніс (судна); 5) верхня частина, кришка; 6) *tex., гідр.* натиск, тиск стовпа рідини; 7) *буд.* верхній брус віконної або дверної коробки; 8) *мор.* топ (щогли); 9) *муз.* головка (ноти); головка (струнного інструмента) і т.ін.

Під час **транстермінологізації** звукова оболонка вже наявного терміна в одній галузі знання застосовується для позначення спеціально-професійного поняття з іншої сфери знання. При цьому відбувається, як правило, повне чи часткове переосмислення цього терміна і перетворення його у міжгалузевий омонім. При цьому може переноситися як окремий термін, так і деякий термінологічний блок, який включає поняття, які зв'язані з центральним терміном.

Наприклад, у музичну терміносистему англійської, французької, російської та української мов були перенесені такі лінгвістичні терміни: англ. *syllable* — франц. *syllabe* — рос. *слог* укр. *склад*, англ. *word* — франц. *mot* — рос./укр. *слово*, англ./франц. *accent*

— рос./укр. *акцент*, англ. *interference* — франц. *interférence* — рос. *интерференция* — укр. *інтерференція*, англ. *borrowing* — франц. *emprunt* — рос. *заимствование* — укр. *запозичення*, англ. *onomatopoeia* — франц. *onomatopée* — рос. *ономатопея*, *звукоподражание* — укр. *ономатопея*, *звуконаслідування*, англ. *language* — франц. *langue* — рос. *язык* — укр. *мова* та ряд інших. Підтвердженням термінологізації та транстермінологізації, на нашу думку, слід уважати включення слова в одно-, дво- чи багатомовний словник з певної спеціальності та його функціонування в науковій мові для вираження спеціально-професійного поняття.

Установлено, що термінологізації слів загальнолітературної мови і транстермінологізації термінів інших галузей наукового знання сприяють такі важливі фактори: логічний фактор, який полягає в тому, що в різних понять виявляються ідентичні ознаки; психологічний фактор, який виражається в тому, що нові об'єкти називаються на основі асоціації між ознаками даних і раніше відомих об'єктів; лінгвістичні фактори, які пов'язані з семантичними, граматичними, стилістичними аспектами міжсистемного запозичення лексичних одиниць; соціологічний фактор, який полягає в тому, що велика кількість термінів береться з терміносистем найбільш розвинутих для кожної епохи галузей знань [Лейчик 1982: 125-129].

Детермінологізація, тобто перенесення термінів підмов науки та техніки в розряд слів загальноновживаної мови, виступає зворотнім боком процесу термінологізації. Слід зазначити, що терміни і детермінологізовані одиниці мають більше схожих, ніж відмінних рис. Їхня найбільш суттєва відмінність полягає у функціонуванні в різних сферах мови. Наприклад, музичні терміни російської та української мов доволі часто функціонують у текстах, які рекламують парфумерну продукцію, наприклад: *“Парфюмерная вода Giordani Gold. Роскошный дуэт белого жасмина и туберозы сменяется чувственным соло шипровой основы, вокруг которой изысканные ноты этого совершенного букета сливаются в одно целое”*; *„Глубока теплота й чуттєвість цього аромату передається завдяки цитрусовій ноті, яку супроводжує притишена мелодія імбиру, основний квітковий тон та вишукані звуки ветіверу”* і т.ін. Під час детермінологізації, як правило, відбувається перетворення семантичної структури слова, розширення смислового обсягу поняття, накопичення нових сем у значенні слова, розвиток

переносного значення слова, тобто деспеціалізація. Відповідь на питання, чому саме даний процес відбувається з даними одиницями, лежить у галузі соціолінгвістики. Активність у зміні семантичного обсягу терміна, що супроводжується зміною його функціональних характеристик, простежується, на думку А.Е. Левицького, у результаті популяризації в суспільстві цілої низки термінів науки та техніки, котрі поступово починають уживатися в повсякденному житті людини [2001: 46].

Як показує проведене дослідження, усі терміни музикознавства, що утворені семантичним способом термінотворення, можна розділити принаймні на дві лексико-семантичні групи.

Перша група термінів включає в себе **терміни-антропоморфізми** і **терміни-зооморфізми**, тобто термінологізовані назви частин тіла людини та назви тварин і їх частин тіла. Наприклад, у англійській терміносистемі музики вживаються такі терміни-антропоморфізми та терміни-зооморфізми: *lip* (загальнож. губа) → *lip* — муз. амбушюр; *shoulder* (загальнож. плече) → *shoulder* — муз. плече (дзвона), *tongue* (загальнож. язик) → *tongue* — муз. язичок (у духових інструментів), *head* (загальножив. голова) → *head* — муз. головка (скрипки, флейти); мембрана (ударних інструментів), *leg* (загальножив. нога) → *leg* — муз. ніжка (рояля), *rib* (загальножив. ребро) → *rib* — муз. обичайка (бічна частина корпусу струнних дерев'яних інструментів), *waist* (загальножив. талія) → *waist* — муз. талія (вузька частина корпусу смичкових інструментів), *body* (загальножив. тіло) → *body* — муз. корпус (музичних інструментів), *finger* (загальнож. палець) → *finger* — муз. туше (характер дотику, удару пальців до клавіатури), *bones* (загальножив. кістки) → *bones* — муз. кастаньети (іспанський музичний інструмент), *tail* (загальножив. хвіст) → *tail* — муз. хвостик (ноти), *frog* (загальножив. жаба) → *frog* — муз. колодка, колодочка (деталь смичка струнних музичних інструментів), *wolf* (загальножив. вовк) → *wolf* — муз. вовк, дисонанс у нерівномірній темперації, *giraffe* (загальножив. жираф) → *giraffe* — муз. жирафоподібне фортепіано, *horse-hooves* (загальножив. кінські копита) → *horse-hooves* — муз. кінські копита (музичний інструмент) і т.ін.

У французькій підмові музики використовуються такі терміни-антропоморфізми і терміни-зооморфізми: *tête* (загальножив. голова) → *tête* — муз. головка (скрипки, флейти, ноти), *flanc* (загальножив.

бік) → *flanc* — муз. ребро (дзвона), *bouche* (загальноновжив. рот) → *bouche* — муз. ротик (лабіальної дудки, сопілки), *lèvre* (загальноновжив. губа) → *lèvre* — муз. губа (лабіальної дудки, сопілки), *piéd* (загальноновжив. нога) → *piéd* — муз. ніжка (рояля), *bes* (загальноновжив. дзьоб) → *bes* — муз. мундштук (у духових інструментів) і т.ін.

У російській терміносистемі музики функціонують такі терміни-антропоморфізми і терміни-зооморфізми: загальноновжив. *язык* → муз. *язык* — серце (дзвона), загальноновжив. *язычок* → муз. *язычок* — язичок (у духових інструментів), загальноновжив. *губа* → муз. *губа* — губа (сопілки, лабіальної дудки), загальноновжив. *головка* → муз. *головка* — головка (ноти, труби, молоточка), загальноновжив. *ножка* → муз. *ножка* — ніжка (рояля), загальноновжив. *плечо* → муз. *плечо* — плече (дзвона), загальноновжив. *шейка* → муз. *шейка* — шийка (смичкових інструментів), загальноновжив. *челюсть* → муз. *челюсть* — щелепа (афро-кубинський музичний інструмент із щелепи віслюка), загальноновжив. *ухо* → муз. *ухо* — вухо (дзвона), загальноновжив. *перышко* → муз. *перышко* — плектр, медіатор, загальноновжив. *журавль* → муз. *журавль* — журавель (мікрофонний), загальноновжив. *кобылка* → муз. *кобылка* — кобилка, підставка (для струн у скрипки, альту, віолончелі та інш.), загальноновжив. *коза* → муз. *коза* — коза, волинка (народний духово-язичковий інструмент), загальноновжив. *хвостик* → муз. *хвостик* — хвостик (ноти), загальноновжив. *улитка* → муз. *улитка* — завитка (колкового ящика), загальноновжив. *волк* → муз. *волк* — вовк, дисонанс у нерівномерній темперації, загальноновжив. *жираф* → муз. *жираф* — жираф, жирафоподібне фортепіано (різновид вертикального фортепіано) і т.ін.

В українській підмові музики широко поширені такі терміни-антропоморфізми і терміни-зооморфізми: загальноновжив. *хвостик* → муз. *хвостик* (ноти), загальноновжив. *головка* → муз. *головка* (скрипки, ноти), загальноновжив. *ребро* → муз. *ребро* (дзвона), загальноновжив. *ротик* → муз. *ротик* (лабіальної дудки, сопілки), загальноновжив. *губа* → муз. *губа* (лабіальної дудки, сопілки), загальноновжив. *ніжка* → муз. *ніжка* (рояля), загальноновжив. *шийка* → муз. *шийка* (скрипки), загальноновжив. *плече* → муз. *плече* (дзвона), загальноновжив. *серце* → муз. *серце* (дзвона), загальноновжив. *жираф* → муз. *жираф* (різновид вертикального фортепіано), загальноновжив. *журавель* → муз. *журавель* (українська народна пісня-танець), загальноновжив. *кобилка* → муз. *кобилка* (підставка для струн у струнних інструментів),

загальноновжив. *коза* → муз. *коза* (український та польський пневматичний музичний інструмент) і т.ін.

Друга група термінів досліджуваної терміносистеми музики, як і багатьох інших, складається з **термінологізованих назв предметів домашнього побуту**. Наприклад, у англійській терміносистемі музики вживаються такі терміни цього типу: *case* (загальноновжив. коробка, ящик; футляр, чохол) → *case* — муз. корпус (у фортепіано); футляр (музичних інструментів); *hammer* (загальноновжив. молоток) → *hammer* — муз. 1) серце (дзвона); 2) молоточок (рояля); *desk* (загальноновжив. письмовий стіл) → *desk* — муз. пюпітр, пульта (підставка для нот); *hook* (загальноновжив. гак, гачок) → *hook* — муз. хвостик (ноти); *fork* (загальноновжив. виделка) → *fork* — муз. камертон; *box* (загальноновжив. коробка, ящик) → *box* — муз. амер. розм. рояль, піаніно; *stick* (загальноновжив. палиця; кий; паличка) → *stick* — муз. 1) смичок; 2) диригентська паличка; 3) паличка для ударних музичних інструментів; *whip* (загальноновжив. батіг, хлист) → *whip* — муз. Батіг, хлист (ударний музичний інструмент); *flag* (загальноновжив. флаг, прапор) → *flag* — муз. хвостик (ноти); *bottles* (загальноновжив. пляшки) → *bottles* — муз. пляшки (ударний музичний інструмент); *brushes* (загальноновжив. щітки) → *brushes* — муз. щітки для барабанів; *washboard* (загальноновжив. пральна дошка) → *washboard* — муз. пральна дошка (ритмічний [ударний] інструмент північно-американських джаз-ансамблів); *key* (загальноновжив. ключ) → *key* — муз. ключ, тональність; тон, висота тону; *cup* (загальноновжив. чашка) → *cup* — муз. ковпачок (у музичних інструментів); *brush* (загальноновжив. щітка) → *brush* — муз. щітка (ударний музичний інструмент) та ін.

У французькій музичній термінології функціонують такі терміни — термінологізовані предмети домашнього вжитку: *table* (загальноновжив. стіл) → *table* — муз. дека (у струнних музичних інструментів), *bocal* (загальноновжив. пляшка) → *bocal* — муз. свистковий мундштук, *baguette* (загальноновжив. паличка) → *baguette* — муз. паличка (диригента), *marteau* (загальноновжив. молоток) → *marteau* — муз. серце (дзвона), *capsule* (загальноновжив. кришка пляшки) → *capsule* — муз. свистковий мундштук, *fenêtre* (загальноновжив. вікно) → *fenêtre* — муз. резонаторний отвір, *perche* (загальноновжив. жердина) → *perche* — муз. мікрофонний журавель та ін.

У російській терміносистемі музики широко поширені такі терміни цієї лексико-семантичної групи: загальноновжив. *крышка* → муз. *крышка* (музичного інструмента), загальноновжив. *ложки* → муз. *ложки* (російський народний ударний музичний інструмент), загальноновжив. *коробочка* → муз. *коробочка* (дерев'яний ударний музичний інструмент), загальноновжив. *палочка* → муз. *палочка* (диригентська), загальноновжив. *бич, кнут* → муз. *бич, кнут* (ударний музичний інструмент), загальноновжив. *флажок* → муз. *флажок* (ноти), загальноновжив. *бутылки* → муз. *бутылки* — пляшки (ударний музичний інструмент), загальноновжив. *щетки* → муз. *щетки* — щітки для барабанів, загальноновжив. *щетка* → муз. *щетка* — щітка (ударних музичних інструментів), загальноновжив. *стиральная доска* → муз. *стиральная доска* — пральна дошка (музичний інструмент), загальноновжив. *ключ* → муз. *ключ* (тональність), загальноновжив. *тарелки* → муз. *тарелки* — тарілки (ударний музичний інструмент), загальноновжив. *терка* → муз. *терка* — тертка (фрикційний музичний інструмент), загальноновжив. *котел* → муз. *котел* (деталь литаври) і т.ін.

В українській музичній термінології вживаються такі терміни, які є термінологізованими предметами домашнього побуту: загальноновжив. *паличка* → муз. *паличка* (диригентська), загальноновжив. *молоточок* → муз. *молоточок* (фортепіано), загальноновжив. *сковорода* → муз. *сковорода* (дзвона), загальноновжив. *скринька* → муз. *скринька* (механічний музичний інструмент), загальноновжив. *тарілки* → муз. *тарілки* (старовинний ударний музичний інструмент), загальноновжив. *ложки* → муз. *ложки* (російський народний інструмент) і т.ін.

Необхідно особливо підкреслити той факт, що термінологізація має місце не тільки в однокомпонентних термінах, але й у двокомпонентних термінах. Спостереження за мовним матеріалом свідчать, що в терміносистемі музики досліджуваних національних мов функціонують такі метафоричні двокомпонентні терміни: англ. *musical saw* — франц. *scie musicale* — рос. *музыкальная пила* — укр. *музична пила* (музичний інструмент), англ. *Dance of Death* — франц. *danse des morts* — рос. *пляска смерти*, англ. *coconut shells* — рос. *коконат шеллз* (шумовий інструмент із шкаралупи кокосового горіха), англ. *lion's roar* — рос. *львиный рев* — укр. *лев'ячий рев* (барабан з жильною струною), англ. *barbershop singing* — рос. *парикмахерское пение* (манера багатоголосного імпровізованого співу

народних пісень), англ. *soap opera* — рос. *мыльная опера* — укр. *мильна опера* (жартівливе позначення рекламних передач по радіо і телебаченню), англ. *dead interval* — франц. *intervalle mort* — рос. *мертвий інтервал* — укр. *мертвий інтервал*, англ. *dirty notes* — рос. *нечистые звуки* — укр. *нечисті звуки*, англ. *sweet music* — рос. *сладкая музыка* — укр. *солодка музыка* (назва сентиментальної салонної музики в США ХХ ст.), англ. *cottage piano, cup bells, baby grand, cow bells* (назви музичних інструментів), рос. *тыквенная терка, музыкальная шкатулка, тигриная коробка, музыкальные дрова, лошадиные копыта* (позначення музичних інструментів) та ін.

Зіставний аналіз термінів музикознавства, утворених способом семантичного термінотворення, англійської, французької, російської та української мов показує, що образи, покладені в основу формування термінів, можуть часом збігатись, наприклад: англ. *hook* — франц. *crochet* — рос. *крючок* — укр. *гачок* (французького барабана); англ. *leg* — франц. *piéd* — рос. *ножка* — укр. *ніжка* (рояля); англ. *mouth* — франц. *bouche* — рос./укр. *ротик* (лабіальної дудки, сопілки); англ. *head* — франц. *tête* — рос./укр. *головка* (скрипки); англ. *lip* — франц. *lèvre* — рос./укр. *губа* (лабіальної дудки, сопілки); англ. *giraffe* — франц. *girafe* — рос./укр. *жираф* (різновид фортепіано) і т.ін.

В інших випадках у основу формування музичних термінів у чотирьох досліджуваних мовах покладені зовсім різні образи, наприклад: англ. *crown* (вінець, корона) — франц. *cerveau* (мозок) — рос./укр. *сковорода* (дзвона); англ. *shoulder* (плече) — франц. *bord* (край) — рос. *плечо* — укр. *плече* (дзвона); англ. *waist* (талія) — франц. *flanc* (бік) — рос./укр. *ребро* (дзвона); англ. *bell* (дзвін) — франц. *bonnet* (ковпак; чеpecь; шапка) — рос. *раструб* — укр. *горловина*; англ. *hammer* (молоток) — франц. *marteau* (молоток) — рос. *язык* — укр. *серце* (дзвона) і т.ін.

Виникнення процесу семантичної деривації термінів і функціонування термінованих метафор обумовлюється як зовнішньомовними, так і внутрішньомовними факторами. До зовнішньомовних факторів можна віднести появу нових понять, виникнення аналогій різного роду з уже наявними поняттями. До внутрішньомовних факторів належать, з одного боку, закон економії мовних засобів і принцип найменшого мовленнєвого зусилля, і з іншого боку, тенденція до посилення комунікативної функції мови. Як показують спостереження, метафоричні терміни володіють більш

допустимою можливістю порівняно із нейтральними термінами. Терміновані метафори заключають у собі більш високий термінологічний потенціал, який дає можливість виразити більш економними мовними засобами більш широкий обсяг змісту [Адамский 1987: 75].

Порівняльно-зіставний аналіз термінотвірних засобів десяти терміносистем сучасної англійської мови показує, що основне ядро даних термінологій історично склалося в результаті використання загальнонавчаних слів для найменування спеціально-професійних понять. Семантичним способом у терміносистемах автомобільної справи, гірничорудної промисловості, будівельної індустрії, ливарного виробництва, обчислювальної техніки, фізики напівпровідників, мінералогії, офтальмології, театрознавства та літературознавства англійської мови створено відповідно 5,7%; 19%; 13,4%; 27,2%; 5%; 20,6%; 2,5%; 4,2%; 13% і 29,5% термінів [Павлова 1985, Бонеліс 1962, Письмиченко 1986, Морозова 1984, Бялик 1986, Дацюк 1989, Мочульська 1981, Татарінова 1985, Ніфанова 1990, Волкова 2002].

Таким чином, можна зробити висновок, що семантичне перетворення вживаних слів, пристосування їх для вживання у новій якості — одиниць номінації спеціальної сфери мови здавна відомо термінознавству і зберігає в сучасному термінотворенні, у тому числі в галузі музикознавства, досить важливу роль як постійне і неминуче джерело поповнення термінологічної лексики. Це пов'язано, ймовірно, не в останню чергу, з тими характерними рисами, якими володіють утворені за допомогою цього способу терміни. До таких рис належать однозначність, короткість, точність, простота, дохідливість, легкість запам'ятовування і тісний зв'язок з рідною мовою. Як правило, ці терміни адекватно показують фізичну сутність або технічну ідею термінованого поняття. Інакше кажучи, це — терміни, внутрішня форма яких відома кожній людині, оскільки вони характеризуються чіткою вмотивованістю або „прозорістю” [Даниленко 1977: 102, Разинкіна 1971: 82, Левицький 2001: 52]. Частіше всього за допомогою семантичного способу словотворення створювались термінологічні найменування переважно конкретного значення, у яких перенесення найменування засновано на чисто зовнішній схожості предметів або явищ [Левицький 2001: 52]. Однак за нашого часу, на думку термінознавців, семантичний спосіб став усе частіше використовуватись і при творенні термінів з абстрактним

значенням, що відображає більш високий, більш абстрактний рівень громадського колективного мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Адамский В.И.* Роль метафоризации в пополнении военной терминологии / В.И. Адамский // Коммуникативная лингвистика и методика преподавания иностранных языков: Вестник Харьковского гос. Ун-та. – Х. : Вища школа, 1987. – № 312. – С. 73-76.
- Даниленко В.П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
- Дубовский В.Е.* Об образности и ее месте в системе терминов машиностроения в современном немецком и русском языках / В.Е. Дубовский // Романское и германское языкознание. – Минск : Выш. школа, 1980. – Вып. 10. – С. 80-95.
- Левицкий А.Э.* Функциональная переориентация номинативных единиц современного английского языка: монография / А.Э. Левицкий. – Житомир : Ред.-изд. отдел ЖГПУ, 2001. – 168 с.
- Лейчик В.М.* Люди и слова / В.М. Лейчик. – М. : Наука, 1982. – 176 с.
- Разинкина Н.М.* О терминологизации эмоционально и стилистически окрашенных слов / Н.М. Разинкина // Преподавание иностранных языков. – М., 1971. – С. 82-84.
- Циткина Ф.А.* Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения) / Ф.А. Циткина. – Львов : Вища школа, 1988. – 162 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ

- Юцевич Ю.С.* Музыка: Словник-довідник. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2003. – 352 с.
- Terminorum Musicae Index Septem Linguis Redactus.* – Budapest : Akademiai Kiado, 1978. – 798 p.

Павловська Л.О.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

ПОБАЖАННЯ ЯК ЗНАКИ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

1. Вступ

Інтерес до вивчення процесу номінації, зокрема й вторинної, зростає з кожним роком. Загальнолінгвістичний підхід до вивчення окремого рівня мовної системи та його одиниць базується на теоретичному положенні, що “основною онтологічною властивістю мови як ідеально-матеріального утворення є подвійна структурація і подвійне позначення одиниць – у системі (результати пізнавального досвіду) і в мовленні (процес формування і вираження знань)” [Уфимцева 1976: 41]. Специфіка фразеологічної номінації полягає не лише в її характері як носія оцінно-кваліфікативного навантаження, але й у способі творення фразеологічних одиниць як “непрямої, вторинної номінації”.

Мовознавці одностайні в тому, що існує фразеологічне значення, яке має складну структуру, специфіка якого полягає у його цілісності й переосмисленості та впливає із специфіки, компонентного складу та способу утворення фразеологізму. Це дозволяє дослідникам стверджувати, що в них відбите доквілля та внутрішній світ людини, її культурний, життєвий і перцептивний досвід, а також узагальнено результати кваліфікативно-оцінних сфер пізнання, об’єктивованих, вербалізованих у системі колективного досвіду та знань, що мають різний ступінь категоризації, оскільки акт пізнання починається з порівняння об’єктів, формування мисленневих класів, виділення певних ознак, за якими групуються елементи онтологічного, таксономічного тощо класу. Разом з тим номінація є класифікаційною, кореферентною сферою, пов’язаною з іменуванням та співвіднесенням позначуваних реалій, явищ, подій з об’єктами позамовної дійсності.

Знаками вторинної номінації виступають побажання, адже вони відбивають основні категорії і структури своєрідних моделей пізнання дійсності. З. Василько, наприклад, цей процес розуміє як перетворення побутової назви (власне слова) у метафоричну назву (образ), оскільки кожний символ є живим віддзеркаленням дійсності, оброблюючись мисленням і набуваючи властивості знаряддя для переробки самої дійсності [Василько 2003: 14].

Відтак, побажання становлять специфічну підсистему як особливі мовні знаки не номінативного, а сигнального плану. Це тексти, що перебувають на периферії оптативних висловлювань із позитивною / негативною оцінною семантикою, яка на формальному рівні виражається через наказовий та умовний (спонукальний, бажальний) способи. Це одиниці високого ступеня стійкості словесної структури, яка дозволяє зберегти мотиви і символи архаїчного мислення [Вежбицька 1985: 271]. Такі тексти функціонують у мові як стійкі завершені висловлювання, що частково втратили зв'язок із вербально-магічними формулами і перетворилися на реакції на певні повідомлення чи події, зорієнтовані на типові ситуації комунікації.

Мета розвідки – схарактеризувати семантику побажань як знаків вторинної номінації у різноструктурних мовах.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- висвітлити закономірності функціонування побажань як знаків вторинної номінації;
- розкрити процес мотивації аксіологічної семантики побажань;
- схарактеризувати специфіку їхніх мотиваційних сфер у різноструктурних мовах;
- визначити типологію мотиваційних моделей вербалізації побажального змісту в англійській, українській, болгарській та чеській мовах.

2. Особливості формування побажального змісту досліджуваних одиниць як знаків вторинної номінації

Основою своєрідної “історичної пам'яті” побажань є передусім емпіричні знання про навколишню дійсність, а також культурний, історичний і власне мовний досвід, що втілюється у значенні цих одиниць через внутрішню форму. Фундаментом лексичного значення і словесного оформлення даних висловлень є внутрішня форма та глибинні мотиви, покладені в основу номінації при асоціативно-

образному переосмисленні значення. Внутрішня форма не тільки регулює процес генезису найменування, а й встановлює потенційний діапазон позначення (О. Снітко). Внутрішня форма побажань є згустком смислу, концентратом значення, що породжує складний асоціативний механізм руху думки від абстрагованих понять, що є відображеннями дискретних елементів дійсності, до їх образного об'єктивування у номінативно-комунікативному знакові.

Термін *мотивація* використовується як різними напрямами однієї науки, так і різних наук гуманітарного спрямування. Тому поняття мотивації у словотворі, етимології, ономастиці, семантиці, фольклористиці, літературознавстві різняться (Т. Кияк, О. Кубрякова).

В даній розвідці розуміння *мотивації* зближається з ономасіологічним, що пов'язане передусім із проблемами внутрішньої форми побажань. Оскільки ми маємо справу із специфічним видом номінації за допомогою словесної формули-тексту, то робочим у дослідженні приймемо розуміння текстової мотивації, що базується на змістовій стороні тексту і передбачає у якості мотивувальної ознаки мотив як одиницю семантичної структури тексту [Родионова 2000: 7]. Такий підхід дасть можливість вивчити тенденції й закономірності у формуванні вербальної структури побажань і з'ясувати роль кожного із компонентів у формуванні благопобажального та злопобажального змісту. Під текстовим компонентом будемо розуміти, за І. Родіоною, фрагменти народних уявлень про добро і зло, актанти і предикати, що з ними асоціюються – фрагменти текстові за своєю природою, тобто такі, що мають структуру синтагми, де один елемент, експлікований у структурі номінативної одиниці, експліцитно або імпліцитно пов'язаний із певним нарративним рядом [Родионова 2000: 7]. Наприклад, злопобажання *Перун би тя побив* мотивоване актуалізацією у свідомості носіїв мови відомостей про язичницького бога Перуна – бога грози, грому, громовиці як каральної сили (пор. загальну семантику “бити”, “розірвати” злопобажаннях *Перун би тя розтаскав, Бодай тя перун встрілив, А перун би ті ясний тріс, Бодай тя пером забив, Бодай над тобою сто перомів трісло, Хай тебе Перун трісне*).

Покарання як деструкція проектується на ряд об'єктів, що у лінгвокультурній свідомості носіїв мови з даним актантом стійко асоціюються. Взаємодія таких компонентів утворює своєрідні “шари смислів”, мотиваційних сфер [Толстая 2002: 123], що об'єднують

культурно дотичні ідеї, сумірні із вираженням вербальним шляхом побажального змісту.

Семантика мотиву, за переконанням С. Неклюдова, не лише інтертекстуальна, а й парадигматична. Вона спирається на “знання традиції”, є значно ширшою, ніж те, що маніфестується у окремому тексті; мотив належить не йому, а усій традиції в цілому. Його значення не виводиться лише із внутрішньофразової синтагматики – для розуміння причин його вибору необхідна його співвіднесеність, по-перше, з картиною світу відповідної національної культури, а, по-друге, із загальнолюдським сюжетно-мотивним фондом і основоположними у ньому семантичними універсалами [Неклюдов 2004: 236-247].

Підвищена увага до ономасіологічного вивчення мовних одиниць, зокрема й таких, що наповнені культурним змістом, спостерігається й при виявленні типологічних рис одноструктурних та різноструктурних мов. Саме ономасіологічні ознаки (за наявності значного шару типологічних рис) проступають при зіставленні найбільш рельєфно і зримо. Зіставлення особливостей *текстових мотивацій* мовних формул окремої сфери у різних мовах дозволяє побачити те, що часто залишається поза нашою увагою – відбитки культури й сліди мовної творчості народів, порівняти специфіку цієї мовотворчості у структурації вербальних формул, збагативши у такий спосіб і власну мовну свідомість [Манакин 1993: 81].

Внутрішній образ, покладений в основу побажань, що безпосередньо пов'язана із ономасіологічним вектором дослідження, виступає як засіб процесу мотивації і водночас як перекидний місток між формою як формальною сутністю та її здатністю виражати певний зміст – змістом форми. Внутрішня форма, таким чином, виступає як основа мотивованості побажального тексту, виконує роль сполучної ланки між змістовою та формальною сторонами цього специфічного мовного знака. Вона одночасно закріплює відповідну гносеологічну інформацію (дискретні елементи первинних концептуальних уявлень) у вигляді матеріального тіла благопобажання чи злопобажання.

Мотиваційний аналіз здійснюється за багатостороннім порівнянням у ономасіологічному спрямуванні з врахуванням результатів семасіологічного аналізу. Такий інтегрований підхід спирається на вектор дослідження від семантики наявних у мовах систем вербальних формул до ментальних сфер ототожнення певного

бажального змісту, потім до визначення змістового обсягу мотиву, або мотиваційної структури (основу його складатиме семасіологічний аналіз), і до результатів вербалізації певних варіантів мотивів засобами кожної конкретної мови з урахуванням культурного складника вибору форми мотиватора на позначення благопобажального або злопобажального змісту.

Об'єктом дослідження розвідки стає система номінативних одиниць, а предметом – мотиваційні моделі, що диктуються культурними чинниками. Визначивши змістовий обсяг мотиву “я бажаю тобі (вам, йому) добра” та “я бажаю тобі (вам, йому) зла” у кожній мові, аплікативним методом отримавши спільне та відмінне, визначаються і сфери ототожнення. Вони забезпечують ментальний складник вербалізації. Це дозволяє виявити, як одна і та сама мотиваційна ознака вербалізується у різних мовах з огляду на типологічне і генетичне.

3. Характеристика мотиваційних сфер благопобажань у різноструктурних мовах

Благопобажальні формули, які використовуються у побутовій повсякденній практиці (поза рамками обрядового контексту) посідають *побажання здоров'я та довгого віку*.

Віднесенні до мотиваційної сфери здоров'я стають нетранспоновані вирази з мотиватором ‘здоров'я’: англ. *Health be yours*, укр. *Дай Боже (Бог) здоров'я*. Уживається для вираження побажання добра, благополуччя кому-небудь як вияв подяки, *Бувай здорова од припічка до порога, Дай, Боже, разом двоє – щастя і здоров'я, Щоб був сильним, як дуб, Дай, Боже, віку довгого і здоров'я доброго*, болг. *Бог да ми те оздравее, Бог да ти чува здравето, Виє да сте живи и здрави, Господ здраве да ти дава, Догодина живо и здраво, Да си жив и здрав, голям да пораснеш*, ч. *Vodejž jsi zdrav byl, Vid' zdrav, Hodně štěstí a zdraví*.

Поширені тут також (переважно у південно- та східнослов'янських мовах) образні порівняння, що часто межують з варіантними мотивами, семантично наближеними до побажання здоров'я: ‘залишатися кріпкими, товстими, вправними, свіжими, пригожими’. Такі порівняння звичайно мають комплексний характер, у них домінують порівняння ‘з водою, рибою, бджолою, весною’: *Щоб ти був здоровий, як вода, Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля, ‘з*

дубом, вербою': *Щоб ти був сильним, як дуб, Будь великий, як верба, Щоб здоровим був та великим, як верба*, ч. *Vodejt' živé vody, necht' bude tělo beze škody*. У болгарській мові маємо порівняння з рослиною – 'чемерицею': *Здрав да бъдеш като кукуряк*. Побажання радощів через позначення 'сердечної приязні' виявляємо у англ. *May God fill your heart with gladness to cheer you, In the fullness of one's heart (joy)*. У болгарській мові активна сила доброго слова-побажання вербалізується через мотиватор 'здоров'я' та образ 'бити (по голові)': *Здраве да те бие по главата, Здраве те било у глава*.

Із побажанням здоров'я корелюють і побажання душевного здоров'я, зокрема світлого і тверезого розуму: укр. *Дай, Боже, щоб клепка видержала, Щоб твої думки були повні, як криниця водою*, ч. *Vodejt' živé vody, necht' bude tělo beze škody*. У болгарській мові маємо порівняння з рослиною – 'чемерицею': *Здрав да бъдеш като кукуряк*. Побажання радощів через поняття 'сердечної приязні' виявлявлено у англ. *May God fill your heart with gladness to cheer you, In the fullness of one's heart (joy)*. У болгарській мові активна сила доброго слова-побажання вербалізується через мотиватор 'здоров'я' та образ 'бити (по голові)': *Здраве да те бие по главата, Здраве те било у глава*.

Побажання 'довгого віку' вербалізується через метафоричні формули, зокрема такі, що містять звертання до старих черевиків, щоб вони служили ще довго: англ. *Blast my old shoes*, побажання 'побіліти, посивіти, дожити до глибокої сивини': болг. *Да остарееш и побелееш като Стара планина, Да ти побелее главата като на магарето коремът*, 'мати вицвілі (сині) очі' (як символ глибокої старості): болг. *Да му обелеят (очите) да даде господ. Да му посинеят очите, Син, посинели му очите*, 'дожити до трьохсот років' болг. *Да те поживи господ триста години*. – Да бъде дълголетен, 'померти своєю (природною) смертю' болг. *Да те забрави господ*. – Пожелание за дълг живот. В англійській та українській мові натрапляємо на безпосереднє побажання довгого віку англ. *May you live a long life full of gladness and health*, укр. *Доброму чоловіку продовж, боже, віку!*, на побажання 'діждати онуків': англ. *May you see your children's children*, укр. *Дай, Боже, діждати онуків*; у іншому у благопобажанні віддзеркалене повір'я про те, що зозуля може накувати довгого віку: укр. *Хай зозуля тобі довгий вік кує*.

Побажання 'щастя й удачі'. В англійській традиції удача, успіх пов'язується з непарними числами – *There is luck in odd numbers* (шекспірівський вираз). Вираз *Much good may it do you* вербально

експлікує побажання успіхів, удачі: *To wish one all the luck in the world* містить компоненти, співвідносні з ідеєю удачі, везіння, успіху. З мотивом щастя корелює й уявлення про 'колесо фортуни': *The ball of fortune is at one's feet*. Уявлення про щастя в англійській традиції виражається і через образ 'мотузки' як відмірювання життєвої долі у біблійному за походженням виразі – *The lines have fallen to me in pleasant places*. У деяких побажаннях спостерігається просто побажання щастя (*As good fortune (luck) would have it*) та удачі (*To wish one well (to wish well to one)*).

В українській мові щастя сприймається як невіддільний елемент здоров'я: укр. *Дай, Боже, разом двоє – щастя і здоров'я*, яке асоціативно пов'язується із зорею: укр. *Будь здорова, як вода, багата, як земля, щаслива, як зоря*. У чеській мові маємо низку благопобажань із безпосереднім нетранспортованим мотиватором щастя: ч. *Ať ti štěstí zpívá (kvete), Ať ti štěstí jde pod rukou, Ať ti jde všechno co z vody, Ať ti jde všechno co po šňůře, Ať ti jde všechno jako po línách*.

Побажання 'гараздів у господарстві' мотиваційно пов'язується із 'хлібом, врожаєм': укр. *Хліб-сіль! Пошли вам здоров'я, та з неба дощ, та хліб, та цвіт, на всячину, Дай Боже хлібцеві урожаю, а вам здоров'я* Виємок із жебрацької молитви, *Кілько в небі зірочок, тільки на полі копочок*, болг. *Да даде господ да се ражда на дърво и камъне, макар и неял го*. – За нещо, което човек не яде, а други се хранят с него, з 'приплодом худоби, примноженням господарства': укр. *Корови ти ся та положили по бикови, по чабанови, кобили тя ся пожеребили, а все коники белокопыти, овечки ти ся та покотили все баранчики круторожки, Дай вам, Боже, в коморі достаток, в огороді воли та корови, в стайні коні, в кошарі овци, в пасиці пчоли*, болг. *Овце ти ся изягнила, све йовчице ваклушице, краве ти се истелила, све кравице паунице, кобиле ти се изжеребила, кобилкъе левогривкъе, Голем клас на нива, червена яблъка в градина, желт мамул на леса, голем грозд на лоза*, ч. *Aby vám krávy šťastně potelily, kobyly ohřebily, svině oprasily, ovce pokotily, včely pomnožily; Po stodolách, po kumorách od Pana Boha dosti, Vinšujem vum kěla v lese javorkuv – tela ve chlivě baronkuv, kěla v lese bučkuv – tela do roka byčkuv, kěla v lese jedliček – tela v roku teliček*.

Побажання 'багатства'. У слов'янських мовах побажання багатства передусім асоціюється із землею та весною й осінню як періодами сівби та збирання врожаю: укр. *Будь здорова, як вода*,

багата, як земля, щаслива, як зоря, Аби-с були багаті, як весна, плідні, як перепелиця, Аби-с весела, як весна, багата як осінь, Щоби ся мав, як свята земля. У чеській мові маємо мотивацію через побажання достатку: *Měj všechno do Boha! Měj, co hrdlo račí.*

У англійській мові натрапляємо на побажання, щоб усе було адресатові на користь: *Much good may it do you*, мати повні кишені золота: *May your pockets be filled with gold* та мати гроші: *May your pockets hold always a coin or two, God, send you more wit and me more money.*

Побажання 'блага для душі та заступництва божественних сил'. Численними у мовах є побажання, що мотиваційно спираються на християнські аломотиви. Тут фігурує побажання спасіння душі: укр. *Боже вам ударуй на тіло здоров'є, на душу спасеніє.* Побожне бажане. Із жебрацької молитви, та побажання заступництва, допомоги, милосердя з боку Богоматері, Господа, святих і взагалі божого благословення: англ. *God (Lord) bless you, God bless me, God bless my life, God bless my soul, God bless my heart, May the good saints protect you, May God be with you and bless you*, укр. *Подаруй тебе, Боже, ласков своїов.*

6. Висновки

Таким чином, дослідження значенневої та функціональної специфіки побажань виявляє процес вторинного семіозису та типологію мотиваційних моделей вербалізації побажального змісту, що концентруються навколо домінуючих понять й денотативних сфер в англійській, українській, болгарській та чеській мовах.

Вербальне ототожнення змісту "побажання блага" виявляє певну мотиваційну модель, яка активізується або не активізується у досліджуваних мовах: побажання 'здоров'я' (англ., укр., болг., ч.), побажання 'довгого віку' (англ., укр., болг.), побажання 'щастя і удачі' (англ., укр.), побажання 'гараздів у господарстві' (укр., болг., ч.), побажання 'багатства' (англ., укр., ч.), побажання 'блага для душі та заступництва божественних сил' (англ., укр.). Далі виявлено, що мотив 'довгого віку' має генетичні характеристики: у болгарській мові – через асоціації 'із сивиною та зміненним у глибокій старості кольором очей людини', в англійській і українській – через побажання 'діждати онуків', в українській – 'чути довго голос зозулі'. Побажання 'гараздів у господарстві' – поняття слов'янське ареальне. Побажання 'багатства' виявляє цікаві кореляції у мовах, що вивчаються: в

англійській мові воно пов'язується із зиском та побажанням не впасти у значні витрати, у слов'янських мовах – із весною як порою відродження природи та осінню як порою збирання врожаю.

Системи мотиваторів виявляють, як показав аналіз, значну симетричність та асиметричність у мовах, загалом зорієнтовані на позитивний вплив словом на об'єкти, явища, культурні символи, що у свідомості носіїв мов стійко асоціюються із добрим здоров'ям, здоровим виглядом, душевним здоров'ям, довгим, багатим та щасливим життям, достатком та спасінням душі. Ці сфери “вищого порядку” вербально забезпечують благопобажальний зміст стійких формул у досліджуваних мовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Василько З. С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / З. С. Василько. – К., 2003. – 20 с.

Вежбицка А. Речевые акты / А. Вежбицка; пер. с англ. С. А. Крылова // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 251–275.

Виноградова Л. Н. Вербальные компоненты обрядового комплекса (влияние фольклорного текста на структуру, семантику и терминологию обряда) / Л. Н. Виноградова // Язык культуры. Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923–1996) / [отв. ред. С. М. Толстая]. – М. : Индрик, 2004. – С. 217–236.

Манакин В. Н. Языковые картины мира в перспективах контрастивной лингвистики / В. Н. Манакин // Язык и культура. Вторая международная языковая конференция. Доклады. – К., 1993. – С. 77–83.

Неклюдов С. Ю. Мотив и текст / С. Ю. Неклюдов // Язык культуры. Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения ак. Н. И. Толстого (1923–1996). – М. : Индрик, 2004. – С. 236–247.

Родионова И. В. Имена библейско-христианской традиции в русских народных говорах : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / И. В. Родионова. – Екатеринбург, 2000. – 22 с.

Толстая С. М. Мотивационные семантические модели и картина мира / С. М. Толстая // Русский язык в научном освещении. – 2002. – № 1. – С. 112–127.

Уфимцева А. А. Семантический аспект языковых знаков / А. А. Уфимцева // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 31 – 46.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

АРФС – Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин ; [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Рус. яз, 1984. – 944 с.

БРС – Болгарско-русский словарь / [сост. С. В. Бернштейн, Т. С. Луканов]. – М. : ОГИЗ, 1947. – 495 с.

БНТ-ППГ – Българско народно творчество : в 12 т. / [ред. кол. Д. Осинин]. – София : Български писател, 1963. – Т. 12 : Пословици, поговорки, гатанки. – 1963. – 710 с.

Паз. – Прислів'я та приказки. Взаемини між людьми / [упорядк. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.

Фр. – Франко І. Галицько руські народні приповідки / І. Франко. – Львів : Наукове товариство імени Шевченка, 1901. – (Етнографічний збірник). – Т. 1. – Вип. 1 : А – Відати – 1901. – 200 с.; Т. 1. – Вип. 2 : Відати – Діти – 1901. – 195 с.; Т. 2. – Вип. 1 : Діти – Книш – 1907. – 300 с.; Т. 2. – Вип. 2 : Кравець – П'ять – 1908. – С. 301 – 612; Т. 3. – Вип. 1 : Рабунок – Час – 1910. – 300 с.; Т. 3. – Вип. 2 : Час – Ячмінь – 1910. – С. 301–541.

ФСУМ – Білоноженко В. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн / Білоноженко В. М. – К : Наукова думка, 1999. – Кн. 1. – 1999. – 528 с.; Кн. 2. – 1999. – 529 с.

LID – Longman Idioms Dictionary / Longman, 2000. – 500 p.

SČFI – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. – Praha : Academia, 1988. – 512 s.

Потапчук С.С.

кандидат філологічних наук, доцент
Національний університет водного господарства
та природокористування

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ЧИСТОТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

1. Вступ

Сучасні лінгвістичні студії спрямовані на дослідження мови як засобу відображення національної ментальності, культури, світобачення, зокрема на розгляд аксіологічних категорій в аспекті їх концептуально-семантичної й структурної організації (у плані первинної та вторинної номінацій) у неблизькопоріднених мовах. Важливим є поєднання зіставно-типологічного і лінгвокультурологічного підходів до аналізу семантико-когнітивних утворень, оскільки міжмовне зіставлення зорієнтоване на встановлення як універсальних закономірностей, так і національно-специфічних розбіжностей у вербалізації та семантичному наповненні тих ціннісних і етичних понять, до яких належить і моральна чистота.

Проблеми етичної теорії та відображення етичних концептів у різних мовах і національних культурах неодноразово були предметом лінгвістичних досліджень. На матеріалі української мови досліджувались концепти СУМЛІННЯ, СОВІСТЬ (Т.В. Радзівська); велика увага етичним концептам приділяється проблемною групою “Логічний аналіз мови”, де на матеріалі російської мови аналізувались концепти СТЫД, СОВЕСТЬ (Н.Д. Арутюнова, О.В. Урисон), ДОЛГ (А.Д. Кошелев), ВИНА (Е.В. Падучева), ВИНОВАТЫЙ, ВИНОВНЫЙ (О.Ю. Богуславская) та інші. Монографія А. Вежбицької “What did Jesus mean?” присвячена дослідженню ключових концептів християнської моралі. У колі уваги дослідників неодноразово було зіставлення етичних концептів у різних мовах з метою виявлення їх подібностей і відмінностей (І.О. Голубовська, В.І. Карасик, С.М. Толстая, А. Вежбицька).

Мораль у самому широкому розумінні – це система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства. Людина виносить моральну оцінку своїм діям і діям інших, керуючись не суб'єктивним досвідом або зацікавленістю, а спираючись на загальні, специфічно-моральні установки. Норми моралі санкціонуються силою звичая і громадської думки, процес їх становлення відбувається стихійно, вони є загально визнаними [ФС: 281]. Система норм, з якою людина співвідносить дії, віддзеркалена у мовному фонді кожної нації у вигляді етичних номінацій, фразеологічних одиниць, паремій, тощо.

Мета розвідки – схарактеризувати семантико-когнітивні особливості лексем на позначення моральної чистоти в українській та англійській мовах.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- виявити набір концептуальних і семантичних ознак, що характеризують уявлення про моральну чистоту в англійській та українській мовах;
- зіставити семантичні ознаки моральної чистоти в англійській та українській мовах і визначити їх міжмовні лексико-семантичні відносини;
- встановити базу семантичної деривації лексем на позначення моральної чистоти.

2. Семантико-когнітивна характеристика поняття про моральну чистоту в українській та англійській мовах

Результати компонентного аналізу лексем на позначення фізичної чистоти уможлиблюють висновок, що категорія *чистого* визначається відносно відсутності зовнішніх, сторонніх елементів (бруд, домішок, тощо) у фізичній характеристиці об'єкту. Таким чином, опозитивність виокремлюється як базова концептуальна ознака аналізованого поняття, а прототиповість (якість, первинно притаманна об'єкту) і трансгресивність (якість, набута у результаті певних дій) як такі, що характеризують даний концепт. У проекції на сферу моральних відносин, “сторонніми елементами”, відносно яких визначається категорія *морально чистого*, стають якості, несумісні з аналізованою категорією, протилежні їй, на фоні відсутності яких людина усвідомлює суспільні стосунки, вчинки, поведінку як *морально чисті*. Критерієм виступає система моральних норм і

цінностей кожного етносу, відносно якої його представники оцінюють взаємовідносини як *морально чисті* або навпаки.

Про експлікацію концептуальної ознаки опозитивність на мовному рівні свідчать номінації, які існують в обох мовах: семантичні ряди лексем *чистий* та *clean, pure, clear* у значенні “морально чистий” включають такі одиниці, як *невинний, безвинний, безневинний, невинуватий, безгрішний, непорочний, безгріховний, пренепорочний, незіпсований, незіпсутий, незайманий, незаплямований, незаплямлений, незганьблений, непідробний, невдаваний* [ССУМ: 879–881, 939], *guiltless, immaculate, impeccable, inculpable, innocent, irreproachable, sinless, speckless, spotless, stainless, unblemished, uncorrupted, undefiled, unsoiled, unspotted, unstained, unsullied, untainted, untarnished* [RHRT: 106–107, 497–498]. Дані номінації поділяються на 2 смислові групи:

1) такі, які містять назву аморальної риси: *невинний, безгрішний, непорочний, незганьблений, незіпсований, незайманий, непідробний, невдаваний, guiltless, inculpable, innocent, sinless, impeccable, irreproachable*;

2) такі, які містять переосмислене позначення плями або бруду: *незаплямований, immaculate, speckless, spotless, stainless, unblemished, unblotted, unspotted, unstained, untainted, untarnished, unsoiled, unsullied, undefiled, uncorrupted*.

Аморальні якості, відносно відсутності яких визначається поняття *морально чистого*, і які втілені у внутрішній формі аналізованих номінацій, в українській мові: *вина (провина), гріх, порок, ганьба, зіпсутість, підробка, вдаваність*, а в англійській – *guilt, sin, reproach, corruption*. В обох мовах на позначення *морально чистого* вживаються лексеми, внутрішня форма яких містить одиниці *пляма* і *бруд* у переносному значенні: вони переосмислюються як “що-небудь неприємне, що ганьбить” (*пляма*) [ВТССУМ: 800] або як “розпуста, аморальні вчинки, нечесні вчинки і т. ін.” (*бруд*) [ВТССУМ: 64] і характеризують репутацію людини. У таких номінаціях відбувається метафоричне перенесення фізичного розуміння чистоти на сферу моральних стосунків: погана (зіпсована) репутація асоціюється з плямами і брудом на ній, подібно до того, як бруд, домішки, тощо псують фізичну чистоту, порушуючи її первинність і інгерентність: *В один день Стефа перестала вірити в мамину високу моральність і татову порядність і чесність. Бруд вплив раптово і нагадував чорні плями мазуту на чистій поверхні*

озера. Тато... запуслав руку в державну кишеню, а мати мала необережність закрутити голову ... музикантові з ресторану ... [Мотрич 1990: 126]. В англійській мові більш широко представлені лексеми на позначення *плям* і *бруд*, які входять до складу етичних номінацій на позначення *морально чистого*, що свідчить про нерівномірну деталізацію позначуваного фрагменту дійсності у двох мовах: *macula, speck, spot, stain, blemish, taint, tarnish, blot, soil, sullage, defilement* у порівнянні з українськими лексемами *пляма* і *бруд*.

Результати аналізу лексем на позначення *морально чистого*, дозволяють зробити висновок, що аналізоване поняття визначається в українській і англійській мовах відносно відсутності зайвих елементів у вигляді аморальних якостей або “морального бруду і плям”, відповідно, на мовному рівні експлікується концептуальна ознака опозитивність.

В українській мові *морально чистий* визначається тлумачними словниками в першу чергу як такий, “який відзначається високими моральними якостями: правдивий, чесний”: *Хоч чоловік убогий, та слово чисте* [СУМ: 333]; “сповнений чистоти почуттів, прагнень”: *чисті мрії; чиста душа; чиста мета*, до якої потрібно іти *чистою дорогою* [СУМ: 333]; “який виражає чистоту почуттів, прагнень; щирий, відвертий” (*чисті сльози, чисті очі, чистий погляд* [СУМ: 333]). Моральна чистота визначається відносно не відсутності, а, навпаки, присутності у моральній характеристиці певних якостей: *правдивості, чесності, щирості, відвертості*, наявність яких забезпечує розуміння стосунків, вчинків, тощо, як чистих. Це уможливило висновок про експлікацію концептуальної ознаки прототиповість. Разом з тим, у тлумаченнях “високі моральні якості”, “чистота почуттів, прагнень” присутня певна неконкретність: важко визначити, яка саме чеснота або моральна цінність актуалізується у номінаціях *чиста мета, чиста віра*, тощо. У роботах з досліджень ключових концептів давньоруської (середньовікової) мовної картини світу, до яких належить і концепт ЧИСТИЙ, уже зазначалась притаманна їм синкретичність, яка сприймається сучасною мовною свідомістю як абстрактність, розпливчатість. Ключові концепти мислились давньоруськими носіями мови не самі по собі – як позначення незалежних і об’єктивних характеристик предмету, а у перспективі певного зразку, еталону. Таким чином, *чистий* у давньоруському ужитку міг позначати абстрактні “добро”, “благо”

[Яковлева 2000: 202]. Поняття *морально чистого* є позитивно маркованим і в сучасній мовній свідомості, оскільки слово *чистий* у контексті моральної характеристики вживається виключно як модальне, оцінне і виражає, як правило, позитивне ставлення суб'єкта до об'єкту, про який іде мова. Отже, хоча конкретні моральні якості, які актуалізуються у номінаціях *чиста дорога, чисті мрії*, тощо, важко виділити однозначно, вони усвідомлюються носіями української мови як “добрі, правильні; такі, як треба” [Яковлева 2000: 202]. Підтвердження цьому знаходимо у текстових реалізаціях лексеми *чистий*, причому, як правило, автор пояснює, що саме він вкладає у поняття *морально чистого*: *Від комсомольських часів ще зберіглася в ній ... чиста віра її молодості – віра в те, що життя ... може й повинно бути досконалим, давати людині повноту радості і щастя*. [Гончар 1970: 69]. – *Де гарантія, що при наших порядках і тут такого не буде? Але тут таки мусить бути чистота! В усьому. Ні кураю, ні бюрократизму – ось наше гасло, Куцеволе, еге ж?* [Гончар 1970: 225].

Досить поширене вживання з лексемою *чистий* неозначених займенників *щось, якийсь* підкреслює неконкретність її значення: *Картина нагадала про щось первозданне і чисте* [Мотрич 1990: 267]; *Тягло ще морозцем, але в повітрі чулося недалеко пробудження, щось чисте і радісне, як божья рань. То починала дихати весна* [Мотрич 1990: 292]. Концептуальна ознака прототиповість експлікується у таких етичних номінаціях: *пречистий, цнотливий, чесний, доброчесний, правдивий, порядний, добрий, щирий, відвертий, відкритий, сердечний* [ССУМ: 879–881, 939]. Зазначимо, що всі ці поняття в українській мові позначаються однією лексемою – *чистий*. Відповідно, вона має широкий спектр сполучуваності і вжитку: вживається на позначення певних чеснот (чесність, щирість, відвертість, правдивість, сердечність): *чисте життя, чисте слово, чисті очі, чистий серцем*; і цнот (безгрішність, невинність, непорочність, невинуватість): *чиста дівчина, чиста людина, чисте кохання, чиста справа*.

Таким чином, моральна чистота характеризується наявністю або відсутністю певних моральних цінностей і конкретизується такими ознаками в українській мові: ‘*чистий* – чесний’, ‘*чистий* – щирий’, ‘*чистий* – відвертий (правдивий)’, ‘*чистий* – невинний (цнотливий, непорочний, безгрішний)’, ‘*чистий* – невинуватий’.

В англійській мові якість моральної чистоти (*ethical, moral*) визначається відносно відсутності аморальних якостей. Відповідно, в англійських тлумачних словниках, на відміну від українських, не виокремлюються моральні якості-конкретизатори моральної чистоти, а зазначаються конкретні якості, несумісні з нормами моралі. Уявлення про моральну чистоту вербалізується трьома ключовими лексемами на позначення *чистого*: *clean, clear, pure* і характеризується відсутністю:

- 1) непристойності (*to keep a clean tongue*): *Keep the party clean. Usually he keeps a clean tongue* [WTNIDU: 418];
- 2) корупції, провин, правопорушень (*a clean record, clean government*): *We need a candidate with a clean record* [WTNIDU: 419];
- 3) порушень правил (*a clean fighter*) *He's a clean fighter. The fight was clean* [WTNIDU: 418];
- 4) вини, докору (*clear conscience*) *He had done nothing wrong. His conscience was clear* [Grisham 1993: 186];
- 5) моральних вад, провин (*moved only by the purest feelings, a pure man, pure in body and mind*): *Here and throughout our country may simple manners, pure morals, and true religion flourish forever!* (із промови американського президента Джона Адамса) [WTNIDU: 1846];
- 6) позашлюбних статевих стосунків: *pure relationship between sexes* [WTNIDU: 1845].

Відповідно, моральна чистота в англійській мові характеризується семантичними ознаками, які вербалізуються низкою лексем: *'clean – decent'* (*decorous*), *'clean – guiltless'* (*blameless, clean-fingered, clean-handed, faultless, honorable, uncorrupted, upright*), *'clean – fair'* (*sportsmanlike*), *'clear – guiltless'* (*innocent*), *'pure – innocent'* (*guiltless, saintly, sinless*), *'pure – chaste'* (*continent, decent, virgin, virginal, virtuous*) [RHRT: 106–107, 497–498].

У результаті зіставного аналізу українських і англійських семантичних ознак, що характеризують поняття про моральну чистоту, встановлюються такі відповідності:

Українська мова

чистий – щирий
чистий – чесний
чистий – невинний
чистий – цнотливий
чистий – невинуватий

—

Англійська мова

—
clean – fair
pure – innocent
pure – chaste
clean – guiltless
clean – decent

1) ознака 'clean – decent' "free from use of obscenity" [WTNIDU: 418]: *It was a very clean party. I even heard two funny clean jokes* не має відповідника в українській мові;

2) ознака 'clean – fair' тільки частково відповідає ознаці 'чистий – чесний, оскільки розуміється у більш вузькому смислі, ніж українська': "observing the rules": *a clean rivalry* [WTNIDU: 418]. *Чесний* в українській мові у самому широкому смислі тлумачиться так, як і *чистий* – "який відзначається високими моральними якостями" [ВТССУМ: 1376], тобто має широкий спектр інтерпретації;

3) ознака 'pure – innocent' "free from moral fault or guilt, sinless": *I felt pure and sweet as a new baby* [WTNIDU: 1845] є еквівалентною українській ознаці 'чистий – невинний' "морально чистий, непорочний" [ВТССУМ: 593]: *Там, зморщивши буряково-червоне личко і нічого не підозрюючи про земні діла, солодко спала чистим сном немовляти новонароджена* [Гончар 1970: 246];

4) у відносинах еквівалентності знаходяться ознаки 'pure – chaste' "marked by chastity": *Men have decreed that their women must be pure and virginal* [WTNIDU: 1845] і 'чистий – цнотливий' "який не втратив невинності, непорочності" [ВТССУМ: 1366]: *Голос бринить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз по раз одну струну: – Марія, Марія дівчина чиста, лілія біла...* [СУМ: 333];

5) еквівалентними є ознаки 'чистий – невинуватий' "який не має за собою вини, не зробив злочину" [ВТССУМ: 593]: *А тут до паспорта доросла, і вже ускладнення, і вже, виходить, сам ти кинув, хай маленьку, а все-таки плямку на її біографію, на всі її майбутні анкети. Це неодмінно треба буде поправити, все, що торкається дочки, мусить бути чистим, бо цією доньчиною чистотою він ніби боронить і себе, захищається нею проти минулого, проти таборів, злочинів...* [Гончар 1970: 116] і 'clean – guiltless': "free from moral taint or corruption" [WTNIDU: 418]: *"I like him." The President was reading the front page. "So do I. Justice and FBI have checked his underwear, and he's very clean"* [Grisham 1993: 247];

6) морально чистий концептуалізується як такий, "який сповнений чистоти почуттів, прагнень", "який виражає чистоту почуттів, прагнень" [СУМ: 333] лише в українській мові. Уявлення про "чистоту почуттів" співвідноситься з певними ціннісними поняттями, які репрезентуються у семантичних ознаках, що характеризують аналізований компонент. Відповідно, ознаки *чистий* – щирий (*чисті сльози, чиста усмішка*), *чистий* – відвертий (*чистий погляд, чисті очі*), *чистий* – правдивий (*чисті слова*) не мають еквівалентів в англійській мові.

3. Висновки

Концептуальний каркас уявлення двох етносів про моральність складають ціннісні поняття, які визначають норми морально-етичної поведінки людини. Концептуалізація моральної чистоти у двох мовних спільнотах неоднакова. В англійській мові вона визначається виключно відносно відсутності конкретних аморальних якостей, які “апофатично”, через заперечення, репрезентуються на мовному рівні у семантичних ознаках, в яких експлікується концептуальна ознака опозитивність. Така ознака експлікується і у низці семантичних ознак, що характеризують уявлення про моральну чистоту в українській мові, і саме ці ознаки є еквівалентними в двох мовах.

Етична категорія моральної чистоти концептуалізується в українській мовній свідомості ще і як така, що репрезентує високі моральні якості. На концептуальному рівні вона сприймається як “добра, правильна”, а на мовному характеризується семантичними ознаками, які репрезентують ці якості: щирість, відвертість, тощо. Такі ознаки, в яких експлікується концептуальна ознака прототиповість, не мають відповідників в англійській мові.

Семантичні ознаки моральної чистоти в англійській та українській мовах, знаходяться у відносинах перетину: окрім ознак, які є еквівалентними (‘чистий – чесний’: ‘*clean* – *fair*’; ‘чистий – невинний’ : ‘*pure* – *innocent*’; ‘чистий – цнотливий’ : ‘*pure* – *chaste*’; ‘чистий – невинуватий’ : ‘*clean* – *guiltless*’), у кожній з мов присутні специфічні ознаки: ‘чистий – щирий (відвертий, правдивий)’ характеризує моральну чистоту в українській мові, ‘*clean* – *decent*’ – в англійській.

Семантичні ознаки, що характеризують моральну чистоту, виникають у результаті метафоричного перенесення, в основі якого лежить загальна ідея чистого як “звільнення від сторонніх елементів”. Ознаки фізичної чистоти є базою семантичної деривації лексем на позначення чистого та утворення вторинних смислів при метафоричному перенесенні ознак-дескрипторів фізичної чистоти з матеріальної сфери на нематеріальну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Арутюнова Н.Д.* О стыде и совести / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Языки этики. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 54–78.
- Яковлева Е.С.* О концепте чистоты в современном русском языковом сознании и в исторической перспективе / Е.С. Яковлева // Логический анализ языка: Языки этики. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 200–215.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- ВТССУМ* – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003.
- ССУМ* – Словник синонімів української мови : В 2 т. / Укл. А.А. Бурячок та ін. – К. : Наукова думка, 1999–2000. – Т. 2.
- СУМ* – Словник української мови: В 11 т. / За ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 11.
- ФС* – Философский словарь. – М. : Политиздат, 1972.
- RHRT* – Random House Roget’s Thesaurus. – New York : Ballantine Books, 2001.
- WTNIDU* – Webster’s Third New International Dictionary Unabridged / Ed. by Ph.B. Gove. – Springfield : G & C. Merriam Company, Publishers, 1971.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- Гончар О.* Тронка / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1970.
- Мотрич К.* Досвіток / К. Мотрич. – К. : Дніпро, 1990.
- Grisham J.* The Pelican Brief / J. Grisham. – New York : Dell Publishing, 1993.

**СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ
ЛЕКСИКИ В МОВАХ РІЗНИХ ТИПІВ**

Белоусова Т.П.

кандидат філологічних наук, професор
Каменец-Подольський національний університет
імени Івана Огієнко

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ УНИВЕРБАЦИЯ:
ОТ ФРАЗЕОЛОГИЗМА К СЛОВУ**

Подсистемы языка, как известно, не разделены чёткими, раз и навсегда установленными границами. О “зыбкости” границы между лексикой и фразеологией свидетельствуют:

1) неопределённость самого базового понятия “фразеологическая единица” (ФЕ);

2) словный характер компонентов фразеологической единицы;

3) взаимопереход единиц лексической и фразеологической подсистем друг в друга и отфразеологическое словообразование как один из его этапов;

4) ведущаяся в последние годы дискуссия о существовании в ряде языков, в т. ч. русском, так называемых “лексических фразеологизмов”;

5) изоморфизм деривационных процессов на фразеологическом и лексическом уровнях и как следствие – возможность исследования и описания фразеологической деривации “в её связях и опосредованиях с процессами словообразования” [Шанский 1972: 308];

6) наличие, с одной стороны, фразеологизмов, включающих только один знаменательный компонент (*под каблуком, под забором, до зарезу, не в дугу* и под.), с другой – разнообразных аналитических форм слов, не соответствующих критерию цельнооформленности (*под окном, до выхода, в дугу, сказал бы* и др.);

7) развитие теории о существовании т. н. номинатемы – смысловой единицы, способной варьировать в разнообразных языковых формах: слова, словосочетания, фразеологизма и т. д.

Остановимся на этих положениях подробнее.

1. Несмотря на многолетние исследования, до сегодняшнего дня ведутся неутихающие споры о границах фразеологии, круге единиц, имеющих право называться “фразеологическими”. Запутанность и нечёткость терминологии, по мнению М.А. Алексеенко, “объяснялась обычно двумя причинами: 1) чрезвычайной сложностью и разнообразием объекта фразеологии и 2) “молодостью” этой лингвистической дисциплины, что вполне соответствовало существующему положению вещей” [Алексеенко 2010: 134].

Понимание объекта фразеологии, как известно, зависело (и зависит) от выдвигаемых на первый план или оцениваемых как абсолютные признаков / комплексов признаков фразеологической единицы. Среди них: семантическая целостность / лексическая неделимость (Л.А. Булаховский, О.С. Ахманова); относительная устойчивость, воспроизводимость, экспрессивность и целостность значения (В.М. Мокиенко); структурно-синтаксическая расчленённость и отдельность номинации (И.И. Чернышева); образность, семантическое преобразование, экспрессивность (А.И. Ефимов, А.Г. Назарян); коннотативность, семантическая тождественность слову (А.И. Фёдоров); воспроизводимость, частичная или полная целостность значения, устойчивость, структура словосочетания (В.П. Жуков) и т. д.

Выбор тех или иных признаков / комбинаций обуславливает два подхода к объекту фразеологии – узкий и широкий. По справедливому замечанию Мирославы Горды, “крайне узкое понимание границ фразеологии обнаруживается в концепциях, сводящих фразеологию к идиоматике. Фразеологизмы определяются в них как относительно устойчивые, воспроизводимые, экспрессивные сочетания лексем, обладающие (как правило) целостным значением. Постулируется эквивалентность ФЕ слову, наличие в ФЕ лексического значения, грамматических категорий, лексико-грамматической соотносительности, способность ФЕ выполнять единую грамматическую функцию...” [Горды 2010: 30]. При широком понимании, наряду с идиомами, в состав фразеологии включаются также фразеологические сочетания, выражения (поговорки, крылатые слова, афоризмы), сверхсловные клише и штампы, лексикализованные словосочетания, составные термины и даже фразеологизированные синтаксические конструкции. Иначе говоря, широкий объём фразеологии охватывает всё то, “что воспроизводится в готовом виде, не являясь словом” [Телия 1996: 58].

“Широкий” подход к фразеологическому составу языка наблюдается в работах В.Л. Архангельского, А.М. Бабкина, Н.М. Шанского, Р.Н. Попова, А.Н. Кожина, Л.И. Ройзензона, В.П. Жукова, С.Г. Гаврина и мн. др.

Подытоживая многолетние исследования “проклятых вопросов” фразеологической теории, М.А. Алексеенко сделал вывод: “...как и другие единицы языка, ФЕ не в одинаковой степени обладают абсолютными признаками, применимыми к каждой одноуровневой единице. И при всех теоретических разногласиях на фразеологическом уровне, как и на морфемном, лексическом, синтаксическом, должны выделяться единицы разной степени структурной, семантической и функциональной сложности (подч. нами. – Б. Т.). Такой подход снимает бесперспективные усилия доказывать теоретическую обоснованность “узкого”, “расширительного” или “широкого” понимания фразеологии” [Алексеенко 2010: 134].

Соглашаясь с этим выводом, заметим, что именно “широкий” подход к объёму фразеологии позволяет наиболее полно представить сферу универбации, потому принимаем его как методологически целесообразный. В качестве фразеологической единицы рассматриваем идиому (сращение и единство), фразему (фразеологическое сочетание, фразеологизированное терминосочетание, перифраз) и паремию (пословицу, поговорку, крылатое выражение). Различные по степени структурной и семантической сложности, эти единицы объединены общими признаками: относительной устойчивостью, воспроизводимостью, раздельнооформленностью, экспрессивностью и функциональной осложнённостью. За рамками нашего исследования, таким образом, остаются непереосмысленные терминосочетания (типа *легковой автомобиль*), глагольно-именные сочетания (*нанести удар*) и т. н. “грамматические фразеологизмы” – сложные предлоги, союзы.

2. Уже признанным в науке фактом является относительная формально-семантическая автономность компонентов ряда ФЕ. Например, оба компонента единицы *тянуть канитель* “способны к автономному употреблению во внутрифразовом значении: *Ну что ты всё тянешь?! Пора кончать с этим делом / Когда кончится эта канитель?*” [Добровольский 1990: 62–63].

Идея возможной автономизации компонентов была сформулирована А.Н. Тихоновым, писавшим, что “фразеологизмы

могут быть членимыми и нечленимыми по значению, т. е. могут иметь простое (неразложимое на компоненты) и аналитическое (разложимое на составные части) значения” [Тихонов 1971: 93]. В дальнейшем членимости фразеологизмов посвятили свои исследования И.В. Дубинский, А.Д. Райхштейн, А.М. Мелерович, З.Н. Анисимова и другие учёные. Степень и характер членимости ставились в зависимость от “степени семантической слитности” компонентов ФЕ, их категориально-грамматической природы, количества, от синтаксической структуры единицы, наличия или отсутствия у неё синонимов и антонимов, построенных по той же или сходной модели и т. д. [Анисимова 1978: 5].

Как известно, в денотативно-сигнификативном плане наиболее близки слово и идиома. Возможность однословной семантизации идиомы, а также характерное для неё нарушение единства семем и лексем [Попов 1976: 51] привели некоторых учёных к отрицанию словной природы компонентов и отождествлению фразеологических единиц с лексическими (А.И. Молотков, А.Л. Ониани, И.С. Торопцева, Т.З. Черданцева и др.). Согласно этой точке зрения, компоненты ФЕ, каждый в отдельности, не обладают никакой семантикой и лишь в совокупности наделены определённым значением.

Не поддерживая такого подхода в целом, вслед за Д.О. Добровольским считаем необходимым разграничивать семантически членимые (дискретные) идиомы типа *тянуть канитель, заваривать кашу, дёшево отделаться* (по классификации В.В. Виноградова – фразеологические единства) и когерентные идиомы, “в которых отдельные семы или комплексы сем не абсолютно соответствуют отдельным формативам компонентов”: *плюнуть негде, стереть в порошок, семь вёрст до небес* и под. (в терминологии В.В. Виноградова – фразеологические сращения). Формально-семантическая дискретность “является одной из важнейших предпосылок появления у слова новых семем, источником которого является идиома” [Добровольский 1990: 63].

При этом даже компонентам сращений нельзя отказать в словности. По мнению А.И. Смирницкого, компоненты любого фразеологизма “можно и нужно считать словами, но только специфически употреблёнными” [Смирницкий 1952: 202–203]. Специфика их употребления в данном случае связана с высокой степенью десемантизации, которая, тем не менее, не может быть

признана абсолютной. Как справедливо заметил В.П. Жуков, “десемантизация редко целиком охватывает и полностью парализует лексико-семантические свойства компонента, тем самым низводя его до уровня “фонетического слова”; чаще всего происходит сложное взаимодействие целостного значения фразеологизма с полностью не угасшей семантикой его составляющих” [Жуков 1987: 9–14]. Д.Н. Шмелёв подчеркнул: “Сколь бы ни была затемнена “мотивированность” фразеологизма (мотивированность именно через исходное словосочетание), она никогда не стирается настолько, чтобы последний превратился в полностью “внесловное” образование. В общем-то дело не доходит до того, чтобы все компоненты фразеологизма стали никак не сопоставимы с “обычными” словами. Даже *ни зги, ни бельмеса, с панталыку* отвечивают для нас отражённым значением целого именно как определённые формы слов” [Шмелёв 1973: 266, 271].

Носители языка, особенно – профессионально работающие со словом (поэты, прозаики, публицисты и т. д.), воспринимают компоненты ФЕ именно как слова. Об этом свидетельствует, например, интересный приём обыгрывания, “реинтерпретации” формы и семантики компонентов идиом, описанный Н.А. Николиной: *только / не плачь до тла / тло застлано всем без разбора...* [Николина 2009: 41].

Ярким подтверждением словного характера компонентов служат и другие способы трансформации ФЕ, при которых компоненты “могут обособляться, замещаться или дополняться другими словами, функционировать в качестве автономных знаков, окказиональных номинаций” [Мелерович 2010: 117]. Наиболее значимыми и продуктивными признаны: расширение компонентного состава; редукция (эллипсис); включение в новые синтагматические связи; контаминация двух и даже трёх единиц; дистантное расположение компонентов, вступающих при этом в новые грамматические и образные связи; двойная актуализация значения ФЕ (совмещение его с образной основой и/или внутренней формой); частичная дефразеологизация; замена компонента и т. д. А.М. Мелерович и В.М. Мокиенко, в частности, выделили и описали более двадцати способов трансформации ФЕ только на материале публицистики, а их словарь “Фразеологизмы в русской речи” целиком посвящён функционированию и трансформированию ФЕ в тексте (см. также работы В.П. Ковалёва, Ю.А. Гвоздарёва, Н.Ф. Алефиренко,

Ю.Ю. Авалиани, А.М. Эмировой, Р.Н. Попова, И.В. Поповой, А.В. Жукова и мн. др.

Таким образом, десемантизация (демотивация) релевантна только на стадии образования ФЕ; в процессе же функционирования целостная фразеологическая семантика “очевидно, под давлением системы языка часто перераспределяется между компонентами..., в результате чего устанавливается своего рода симметрия между его планом выражения и планом содержания” [Назарян 1987: 220]. Создаётся предпосылка для смыслового и, как следствие, структурного обособления отдельных компонентов ФЕ, проявления “отражённого” значения в новых контекстах [Шмелёв 1973: 266; Попов 1976: 35–36]. Если это значение оказывается равным фразеологическому – можно констатировать факт фразеологической универбации.

3. Природа фразеологизма явственно демонстрирует “асимметричный дуализм лингвистического знака”, при котором “знак и значение не покрывают друг друга полностью. <...> Обозначающее стремится обладать иными функциями, нежели его собственная; обозначаемое стремится к тому, чтобы выразить себя иными средствами, нежели его собственный знак. Они асимметричны” [Карцевский 1965: 85, 90]. В приложении к нашему материалу это высказывание может быть интерпретировано таким образом: фразеологическое значение стремится к тому, чтобы выразить себя знаком другого языкового уровня – словом; с другой стороны, слово стремится обладать иными функциями, чем его собственная.

Словообразование на базе ФЕ – одно из проявлений размывания границ между фразеологией и лексикой. На это первым обратил внимание И.И. Срезневский: “Многие выражения, чем более и более употребляются, тем легче стягиваются в одно как будто неразделимое слово или даже и теряют свою первоначальную стройность, так что и принимать их нельзя иначе как нераздельные слова” [Срезневский 1873: 246]. Учёный считал, что для образования слов годны любые выражения, в т. ч. устойчивые, и приводил в качестве примеров производные *краснобай* (от *красно баять*), *немогузнайка* (от *не могу знать*), *вековечный* (от *веки вечные* или *на веки вечные*), *добросердный* (*доброе сердце*) и подобные как “не самобытно сложившиеся, а происшедшие вследствие существования стройных выражений” [Срезневский 1873: 247, 252].

На тесную связь между словом и фразеологизмом указывал А.А. Потебня, видевший в некоторых словах результат “сгущения”, сокращения развёрнутых выражений. В свою очередь, В.В. Виноградов, обосновывая идею о постоянном движении “внутри языка от слов к идиомам и фразам, и обратно – от фраз к идиомам и словам”, отмечал взаимозависимость и взаимопереходность единиц фразеологической и лексической подсистем [Виноградов 1938: 122]. Именно он обратил внимание на возможное смысловое равенство между фразеологизмом и производным от него словом: “В самом деле словосочетание нередко сжимается в одно слово, которое и воспринимает смысловую функцию целой идиомы. Так, слово *выйти* (за кого-н.) – о женщине в значении “стать женой кого-н.” – возникло, конечно, из идиомы *выйти замуж*. Это эллиптическое сжатие вызвано тавтологической излишностью наречия *замуж* при точном обозначении мужа” [Виноградов 1938: 122]. Тем самым учёный заложил основы исследования фразеологической универбации.

Н.М. Шанский утверждал, что слова и фразеологизмы образуют единую лексико-фразеологическую систему, пронизанную генетическими связями. Деривационные процессы в этой системе изоморфны: “...в языковой действительности постоянно и очень активно наблюдаются два диаметрально противоположных явления: с одной стороны, универбация фразеологических оборотов и, с другой, – фразеологизация слов” [Шанский 1972: 300].

Идею лексико-фразеологического кругооборота, одним из звеньев (этапов) которого является производное от фразеологизма слово, поддержали и развили другие исследователи. Так, Г.А. Селиванов пришёл к выводу, что “единство и противоположность двух начал – синтетического и аналитического – составляет “ядро и суть” процесса развития языка вообще, лексики и фразеологии в частности”. Проявлением такого единства учёный назвал градацию “слово (лексема) – словосочетание (фразема) – слово (лексикализованная фразема)” [Селиванов 1958: 30].

По мнению Р.Н. Попова, “переход свободного словосочетания в связанное, рождение единого нового метафорического значения “взамен” членимого значения... сообщают данному словосочетанию тенденцию к лексикализации. Конечным результатом проявления этой тенденции может оказаться объединение устойчивого словосочетания не только в семантическом, но и в акцентологическом и грамматическом отношении в одно сложное слово” [Попов 1967: 31–32].

Н.Ф. Алефиренко заметил, что “производно-субстанциональное взаимодействие единиц лексического и фразеологического уровней реализуется в их семантико-словообразовательных связях. В результате такого взаимодействия устанавливается замкнутая цепь между лексической и фразеологической деривацией в направлении от фразеологической комбинаторики словесных значений и, наоборот, от фраземы к словесному знаку” [Алефиренко 1991: 101]. Среди “словесных знаков” он особо выделил образованные путём лексико-фразеологической конденсации (смысловой компрессии): *перегибать палку* □ *перегибать*, *вавилонское столпотворение* □ *столпотворение* [Алефиренко 1991: 102]. В.К. Янцен называл такой способ словообразования “регенерацией компонентов фразеологизма” и считал его одним из звеньев, связывающих лексику, фразеологию и грамматику [Янцен 1982: 159–160].

Процесс создания слова на базе фразеологизма получил различные названия: фразеологическая деривация (А.В. Кунин, В.Н. Телия), дефразеологическая деривация (Е.А. Лазаренко), отфразеологическое словообразование (Н.Ф. Алефиренко), отфраземное словообразование (А.А. Стишов, М.Б. Ташлыкова, Е.В. Сенько, В.Н. Пугач), словообразование на основе фразеологических единиц (Р.Н. Попов), отфразеологическое словопроизводство (А.М. Бушуй), отфразеологическая деривация (А.В. Петров), создание слов на базе фразеологизмов, универбация (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко) и др. Исследование данного процесса проведено на материале различных языков: английского (Н.Н. Амосова, А.В. Кунин), французского (А.Г. Назарян), немецкого (В. Фляйшер, Р. Эккерт, И.И. Чернышёва, Е.А. Лазаренко), белорусского (И.Я. Лепешев, Т.И. Томашевич), украинского (Н.Ф. Коломиец, Л.Г. Скрипник, А.А. Стишов, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко) и др. Данные, полученные в ходе этих исследований, свидетельствуют о том, что механизм отфразеологического словообразования в разных языках примерно одинаков и отражает общую динамику языкового развития.

Известно, что уже на стадии фразеологизации компоненты расчленённого наименования частично или полностью утрачивают свои исконные значения, изменяют некоторые грамматические признаки (закрепляются в определённом роде, числе, падеже, значительно сужают синтаксическую валентность и т. д.). В составе фразеологизма слова-компоненты в той или иной мере “впитывают”,

конденсируют элементы его значения, приобретают новую смысловую нагрузку. По мнению О.С. Ахмановой, у таких слов "...возникают новые значения, сперва "потенциальные", как бы "поглощённые" суммарным значением сложного номинативного целого, но способные актуализироваться, выделиться, приобрести возможность отдельного воспроизведения" [Ахманова 1957: 170]. В.М. Мокиенко подчеркнул: "...прежде чем такое слово войдёт в лексическую систему языка, оно должно утратить своё прежнее значение в структуре фразеологической единицы и наполниться новым" [Мокиенко 1989: 165]. Компоненты фразеологизма, по утверждению Р.Н. Попова, "могут служить базой роста новых лексических единиц языка. Подобного рода факты позволяют считать такие компоненты фразеологизмов потенциальными словами. Но прежде чем слово вновь приобретёт права гражданства в лексической системе языка..., оно проходит стадию системной "невесомости" в структуре фразеологической единицы" [Попов 1972: 58]. Учёный иллюстрировал подобное семантическое развитие слова примером: *балясы* 'резные столбики для украшения перил или окон' □ *точить балясы* 'заниматься пустой болтовнёй, пустословить' □ *балясы* 'пустые разговоры'.

А.Г. Назарян назвал фразеологизмы "промежуточным звеном", "посредниками" между старыми и новыми значениями слов и словосочетаний. Семантическое развитие компонентов ФЕ может, по его мнению, "привести к образованию новых слов, новых значений у слов, существующих в языке, и новых фразеологизмов" [Назарян 1987: 216].

Одним из направлений деривационного развития фразеологизма является создание семантически тождественного слова – универба. По наблюдениям М.Б. Ташлыковой, "на участке отфразеологического словообразования... мы можем говорить о преобразовании одной единицы в другую... Здесь порождается слово той же лексической и категориально-грамматической семантики, что и мотивирующее раздельнооформленное образование" [Ташлыкова 1987: 10]. По её подсчётам, такие производные составляют около 65% общего числа фразеологических дериватов.

И.М. Думчак, подчёркивая ономаσιологическое отличие универбации от других типов деривации, заметил: если деривация "в обычном понимании" направлена на обозначение новых понятий, то универбация представляет собой вторичную номинацию, то есть

трансформацию, верификацию уже имеющихся наименований тех или иных понятий [Думчак 1998: 7]. По его мнению, базой для универбации становятся не свободные синтаксические конструкции, а *лексикализованные устойчивые сочетания* [Думчак 1998: 7].

Утверждение о возможном семантическом, формально-структурном, стилистическом, эмоционально-экспрессивном сближении исходного фразеологизма и производного слова находим в работах В.И. Зимина [Зимин 1984: 107]. А.В. Жуков констатировал существование более ста синонимических пар типа *валить/свалить с больной головы на здоровую* – *валить/свалить* и подчеркнул, что “факты лексико-фразеологической синонимии многочисленны и регулярны, что позволяет говорить о системоприобретённом характере этого явления” [Жуков 1984: 61]. Идея развита в диссертационном исследовании Ю.Е. Коркиной, имеющем соответствующее название: “Синонимические отношения фразеологических единиц и слов в современном русском языке” [Коркина 2005].

Словесное переименование (переоформление) уже названного фразеологизмом, создание на его базе синонимичного слова составляет, по нашему мнению, сущность фразеологической универбации. Перенос термина “универбация” из сферы синтагмо-словообразовательной в сферу фразео-словообразовательную считаем оправданным и необходимым, так как он охватывает частную и специфическую область переименования, требующую специального инструментария для своего описания.

Таким образом, фразеологическая универбация – это создание слова, семантически равного фразеологизму, на базе одного, двух и более его компонентов. Слово, созданное “в направлении на означающее”, слово-переименование определяем как фразеологический универб. При этом сужаем понятие “универб” в сравнении, например, с трактовкой В.Д. и Д.В. Ужченко, для которых универб – результат любого семантико-структурного “стяжения”, “переключения” устойчивого оборота на один из его компонентов или на лексему-комполит: *ляпати* от *ляпати язиком*, *шапкувати* от *знімати шапку*, *спантеличити* от *збити з пантелику*, *верховодити* от *водити верх*, *нашвидкуруч* от *на швидку руку*, а также *живоїд* от *живцем їсти*, *головоломка* от *голову ламати*, *пустопорожній* от *переливати з пустого в порожне* и т. д. [Ужченко 2007: 72–76].

4. Интересно и показательно заявление учёных о том, что универбы – это граница устойчивых раздельнооформленных лексем: “Спостереження над процесом відфраземного словотворення допомагають ... виявити специфіку універбів як межі стійких нарізнооформлених лексем...” [Ужченко 2007: 72]. Похожее замечание находим в статье Е.Н. Ермаковой: “Имплицирование ведёт к превращению фразеологической единицы в своеобразный “фразеологический осколок”, фразеологизм “сжимается” до предела и приближается к пределу словосочетания – слову” [Ермакова 2007: 59]. Эти высказывания перекликаются с теорией существования т. н. “лексических фразеологизмов”, которая находит всё больше сторонников.

Так, чешский лингвист Ф. Чермак и его ученица П. Клётцерава предложили включить в состав фразеологизмов аномальные по каким-то параметрам морфематические комбинации (слова): “Лексические фраземы с полным правом принадлежат к области фразеологии, и границы этой дисциплины перемещаются по направлению вниз, к уровню морфематических комбинаций” [Клётцерава 1998: 279]. В журнале “Слово и словесность” опубликована статья П. Клётцеровой “Границы фразеологии передвигаются”. Из однотомиого толкового словаря современного чешского языка она отобрала 1800 т. н. “однословных лексических фразем”, составляющих примерно 5% общего числа словарных статей [Клётцерава 1998: 279].

Анализируя предложенный подход, О. Федосов в статье “Передвигаются ли границы фразеологии?” пишет: “Масса известных идиом-европеизмов в венгерском или финском <языках> по форме является сложным словом-композицией... Той же особенностью может похвастаться и немецкий, а во многих случаях и английский язык” [Федосов 2002: 554]. Тем не менее, – справедливо указывает автор, – это не повод считать сложные слова фразеологизмами (идиомами), хотя “с лингвистической точки зрения, в принципе, безразлично, назовём ли мы некое идиоматическое образование “лексической фраземой” или “фразеологическим дериватом”” [Федосов 2002: 558]. Границы фразеологии не передвигаются по направлению к слову “в том смысле, что корпус устойчивых, аномальных по своей структуре и/или значению комбинаторных единиц с функцией номинации в любом из рассмотренных нами языков был и остаётся всё той же

неотъемлемой частью их лексикона, независимо от того, как воспринимают и используют эти единицы носители языка – в качестве слов, словосочетаний или пропозиций... Если же в русской фразеологической науке не имеется достаточных оснований для отнесения к фразеологизмам сложных слов типа *кровопролитие*, *вертихвостка*, а также глаголов типа *набедокурить* и *лоботрясничать*, тем не менее изучение семантических и прагматических свойств и особенностей структурного оформления и функционирования таких однословных единиц с фразеологическим значением было бы полезно при формировании “тезаурусного” взгляда на национальную фразеологию” [Федосов 2002: 557–558]. Можем полностью согласиться с мнением исследователя в том, что ““пересмотр границ” – дело небезопасное не только в большой политике, но и во фразеологии, однако ещё опаснее – не увидеть того, что долго было “за бугром”” [Федосов 2002: 557].

О промежуточном характере композитов типа *молокосос*, *живоглот*, *толтосум*, относящихся к “зоне лексико-фразеологической переходности”, писал Ю.П. Солодуб: “По своей структуре они могут быть определены как слова, по структуре внутренней, отражающей образно-переносный характер их значений и способы их образной мотивации, они уже тяготеют к фразеологизмам” [Солодуб 1998: 290–292]. Украинский дериватолог А.А. Стишов также назвал слова, созданные на базе ФЕ (“отфраземы” в его терминологии), “промежуточными образованиями” [Стишов 1991: 15].

Таким образом, из конститутивных признаков фразеологизма (неоднословность – устойчивость – идиоматичность) объектом опровержения или “частичного переосмысления” в указанных работах стал первый – неоднословность, а самыми близкими на шкале “лексико-фразеологической переходности” оказались фразеологизм и его универб.

5. Исследователи фразеологической деривации всё чаще обращаются к гнездовой организации структурно-семантических отношений между исходным фразеологизмом и его производными (словами и фразеологизмами), поскольку образующиеся в результате межуровневого взаимодействия слова находятся в отношениях формально-структурной и семантической производности с мотивирующим фразеологизмом. Тем самым закономерно подчёркивается изоморфизм деривационных процессов на

фразеологическом и лексическом (словообразовательном) уровнях. Об этом, в частности, писала В. Н. Телия: “Оба процесса являются механизмами создания номинативных единиц, причём фразеологические процессы могут считаться в известном смысле продолжением процессов словообразования или непосредственно соприкасаться с областью словообразовательных отношений” [Телия 1980: 176].

Мы разделяем устоявшееся и обоснованное мнение, согласно которому генетическая структурно-семантическая связь производных слов с одним и тем же фразеологизмом и между собой позволяет исследовать их объединения как словообразовательные пары, цепочки, парадигмы, гнезда.

Гнездом, так или иначе связанным с фразеологической единицей, исследователи называли разнообразные объединения.

1) группа фразеологизмов, созданных на базе слова или его значения (В. В. Виноградов, В. Л. Архангельский, А. К. Панфилов, Ю. А. Гвоздарёв);

2) группа вторичных фразеологизмов, возникших на базе первичного (П. П. Губарев, С. Н. Денисенко, Д. О. Добровольский). Как цепочки и гнезда рассматривают объединения первичных и вторичных фразеологизмов и другие учёные (Ю. Ю. Авалиани, А. М. Эмирова, Л. Г. Скрипник, Н. Н. Ничик, В. М. Ронгинский, Е. Ганапольская, Е. Н. Ермакова);

3) одно или несколько слов, созданных от фразеологизма непосредственно или опосредованно (А. М. Бушуй, В. В. Истомина, Т. М. Кондратюк, М. Б. Ташлыкова, Е. И. Жоламанова и др.).

Мы разработали теорию гнезда, объединяющего единицы двух уровней – фразеологического и лексического. Фразеодеривационное гнездо (ФГД) определили как упорядоченную мотивационными отношениями совокупность исходного фразеологизма и его производных – слов и ФЕ; тематическое единство гнезда строится на общей семантике, конденсированной в исходном фразеологизме, а структурное единство – на представленности во всех производных хотя бы одного компонента (или основы компонента) исходного фразеологизма [Белюсова 2002: 47]. В рамках гнезда при участии слово- и фразеобразующих средств и способов исходная фразеологическая семантика модифицируется и мутирует, претерпевая деривационное развитие не только в сфере фразеологии, но и – более разнообразное – в сфере лексики.

Исследователь А. Р. Попова в вершину гнезда (по её терминологии, лексико-фразеологического комплекса) помещает слово во всей совокупности лексико-семантических вариантов, а из вершинного слова уже выводит все возможные дериваты лексического и фразеологического уровней. Комплекс, в свою очередь, “состоит из лексико-фразеологических блоков – упорядоченных совокупностей всех единиц, непосредственно или опосредованно восходящих к одному слову (лексико-семантическому варианту)” [Попова 2010: 99]. Несомненно, следует согласиться с А. Р. Поповой в том, что изучение отношений между единицами подобных объединений актуально и перспективно, так как позволяет получить представление о дальности, характере распространения сем исходной единицы, о “силе” импульса, заложенного в ней, о деривационном потенциале языковых единиц.

Наибольший интерес в рамках данного исследования представляет словообразовательная парадигма первой степени деривации, то есть набор производных, непосредственно мотивирующихся фразеологизмом. Именно на первой степени чаще всего создаются дериваты-универбы, в то время как состав парадигм следующих ступеней определяется преимущественно словесными свойствами слов-дериватов.

6. Наблюдения показывают, что достаточно регулярно универбализуются так называемые “одновершинные” (А. И. Смирницкий), “минимальные” (П. А. Лекант, М. Ф. Палевская) фразеологические единицы, соотносимые с наречиями и словами категории состояния и построенные по модели “предлог + существительное” типа *без толку, на век (веки), на подхват, не по силам, до упаду* и под. Их фразеологический статус – предмет непрекращающихся научных дискуссий ввиду пограничного положения между фразеологизмами, содержащими два и более ударных полнозначительных компонента, и цельнооформленными наречиями и словами КС.

Аргументы против их фразеологического статуса сводятся в основном к тому, что ФЕ должна иметь в своём составе не менее, чем два ударных полнозначительных слова [Шанский 1963: 38–39], однако это, на наш взгляд, противоречит основам теории фразеологии. “Одновершинность” вполне вписывается как в требование раздельнооформленности, так и в другие критерии фразеологичности, о которых шла речь ранее.

Среди сторонников фразеологичности таких единиц – В. Л. Архангельский, А. М. Бабкин, А. И. Молотков, М. Ф. Палевская и мн. др. В. В. Виноградов называл их “грамматическими идиоматизмами”, появившимися вследствие семантического сдвига, обусловленного синтаксической специализацией предложно-падежной формы. При этом “значение предлога, связанное со значением падежной формы, и значение имени вступают в новое отношение друг к другу. Это отношение является результатом того нового синтаксического значения, которое приобретает эта падежная конструкция в целом. Она становится выражением обстоятельственного или качественно-обстоятельственного отношения к глаголу, прилагательному, наречию или существительному” [Виноградов 1947: 575]. Следовательно, фразеологизмом учёный считал и аналитическую форму слова (словоформу), развившую идиоматическое значение благодаря своей синтаксической функции.

В связи с определением места подобных сочетаний в уровневой структуре языка возникает вопрос о зависимости между написанием (слитно или раздельно?) и их статусом: *в сердцах* – фразеологизм, а *всердцах* – слово? “Орфография слова, – справедливо замечает Е. И. Диброва, – момент, внешний по отношению к языку, зависит и от традиции написания, и от взглядов составителей словарей... и, что самое главное, отражает медленное поступательное движение предложной словоформы (грамматического идиоматизма) к одному слову, т. е. отражает процесс лексикализации” [Диброва 1990: 154].

Иной точки зрения придерживается А. И. Молотков. В “Предисловии” к “Фразеологическому словарю русского языка” он указал, что основой фразеологизации предложно-именного наречного оборота и признаком его фразеологичности (в отличие от нефразеологического предложно-падежного оборота типа *на дому, во время, в обтяжку*) является переосмысление, “исключающее слияние компонентов в его составе (выделено нами. – Б. Т.). Даже тогда, когда для того или иного компонента уже нельзя найти в языке слова, к которому он генетически восходит, раздельнооформленность компонентов фразеологизма сохраняется” [Молотков 1980: 16]. Наши наблюдения опровергают данное утверждение. Переосмысление сочетания не только не препятствует, но и способствует его универбации. Мы полностью разделяем мнение Е. И. Дибровой: “Если признать, что фразеологичность – семантическое свойство

языковой единицы, не зависящее от её структурного облика, то включение словоформ типа *в сердцах, до чёртиков, не в духе* в состав фразеологии не вызывает возражений” [Диброва 1990: 154]. По ее данным, в языке таких единиц около 2000, а во “Фразеологическом словаре русского языка” под редакцией А. И. Молоткова насчитывается 532 [Диброва 1990: 157].

Отказывать им во фразеологическом статусе не считаем возможным ещё и на том основании, что с точки зрения цельно- и раздельнооформленности “размытым” оказывается и само понятие “слово”. Современный русский язык, как известно, приобретает всё больше черт аналитизма: кроме привычных, устоявшихся *читал бы, буду рисовать, пускай приходит, более красивый* и под., всё активнее употребляются конструкции типа *оказывать влияние* (= влиять), *осуществлять надзор* (= надзирать); увеличивается число сложных предлогов, союзов, частиц и т. д. “Распространение аналитических форм в русском языке, – отмечал В. В. Виноградов, – связано с усложнением системы формообразования, с изменением грамматических границ слова и его объёма, с ростом фразеологических единств и сращений. Из грамматического слова вырастают грамматические идиоматизмы и аналитические словосочетания. Аналитические формы слова, лексикализуясь, становятся самостоятельными словами или идиомами...” [Виноградов 1947: 37].

7. Присовокупим к изложенным аргументам теорию номинатемы – смысловой единицы, способной варьировать в разнообразных языковых формах. По мнению В. И. Теркулова, универб как словесный эквивалент выступает наряду со словосочетанием в качестве варианта номинатемы. Само же преобразование словосочетания в слово учёный интерпретирует как переход “структурная единица 1 (словосочетание)” → “структурная единица 2 (слово)” при сохранении тождества номинатемы [Теркулов 2005: 239]. Согласимся с тем, что номинационный аспект языковой деятельности охватывает создание и/или использование единиц разных уровней и подсистем: непрямых слов (исконных и заимствованных), семантических дериватов, фразеологизмов, производных слов (и универбов в том числе), словосочетаний, предложений и т. д. Термин “номинатема” представляется с этой точки зрения довольно удачным, отражающим суть явления. Однако не можем принять утверждение о том, что при универбации “между

словосочетанием и его словесным эквивалентом... реализуются не словообразовательные, а формообразовательные (межгlossовые) отношения”, то есть словосочетание не может быть признано мотивирующим для слова, ибо значение слова не “определяется через значение” словосочетания, а “абсолютно идентично последнему” [Теркулов 2005: 239]. Мы придерживаемся устоявшегося мнения о том, что тождество всех компонентов значения (в т. ч. грамматического) – это один из типов семантических отношений в парах “мотивирующее □ мотивированное” вообще, и “фразеологизм □ слово” – в частности.

Таким образом, приходим к выводу о расшатывании без того зыбкого критерия “цельнооформленность / раздельнооформленность” в отношении слова и фразеологизма, их сближении на шкале средств номинации, стирании жёсткой границы между ними. В конечном итоге это не только мотивирует, но и облегчает процесс фразеологической универбации.

Фразеологический универб как результат этого процесса сохраняет денотативный, коннотативный и грамматический компоненты значения ФЕ. Между фразеологизмом и словом реализуются мотивационные отношения, при этом значение универба не может быть выведено из значений производящих основ, аффиксов и формулы их объединения.

Благодаря фразеологической универбации в лексическую систему языка привносится семантика, заимствованная из фразеологии. Тем самым фразеологическая картина мира репрезентируется в лексическом фонде языка, обогащая его новыми сложными смыслами.

Фразеологическая универбация требует дальнейшего разностороннего исследования. На наш взгляд, необходимо выявить скрытые возможности системы на уровне языка/речи, осуществить тезаурусный подход к описанию узуальных иokkaзиональных средств и способов номинации, выработать единые принципы лексикографирования слов, созданных на базе неоднословных сочетаний. Учитывая преимущественную установку универбации на новизну, гибкость, нетрафаретность, ёмкость, экспрессивность и эмоциональность выражения, считаем перспективным изучение стилистических функций универбов. Аксиологическое исследование существующих и вновь образуемых универбов позволит больше узнать об иерархии национальных ценностей носителей языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Алефиренко Н. Ф.* Отфраземное словообразование как лингвистическая проблема / Н.Ф. Алефиренко // Актуальные проблемы русского словообразования: Матер. VI респ. науч.-практич. конф. – Самарканд, 1991. – Ч. 2. – С. 101–102.
- Анисимова З. Н.* К вопросу о семантической членимости фразеологических единиц / З. Н. Анисимова // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1978. – Вып. 131. – С. 3–15.
- Ахманова О. С.* Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М. : Учпедгиз, 1957. – 296 с.
- Белоусова Т. П.* Деривационные связи фразеологизма и его производных / Т. П. Белоусова // Слово. Фраза. Текст : сб. науч. ст. к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. – М. : “Азбуковник”, 2002. – С. 47–55.
- Виноградов В. В.* Современный русский язык: Введение в грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Учпедгиз, 1938. – Вып. 1. – 160 с.
- Виноградов В. В.* Русский язык. (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М.-Л., 1947. – 784 с.
- Горды М.* Соматическая фразеология современных русского и польского языков : монография / М. Горды. – Щецин, 2010. – 364 с.
- Диброва Е. И.* Параметризация фразеологических единиц-словоформ в Машинном фонде русского языка / Е. И. Диброва // Фразеология в Машинном фонде русского языка : сб. ст. – М. : Наука, 1990. – С. 152–160.
- Добровольский Д. О.* Типология идиом / Д. О. Добровольский // Фразеология в Машинном фонде русского языка : сб. ст. – М. : Наука, 1990. – С. 48–67.
- Думчак І. М.* Універбація в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / І. М. Думчак. – Івано-Франківськ, 1998. – 16 с.
- Ермакова Е. Н.* Импликация как форма движения от фразеологизма к слову / Е. Н. Ермакова // Вестник Челябинского государственного университета : науч. журнал. – 2007. – № 20 (98). – С. 54–59.

- Жуков А. В.* Фразеологическая переходность в русском языке / А. В. Жуков. – Л. : Изд-во Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена, 1984. – 93 с.
- Жуков А. В.* Компонент фразеологизма и слово / А. В. Жуков // РЯНШ. – 1987. – № 5. – С. 9–14.
- Зимин В. И.* Синонимия слов и фразеологических единиц в современном русском языке / В. И. Зимин // Лексико-фразеологические связи в литературном русском языке и народных говорах : межвуз. сб. науч. тр. – Курск, 1984. – С. 101–108.
- Карцевский С.* Об асимметричном дуализме лингвистического знака // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1965. – Ч. II. – С. 85–90.
- Клётцера П.* Границы фразеологии передвигаются / переносятся / П. Клётцера // Слово и словесность (Slovo a slovesnost). – 1998. – № 4. – С. 279.
- Коркина Ю. Е.* Синонимические отношения фразеологических единиц и слов в современном русском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Ю. Е. Коркина. – Великий Новгород, 2005. – 210 с.
- Мелерович А. М.* Проблема семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка : учеб. пособ. по спецкурсу / А. М. Мелерович. – Ярославль, 1979. – 80 с.
- Мелерович А. М.* О функциях и структуре лексических компонентов фразеологических единиц / А. М. Мелерович // Слово, фразеологизм, текст в литературном языке и говорах : сб. науч. ст. (Матер. Междунар. науч.-практич. конф. Орёл, 12-13 ноября 2010 г.). – С. 108–118.
- Мокиенко В. М.* Славянская фразеология : учеб. пособ. для вузов по спец. “Рус. яз. и лит.” / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
- Назарян А. Г.* Фразеология современного французского языка / А. Г. Назарян. – М. : Высш. шк., 1987. – 288 с.
- Николина Н. А.* Активные процессы в языке современной русской художественной литературы : монография / Н. А. Николина. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2009. – 336 с.
- Попов Р. Н.* О природе фразеологических единиц и некоторых процессах их развития / Р. Н. Попов // Проблемы фразеологии : сб. науч. тр. – Вологда, 1967. – С. 20–40.

- Попов Р. Н.* Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов [Монография] / Р. Н. Попов . – М. : Высш. шк., 1976. – 200 с.
- Попов Р. Н.* Словообразование на почве фразеологических единиц / Р. Н. Попов // Актуальные проблемы русского словообразования, 1. – Самарканд, 1972. – С. 53–63.
- Попова А. Р.* Система лексико-фразеологических блоков в структуре лексико-фразеологического комплекса / А. Р. Попова // Слово, фразеологизм, текст в литературном языке и говорах : сб. науч. ст. (Матер. Междунар. научно-практич. конф. Орёл, 12–13 ноября 2010 г.). – С. 99–103.
- Селиванов Г. А.* К вопросу лексикализации и грамматикализации устойчивых словосочетаний / Г. А. Селиванов // Учёные записки Абаканского гос. пед. ин-та. – Абакан, 1958. – Вып. 3. – С. 29–47.
- Смирницкий А. И.* К вопросу о слове (проблема “отдельности”) / А. И. Смирницкий // Вопросы теории и истории языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 182–203.
- Солодуб Ю. П.* Языковые единицы со статусом лексико-фразеологической переходности / Ю. П. Солодуб // Семантика языковых единиц: Доклады VI Междунар. конф.: В 2 т. – М., 1998. – Т. 1. – С. 290-293.
- Срезневский И. И.* Замечания об образовании слов из выражений // Записки Императорской Академии Наук. – СПб, 1873. – Т. 22. – Кн. 2. – С. 243-252.
- Стишов А. А.* Отфраземные образования в современном украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Стишов. – К., 1991. – 18 с.
- Ташлыкова М. Б.* Фразеологизм как производящая единица : Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М. Б. Ташлыкова. – Томск, 1987. – 195 с.
- Телия В. Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 286 с.
- Телия В. Н.* О дополнительности слово- и фразообразовательных способов номинации в сфере обозначения предметных сущностей / В. Н. Телия // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореза. 1980. – Вып. 164. – С. 170–179.
- Теркулов В. И.* Универбализация в украинском и русском языках / В. И. Теркулов // Актуальні проблеми слов'янської філології :

- міжвуз. зб. наук. ст. – К.-Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005.
– Вип. 11 : Лінгвістика і літературознавство. – Ч. 1. – С. 236–242.
- Тихонов А. Н.* Слово и его родня / А. Н. Тихонов // Русское словообразование : труды Самаркандского госуниверситета. – Самарканд, 1971.
- Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.* Творення слів на базі фразеологізмів // В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. – К. : Знання, 2007. – С. 72–76.
- Федосов О.* Передвигаются ли границы фразеологии? (о т.н. “лексических фраземах” на материале русского, чешского и венгерского языков) / О. Федосов // Новая фразеология в новой Европе: Матер. VI Междунар. науч. конф. / под ред. М. Алексеенко, В. Мокиенко, Г. Вальтера. – Щецин-Грайфсвальд, 2002. – С. 545–559.
- Фразеологический словарь русского языка* / под ред. А. И. Молоткова. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1980. – 543 с.
- Шанский Н. М.* Деривация слов и фразеологических оборотов (к вопросу о сходстве и различии процессов словообразования и оботорообразования) / Н. М. Шанский // Русское и славянское языкознание. – М., 1972. – С. 304–308.
- Шанский Н. М.* Фразеология современного русского языка : учеб. пособ. / Н. М. Шанский. – М. : Высш. шк., 1963. – 158 с.
- Шмелёв Д. Н.* Проблемы семантического анализа лексики : (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелёв. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
- Янцен В. К.* Регенерация как способ образования новых слов на базе фразеологизмов / В. К. Янцен // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках : тез. докл. респ. конф. (26–28 мая 1982 г.). – Гродно, 1982. – Ч. 1. – С. 159–160.

Константинова О.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ У ПРОЦЕСАХ СЕМАНТИЧНОЇ МІГРАЦІЇ АНГЛІЙСЬКИХ ТЕРМІНІВ ОПОДАТКУВАННЯ

1. Вступ

Вивчення семантичних змін, яких зазнає мова в процесі функціонування, було би неповним без урахування результатів семантичного термінотворення, оскільки спеціалізована лексика сьогодні є невід'ємним компонентом динаміки лексику сучасних розвинених мов. Терміни на сучасному етапі лінгвістичної науки розглядаються як один із способів організації, збереження і трансляції різноманітних знань і інформації, закладеної в колективній людській пам'яті; терміни є найменуваннями особливого роду, оскільки за їх участі здійснюється процес пізнання. Тому вони вважаються найбільш інформативними одиницями мови на лексичному рівні, які є значущим компонентом культурної компетенції сучасної освіченої людини і водночас найактивніше зазнають функціональної переорієнтації.

Сучасні лінгвістичні дослідження, присвячені семантичним змінам у лексиці мов для спеціальних цілей (LSP), розглядають такі зміни у зв'язку з потужними і безперервними процесами термінологізації одиниць загальнолітературної мови (LGP), детермінологізації спеціальної лексики і транстермінологізації одиниць LSP, які (процеси) є показниками не лише динамічності та системності термінології, але і взаємодії спеціальної і загальноновживаної лексики, завдяки яким відбувається розширення і збагачення словникового складу мови. Цим проблемам присвячено численні праці на матеріалі різних терміносистем та мов [Куц 2010; Ляхова 2011; Багіян 2014; Вус 2016; Краснопольська 2016 та ін.].

Мета статті – проаналізувати процеси семантичної деривації, які відбуваються в рамках термінологізації, детермінологізації та транстермінологізації вузькофахової термінології оподаткування сучасної англійської мови.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- висвітлити особливості термінологічної номінації у порівнянні із загальною мовною;
- розкрити механізми семантичної деривації у процесах термінологізації і детермінологізації англійських податкових термінів;
- схарактеризувати особливості семантичної деривації у процесі транстермінологізації англійських термінів оподаткування.

2. Термінологічна номінація.

Через різні наукові підходи до визначення поняття “термін” вважаємо за необхідне окреслити різницю між словом – одиницею LGP і терміном – одиницею LSP. Ми розділяємо точку зору тих лінгвістів, які визнають первинність системи термінів і вторинність її елементів, що потребує методологічно коректного визначення цих основних понять термінознавства від терміносистеми (термінології) до терміна, а не навпаки. Отже, терміносистема розглядається нами як чітко окреслена система ієрархічно взаємопов'язаних понять певної спеціальної / професійної галузі у відповідності до концептуального апарата цієї галузі; динамічне утворення, структура якого в цілому відбиває реальні зв'язки і відношення між об'єктами цієї сфери людської діяльності. Термінологія – система знаків цієї спеціальної галузі діяльності, що обслуговує її комунікативні потреби і є в цілому ізоморфною системою її понять. Спеціальна лексика – це засіб набуття, зберігання і репродукування спеціальної інформації, звідси *термін* – це слово (словосполучення) спеціальної сфери пізнання, яке, точно відображаючи результати досвіду і практичної діяльності людини, фіксує професійно-наукові знання про властивості об'єкту, що термінується, через дефініцію розкриває його суттєві ознаки і виражає спеціальне поняття у системі понять певної спеціальної сфери [Авербух 1986; Володина 1996].

Беззаперечним є той факт, що процес найменування у сфері спеціальних понять – термінологічна номінація – в своїй основі є різновидом загальною мовною номінації, що відбувається згідно тих самих основних принципів. Але у зв'язку зі специфікою професійної комунікації термінологічна номінація має певні особливості.

Насамперед, LGP, відбиваючи результати емпіричного пізнання, створює так звану мовну картину світу, “яка складається як відповідь на, головним чином, практичні потреби людини, як необхідна когнітивна основа її адаптації до світу” [Маслова 2001: 68]; численні LSP беруть участь у створенні наукової картини світу, адже терміни в складі термінологій вважають експлікаторами наукового мислення, теоретичного пізнання. У випадку мовної картини світу йдеться про стихійно сформовані знання й уявлення і фіксацію в знаках лише на рівні окремих прикладів, які підкреслюють різницю між мовами, у випадку наукової картини світу – про точний опис явищ і процесів оточуючого світу і досить високу ступінь фіксованості в знаках. Реальна дійсність як об’єкт наукового (теоретичного) осмислення не вивчається за відображенням її в тій чи іншій мові; з цієї точки зору реальна дійсність є первинною по відношенню до мовної картини світу, яка грає допоміжну роль у створенні наукової картини світу. Два спільних фундаментальних атрибута мовної і наукової картин світу – класифікаційність і системність забезпечують їхню взаємообумовленість і взаємозалежність, а також відсутність різкої межі між двома системами. Водночас ці атрибути є джерелом когнітивних розходжень між ними: “мовна картина світу менш об’єктивна, ніж наукова; мовна картина світу – ідіоетнічна, наукова – універсальна; мовна картина світу плюралістичніша за наукову, в якій більшою мірою представлена тенденція до монізму” [Даниленко 1997].

Інша особливість термінологічної номінації – більш важлива роль суб’єкта номінації в здійсненні як самого процесу найменування, так і у виборі відповідного мовного знака з подальшою регуляцією його вживання у спеціальній сфері. Термінотворення – система моделювання вторинних одиниць номінації, характерною рисою якої є не випадковий характер номінативної діяльності, що зумовлено системністю терміна та необхідністю реалізації його дефінітивної функції.

З цим пов’язана ще одна риса термінологічної номінації. Вважається, що семантичне термінотворення на відміну від семантичної деривації слів LGP є переважно результатом не тривалого, діяхронного розщеплення значень, а швидкого, і часто одномоментного, переноса назви на спеціальне поняття, тобто синхронним мовним явищем [Фомина 2006: 52].

3. Термінологізація і детермінологізація.

Як відомо, з одного боку семантика терміна залежить від системи понять відповідної спеціальної галузі, а з іншого – від мовного матеріалу, що слугує його зовнішньою формою. Взаємодія і взаємообмін термінології і загальноновживаної лексики у процесі створенні нових найменувань здебільшого відбувається завдяки протилежним процесам семантичної міграції лексики – термінологізації і детермінологізації.

Термінологізація – це переосмислення слів LGP для утворення нового терміна, а детермінологізація, відповідно, втрата терміном тих семантичних компонентів, які забезпечували його входження до спеціалізованої терміносистеми і функціонування у LSP, та утворення нових загальнономовних значень.

Термінологізація відбувається завдяки семантичним механізмам звуження, конкретизації значення вихідної лексеми, а також метафоризації і метонімізації. В основі метафоризації загальноновживаного слова англійської мови, яке стає фінансовим терміном / терміном оподаткування, лежить 1) функціональний перенос, 2) подібність до характеристик фізичних об'єктів, 3) аналогія з антропоморфними характеристиками. Метафора в широкому розумінні визнається універсальним когнітивним типом освоєння і розуміння людиною оточуючої дійсності. Структуруючи концептуальну систему, вона визначає уявлення людини про оточуючий світ і задає аналогії між системами понять окремих концептуальних областей. Метафора як спосіб концептуалізації навіть не усвідомлюється носіями мови. Вона створюється на основі образного мислення як органічна єдність чуттєвих і раціонально-абстрактних форм пізнання.

У процесі метафоризації на рівні монологічних одиниць досліджуваної термінології спостерігається збереження диференційних ознак двох понять (слова і терміна) і виникнення додаткової семи у терміна, яке і призводить до звуження, конкретизації значення відповідної лексеми у складі терміносистеми: *avoid* “триматися осторонь, уникати” → “уникати оподаткування (законним шляхом)”; *boot* “перевага, прибуток (істор.)” → “отримані готівка або майно, не включені у визначення неоподатковуваного обміну майна, через що операція, яка б до цього вважалася неоподатковуваною, стає частково або повністю оподатковуваною”; *dispensation* “звільнення від дотримання якихось вимог, правил” →

“офіційне звільнення від податкового зобов’язання”; *hardship* “труднощі, неприємності, тяготи” → “ситуація, коли високі податки загрожують матеріальному стану платника податків”; *garage* “ставити в гараж” → “переводити операції в інший фінансовий центр для зменшення податкового тягаря”.

На рівні полілексемних одиниць спостерігаємо, що термінологізації за допомогою функціонального переносу зазнає один із компонентів, і зазвичай такі терміни демонструють експресивну вмотивованість, залежність від конотацій слова-основи. Образність є потужним джерелом вторинної термінологічної номінації, часто за мовною формою терміна можна “реконструювати” асоціативний ланцюжок людської думки, а подекуди й відповідну емоційність, експресію (позитивну або негативну), що слугували ономасіологічною ознакою термінологічного найменування, наприклад:

- *trap* – *пастка* → *poverty trap* – *пастка бідності* “ситуація, коли особа з низьким рівнем доходів не зацікавлена працювати більше, оскільки це може негативно вплинути на доходи, напр., зменшити державну допомогу для малозабезпечених”;

- *water's edge* “вододіл” → *water's edge concept* “правило, що діє в деяких штатах США, за яким багатонаціональні компанії платять податки лише у відношенні до прибутків та інших доходів, отриманих у цих штатах”;

- *claw* “дерти кігтями” → “жадібно хапати, загрибати (гроші)” → *claw-back, clawback* – *повернення коштів* “вилучення податковими органами коштів, що залишилися у платника податків завдяки певним пільгам (через зміну статусу платника або дії, що позбавили його пільг)”;

- *washing* прання” → *bond washing* “законний спосіб ухилення від податків, коли цінні папери продають до сплати дивідендів і процентів за ними, а потім купують їх після такої сплати; різниця в ціні паперів оподатковується як приріст капіталу за більш низькими ставками, ніж дивіденди”.

У наступному прикладі обидва компонента термінологічної одиниці зазнають метафоричного переосмислення: *golden* “золотий”, *handshake* “рукостискання” → *golden handshake* “грошова компенсація робітнику компанії у випадку звільнення, що її сплачують за ініціативою керівництва; зазвичай оподатковується за нижчими ставками”.

Як видно із наведених прикладів, метафорична образність, експресивність, що була базою найменування, у семантиці терміна зазвичай відходить на задній план, у термінології на перший план висувається відповідність поняття, позначуваного терміном, концептуально-логічній схемі, тому що термін одиниця функціональна, і основна його функція – бути знаком спеціального, чітко окресленого дефініцією поняття у терміносистемі. Образність слугує “семантичним фоном” терміна, який не обов’язково збігається з конотаціями загальнонаціонального слова; негативну / позитивну оцінку мають не слова-терміни, а позначувані позалінгвальні реалії.

Метонімія – одна з базових характеристик когніції; як і метафора, вона є типом категоризації світу в процесі пізнання. Метонімічний перенос, на відміну від метафоричного, відбувається в межах однієї концептуальної області [Lakoff 1987: 77-89], через що на вербальному рівні назви на позначення нових явищ і предметів виникають на основі переносу імені з одного об’єкта на інший, які асоціюються за часовою і просторовою суміжністю, включеністю в одну ситуацію, тощо.

Базою створення метонімічних термінів англійської термінології оподаткування є відношення “частина – ціле”, “об’єкт дії – діяч”, “вмістище – вміст”, “дія – результат”, “дія – засіб здійснення”, “об’єкт – дія”, “подія – документ, що її фіксує” тощо. Наприклад: *bracket* “рубрика, категорія” → “група платників податку згідно доходу”; *repairs* “ремонт” → “витрати на поточний ремонт основних засобів”; *royalty* “королівське право, дароване сувереном (*зараз особл. на розробку надр*)” → “плата за користування таким правом”;

Окрему групу складають так звані “ономасійні терміни”, що їх деякі термінологи вважають такими, які за семантичними ознаками точності й однозначності наближаються до ідеальних термінів [Ткачева 1987: 62], – власні імена, які є номінацією окремих предметів у науці та техніці. Вони семантично вмотивовані, оскільки їхня мовна оболонка вказує на автора ідеї та не мають синонімії; завдяки оніму-означенню лексеми LGR у такому термінологічному сполученні отримують вузьку спеціалізацію значення. В англомовній фінансовій термінології кількість таких термінів незначна: *Laffer curve* – *крива Леффера* “крива, що характеризує співвідношення між ставками оподаткування та величиною податкових надходжень у бюджет”; *Keogh plan* – *пенсійна схема Кіоу* “схема відрахувань частини прибутку на спеціальний рахунок, переважно особами, які

працюють на себе”; *Crown loan* – “позика багатій особи бідному родичу для інвестування і отримання доходу на різниці у ставках податку (вперше використана промисловиком Г. Крауном)”; *Duke of Westminster doctrine* – *Вестмінстерська доктрина* BrE “концепція, заснована на прецедентному праві, згідно якої платника податків не можна примушувати платити більше податків, якщо йому вдається легально платити менше”.

Вищенаведені приклади семантичної деривації, що призводять до термінологізації одиниць LGP та сприяють розвитку загальнономовної полісемії, не охоплюють усіх можливих наслідків подібних семантичних процесів. Семантична деривація залишається потужним засобом диференціації спеціалізованого знання і в межах термінології, завдяки чому розвивається полісемія всередині LSP, власне термінологічна полісемія. Наприклад: *excise* – *акциз* → *the Excise* BrE – *Управління акцизів*; *revenue* “надходження, податкові збори” → *the Revenue* BrE – *Управління податкових зборів*, *treasury* “казна, надходження” → *the Treasury* AmE – *Державне Казначейство (Міністерство фінансів) США*; *trust* “власність, якою розпоряджаються за довіреністю” → *trust* “організація, створена за трастовим договором, яка розподіляє прибуток серед бенефіціантів”; *benefit* “перевага або прибуток від чогось” → “грошова допомога нужденним, пільга”. Інтралінгвальні чинники є визначальними для виникнення полісемії навіть у чітко окреслених і вузькій термінологічній системі, тому твердження про відсутність полісемії терміна в межах терміносистеми видається сумнівним. Розвиток знання призводить до поступового переосмислення елементів термінології, що відбивається у їхній семантичній структурі.

Науково-технічний прогрес, подальша спеціалізація праці і розповсюдження знань з іншого боку зумовлюють процес входження термінів до LGP, тобто процес детермінологізації. Термін у загальнолітературному оточенні втрачає властивості системної одиниці, до LGP потрапляють здебільшого лексеми, які подолали професійну обмеженість і використовуються лише для констатації того чи іншого факту спеціалізованої діяльності або реєстрації певного соціально усвідомленого феномена за допомогою засобів номінації [Авербух 2011]; тому зазвичай терміни, що функціонують у LGP – це однослівні одиниці з широкою семантикою. Втрата терміном системності і розширення значення – основні ознаки детермінологізації, достатньо порівняти дефініції деяких одиниць у

загальнономовних словниках і спеціалізованих глосаріях: *export duty* “a tax on goods being sent out of a country” [CDO] vs “a tax levied on exports of basic commodities entering into world trade, such as rubber, copper, palm oil, sisal, tea, cocoa and coffee” [GTT]; *levy* “an amount of money, such as a tax, that you have to pay to a government or organization” [CDO] vs “a levy is a legal seizure of your property to satisfy a tax debt. Levies are different from liens. A lien is a claim used as security for the tax debt, while a levy actually takes the property to satisfy the tax debt” [IRS].

Перетворення семантичної структури слова при детермінологізації відбувається також через накопичення нових сем і розвиток переносного значення – його метафоризацію або метонімізацію – під час функціонування одиниці у LGR, такі значення фіксуються в словниках як похідні від детермінологізованих одиниць із широкою семантикою, наприклад: *to tax* “to need someone to make a lot of effort, either physical or mental”: *He only has to read a short report – it shouldn't tax him too much*; *budget* “very cheap”: *a budget hotel*; *overtax* “to make people, a system, a machine, etc. do more than they can do”: *Filling so many jobs at once would overtax the department*.

До детермінологізованих термінів відносимо стилістичні синоніми до унормованих системних одиниць, які утворюються шляхом додавання стилістично забарвленого компонента до терміна-гіпероніма, через що вони метафоризуються; функціонують такі одиниці в публіцистичному і розмовному стилі; в словниках і галузевих глосаріях здебільшого позначаються як *informal*, *colloquial*. Наприклад:

- *sin tax* “a tax imposed on items such as alcohol and tobacco” (стилістичний синонім до *excise* – акциз): *Cleveland has used a sin tax to build stadiums for its professional baseball and football teams*;

- *kiddie tax* AmE “a colloquial term for tax on the unearned income of a child under the age of fourteen”: *The “kiddie tax” is getting easier (and maybe cheaper) under the new tax law*;

- *tax dodge* “an illegal method used to reduce the amount of tax that a person or company has to pay” (стилістичний синонім до *tax evasion* – ухиляння від сплати податків нелегальними методами): *Stakeholder pensions have unintentionally provided the wealthy with a useful tax dodge*;

- *tax take* “the total amount of money that a government collects in tax” (стилістичний синонім до терміна *tax revenues* – податкові надходження в державний бюджет): *With a slowing economy there's a lower tax take*;

- *scissors transaction* “in colloquial use, a tax avoidance device whereby a securities trading company buys a controlling interest in another company, releases its assets, and then resells the company at a loss, which is deductible from its own profits” – *оборудка*, “*угода-ножиці*”, засіб ухиляння від податків.

4. Транстермінологізація.

Транстермінологізація є одним з найменш вивчених аспектів динаміки терміносистем зокрема і розвитку семантики слова взагалі. Такі екстралінгвальні чинники як диференціація й інтеграція наук, безперервний розвиток і уточнення знань, переосмислення фактів і процесів крізь призму принципів і методів інших наук і галузей спеціалізованого знання є причиною транстермінологізації – перенесення терміна з однієї галузевої сфери в іншу.

Цей процес розглядають в діахронічному і синхронічному аспектах. У першому випадку йдеться, скоріше, про так звану ретермінологізацію – процес, коли термін переходить в LGP (детермінологізується), а через деякий час під тиском екстралінгвальних чинників повертається у термінологічну систему з новим значенням. Фактично, термін утворюється шляхом семантичної деривації від нового значення загальнолітературного слова [Фомина 2006: 126-132]. Реконструювати цей шлях буває доволі складно.

Власне транстермінологізація вивчається у синхронії, причому дослідники відмічають, що перенесення терміна з однієї термінології в іншу супроводжується повним або частковим його переосмисленням та перетворенням у міжгалузевий омонім [Кияк 2008: 79]. (У деяких роботах саме цей вид семантичної міграції називається ретермінологізацією [див., напр., Куц 2010]). Тут теж важко простежити, чи термін мігрував безпосередньо із галузі в галузь, чи пройшов етап певної детермінологізації у LGP, зокрема й через те, що неможливо встановити чітких меж різноманітних LSP і відповідних терміносистем. Критерієм транстермінологізованого терміна є чітка асоціація із неспорідненою галуззю з одномоментною фіксацією модифікацій змісту одиниці в тій галузі, куди його запозичено.

Механізмом такого семантичного розвитку здебільшого є метафора, як у наступних прикладах, де зафіксовано міграцію термінів із технічних галузей:

- *golden parachute* “A golden parachute consists of substantial benefits given to top executives if the company is taken over by another firm and the executives are terminated as a result of the merger or takeover”;

- *silver parachute* “A silver parachute is a clause in a hiring contract that outlines special compensation arrangements paid to certain employees when they leave a company or their position has been made redundant, especially following a merger, acquisition or other change in corporate control”;

- *engines of production* “means of production”.

5. Висновки.

Проведений аналіз показав, що процеси семантичної міграції вузькофахових англomовних термінів оподаткування – термінологізація, детермінологізація, транстермінологізація – є доволі активними, що свідчить про динамічний характер цієї вузькофахової галузі. Завдяки механізмам семантичної деривації термінів – звуженню / конкретизації значення, метафоризації, метонімізації – здійснюється поповнення термінологічних одиниць галузі та розвиток не лише загальномовної, але і вузькогалузевої полісемії, яка відбиває природний розвиток терміносистеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Авербух К.Я. Терминологическая вариативность: Теоретический и прикладной аспекты / К.Я. Авербух // Вопросы языкознания. – 1986. – № 6. – С. 38-49.

Авербух К.Я. Дифференциация средств специальной номинации и дифференцированный подход к их описанию в словарях / К.Я. Авербух // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium : сб. науч. трудов по лексикографии. Вып. 12 / под ред. В.В. Дубичинского и Т. Ройтера – Харьков : Издавництво Підручник НТУ “ХП”, 2011. – С. 150-154.

Багиян А.Ю. Детерминация английской технической терминологии в научно-популярном дискурсе : дис. ... канд.

- филол. наук: 10.02.04 / Александр Юрьевич Багиян. – Пятигорск, 2014. – 173 с.
- Володина М.Н.* Информационная природа термина / М.Н. Володина // Филологические науки. – 1996. – № 1. – С. 90-94.
- Вус М.І.* Транстермінологізація як чинник динаміки біологічної терміносистеми / М. І. Вус // Лінгвістичні дослідження. – 2016. – Вип. 41. – С. 155-160. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_lingv_2016_41_24.
- Даниленко Л.В.* Когнитивные аспекты языковой картины мира в сравнении с научной / Л.В. Даниленко // Когнитивные аспекты языкового значения. – Иркутск : ИГЛУ, 1997. – С. 28-39.
- Кияк Т.Р.* Семантичні аспекти нормалізації термінологічних одиниць / Т.Р. Кияк // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2008. – № 38. – С. 77-80.
- Краснопольська Н.Л.* Термінологізація та детермінологізація в українській терміносистемі менеджменту / Н.Л. Краснопольська // Записки з українського мовознавства. – 2016. – №3. – Режим доступу: <http://zum.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/30>
- Куш Е.О.* Семантичні аспекти міграції та способи перекладу англійської термінологічної лексики / Е.О. Куш // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 1. – Сер. : Філологічні науки. – С. 215–221.
- Ляхова О.В.* Детермінологізація й розширення значення слова в лексичній системі сучасної української мови / О.В. Ляхова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2011. – № 963. Сер.: Філологія. – Вип. 62. – Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/4431>
- Маслова В.А.* Языковая картина мира и эмпирическое обыденное сознание / В.А. Маслова // Лингвокультурология. – Москва : Изд. центр “Академия”, 2001. – С. 64-73.
- Ткачева Л.Б.* Основные закономерности английской терминологии / Л.Б. Ткачева. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1987. – 199 с.
- Фомина И.Н.* Семантическая деривация в формировании английской политической терминологии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Инна Николаевна Фомина. – Москва, 2014. – 190 с.
- Lakoff G.* Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind / G. Lakoff. – Chicago, 1987. – 614 p.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

- АРЭФ* – Англо-русский словарь по экономике и финансам / Под ред. А.В. Аникина. – С.-Пб. : Экономическая школа, 1993. – 578 с.
- АУС* – Гороть Є.І. та ін. Англо-український словник. Вінниця : Нова Книга, 2006. – 1700 с.
- ГТО* – Константінова О.В. Глосарій термінів оподаткування американського і британського варіантів сучасної англійської мови (для студентів спеціальностей “Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності”, “Менеджмент організацій (митної справи)”, “Переклад”) / О.В. Константінова. – Рівне : РІС КСУ, 2004. – 112 с.
- CDO* – Cambridge dictionary online. – Mode of access: <https://dictionary.cambridge.org/>
- COD* – Concise Oxford Dictionary, The. – 10th ed. – Oxford University Press, 2001. – 1708 p.
- DTT* – TACIS Dictionary of taxation terms. English, Russian, German, French. – Luxembourg, 1996. – 323 p.
- ERG* – English-Russian glossary of words and phrases. Department of the Treasury. Internal Revenue Service – Режим доступу: <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p850enru.pdf>.
- GTT* – Glossary of tax terms. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). – Mode of access: <http://www.oecd.org/ctp/glossaryoftaxterms.htm>
- IRS* – Internal Revenue Service Tax Glossaries. – Mode of access : https://www.irs.gov/site-index-search?search=tax+glossary&field_pup_historical_1=1&field_pup_historical=1.

Косолапов В.И.

независимый исследователь

СЕМАНТИКА НАИМЕНОВАНИЙ ДОЛЛАРА В АМЕРИКАНСКОМ СЛЕНГЕ

Актуальность данной работы обусловлена тем, что конкретных исследований, посвященных сути сленга немного. Финансовая сфера представляет собой очень подвижный пласт лексики, характеризующийся различной оценкой со стороны общества. Показательным является то, что происходит одновременно непрерывное устаревание и обновление актуальных обозначений отдельных слоев лексики, в том числе, на данный момент такой всемирной валюты, как доллар.

Интересно, что "...по данным Федеральной Резервной Системы США, **срок службы** однодолларовой банкноты составляет примерно 22 месяца. Для того чтобы банкнота пришла в негодность, ее требуется согнуть 4 тысячи раз...". "**Доллар**" **происходит** от слова "Йоахимсталер", названия монеты XVI века, которую чеканили возле серебряной шахты в Йоахимстале, город Яхимов на территории современной Чехии. "Йоахимсталь" означает "дол (долина) Йоахима". Вскоре "Йоахимсталер" сократили до "талера", а датчане переделали это слово в "далер". Англичане переделали его в более созвучный им "доллар". После начала Гражданской войны обеим враждующим сторонам потребовались гигантские суммы денег. 17 июля 1861 года Конгресс США принял акт, обязывающий казначейство выпустить новые денежные знаки на астрономическую по тем временам сумму – 60 миллионов долларов... Печатники подошли к делу с чисто практической стороны: они проверили, прежде всего, наличие краски на складах и выяснили что больше всего зеленой. Таким образом, были выпущены миллионы банкнот с зеленой обратной стороной" [История доллара США]. Теперешнее объяснение использования зеленой краски несколько иное: "It is believed that the green ink was meant as a deterrent to counterfeiters who

would have used photography as a means of reproduction. The early camera saw everything in shades of black and white and, as a result, features printed in color lost their individuality when reproduced photographically” [Bureau of Engraving and Printing Currency Notes].

Слово “бак” (англ. buck) (в множественном числе... по-русски – баксы) происходит от английского слова “бакскин” – шкура самца оленя. Эти шкуры были одни из главных предметов торговли с индейцами. Индеец приезжал в поселение белых, чтобы обменять шкуры на необходимые ему вещи (ружья, патроны, соль, инструменты, “огненную воду” и т.д.), и белый торговец говорил: “Это тебе будет стоить три бака, то есть три шкуры оленя. Позже слово стало использоваться как сленговое название доллара” [Доллар США].

Возникает **необходимость** осуществления **обобщения** исследований, посвященных семантизации таких понятий, как “деньги”, “валюта”, “банкнота”, “монета”, “доллар” и т.п.

Если в пятидесятых годах 20 века было зафиксировано тридцать пять наименований одного доллара [Булавин 1953: 21-23], то нами зарегистрировано уже свыше девяносто таких обозначений, фактически это жаргонная терминологическая синонимия.

Материалом нашего анализа послужили авторитетные словари сленга, среди которых следует назвать как один из лучших словарь Грина [Green 2008].

Словарь Грина приводит примерные **даты** появления и последней регистрации в источниках сленговых образований. В этой связи он заявляет: “Dates given in square brackets indicate the usage period of the head word or sense. A date in the form [18C] or [19C] indicates that the usage period covers the whole century. The sign + indicates that a term is still in use, e.g. [mid-19C+]’ as does the label [2000s] which indicates a recent and current slang expression...” [op.cit: XXVI]. Мы, пытаясь относительно хронологически расположить обозначения этой американской минимальной бумажной валюты, ограничились в данном сообщении лишь наименованиями одного доллара, такими, как plunk [early 19C-1930s], plunker [early 19C-1930s], buck (mid 19C+), can (mid-19C), greenback (mid-19C), chip (mid 19C-1920s), william (mid19C-1920s), rock (mid 19C+), slug (mid10C+), ducat (mid 19C+), case (mid 19C+), seed (mid 19C-1940s), iron lui (late 19C), bat hide [late 19C-1020s], ace (late 19C+), simoleon (late 19C+), bone [late 19C+), skin [late 19C+), one-spot (late 19C+), fish (late 19C+), cold

one (1900s), piaster [1900s], iron (1900s-1910s), iron dollar [1900s-20s], clacker [1900s-20s], scrip [1900s-40s], clank [19C], boo-boo [1900s-20s], peso (19C+), simon (late 19C+), clam [late 19C+], cartwheel [late 19C+], bullet (late 19C – 1970s), iron boy [1910s-20s], berry [1910s-40s], ace-spot [1910s-20s], ace-note [1920s-60s], bumblebee (1940s), scad (19C-1940s), caser (1900s-30s), yen (1900s-20s), onion (1900s-50s), d [1910s+], man [1910s-60s], smack [1910s+], green one [1910s], hard one (1920s), sheet (1920s+), hick (1920s), potato (1920+), potato chip [1920+], roundman (1920s), leaf [1920s+], fin [1920s+], fin-spot [1920s+], pfinif [1920+], boffo [1920s+], coconut (1920s-1940s), charlie [1920s-70s], hard-luck charlie [1920s-70s], charlie roller (1920s-40s), cholly [1920s-1970s], check (1920-60s), pig (1930s), paperback [1930s], bob [1930s+], single (1930s+), greeny [1930s-70s], dibs [1930-50s], dead president (1940s+), dead man [1940s+], dead one [1940s+], greener [1940+], buckaroo [1940s+], penny [1940s-60s], hog (1940s-50s), cent (1950s+), green stamp (1950s+), rutabaga (1950s), boon [1950s]; mazuma (1960s), back [1960s], quid (1960s), banana (1960s+), George Washington [1930s+], George [1940s+], picture of George (1960s), big one (1970s), slab [1970s+], buckner [1980s] (US), bingo (1990s+), bean (20C+), frog [20C+], alligator skin [20C+], fish-skin [20C+], green (20C+), green bean (20C+), iron man [20C+].

Анализ датировки появления наименований доллара показывает, что их больше всего возникло в 20-х годах 20 столетия – 17, в 40х – 8, в 30-х 7, всего в 20 столетии – 62. В 19 столетии их число в целом составляет 21. Часть наименований после некоторого периода, согласно данным Грина, перестала активно употребляться. Таких названий свыше пятидесяти.

Символика изображений на купюре имеет определенный смысл. Ср. следующее свидетельство: “Symbolism was very much on the minds of Treasury officials when they were contemplating the design of the Treasury seal ... They decided that the number of spikes surrounding the Treasury seal should equal the number of states in the Union, which was 34 before the start of the Civil War... The balancing scales represent justice... The key underneath is an emblem of official authority... The \$1 and \$2 bills still carry the District seals, which feature a letter that indicates the issuing Reserve bank...” [Symbols on American Money]. Однодолларовая купюра фигурирует в списке денежных знаков, выпускаемых по особому случаю: “The \$1 silver certificate in this series is widely considered one of the most beautiful designs ever used on American paper mone. On it, a woman representing

history instructs a boy about the U.S. Constitution, which has been engraved on a plaque. The background shows the landscape of Washington, D.C.” [ibid.].

Из списка видно, что эта купюра является популярным жаргонным образованием. Ср., следующее: “The dollar bill, being the most common, may have the greatest number and variety of slang terms: it can be an ‘ace’ or ‘ace note’ (from the playing card), a ‘berry’, a ‘bill’, a ‘bone’, a ‘buck’, a ‘case note’ (from being the last one in the case, or wallet), a ‘fish’, a ‘frog’ (or ‘frogskin’), a ‘greenback’, a ‘rock’, a ‘skin’, a ‘simoleon’, a ‘smack’ (or ‘smacker’ or ‘smackeroo’), and a ‘square’, among others” [Bin Ladens, Tubmans, and Benjamins].

С одной стороны, часть обозначений характеризуются различной вариативностью, ср., например, такие образования, как **iron, iron lui, iron dollar, iron boy, iron man; Charlie, Charlie roller, hard-luck Charlie, cholly; green, green bean, green stamp, greenback; George, picture of George, George Washington; dead one, dead man, dead president; ace-spot, fin-spot, one-spot**. Возможна и орфографическая вариативность: **mazuma, mazooboe, mazooma, mazume; simoleon, sambolio, samoleon, simolion**.

С другой стороны, одно и то же наименование может служить обозначением купюр разной стоимости, ср., например, **buck** [mid19C] \$1, \$10, [1960s+] \$100; **iron man** [20C+] \$1, [1940s-60s] \$1000, [1960s] \$500; **quid** [1960s] \$1, [mid19C] \$5; **cent** [1950s] \$1, [1970s] \$100; **onion** [1900s-50s] \$1, [1980s+] \$100; **big one** “2 ... [mid19C+] ... (b) \$100, \$1000... (d) [1960s+] \$1 million... (f) [1970s+] ...one dollar” [Green 2008: 101].

Обозначения купюр, видимо, метонимически переносятся на их использование, в частности, на наименования наркотиков, ср., например, **rock** [op.cit.: 1093]: 4 in drug uses (a) [1920s] opium; (b) [1940s-50s] a piece of hashish; (c) [1960s+] ... cocaine, when in uncrushed form; (d) [1980s+] ... crack cocaine; a piece of crack cocaine; (e) [1980s+] [1990s+] heroin, prior to being crushed to powder; (f) [2000s+] methamphetamine, when in uncrushed form; **seed** [op.cit.: 1145] “3[1960s+] in drug uses: (a) marihuana; (b) the butt end of a marihuana cigarette”; **bullet** [op.cit.: 201] 5 [1070s+] (drugs) “... a single capsule of a drug” 6 [1970s+] ... a portion of cannabis wrapped in silver foil; **bingo** [op.cit.: 105] [1930s-50s] “... a narcotic injection”; **slab** [op.cit.: 1199] “10 [1980s+] in drug uses. 9 (a) a weak or impure crack cocaine...; (b) a large piece of crack cocaine, the approximate dimensions of a piece of chewing gum”; **berry** [op.cit.: 94] “3 [1920s] (US drugs) a capsule of a powdered

drug, e.g. heroin”; **bumblebees** [op.cit.: 205] [1970s+] (drugs) amphetamines.

Особенно это можно сказать в отношении наименований доллара в частности, и денег, вообще в которых используется лексема **green**. Ср., например, “**green stuff** 1 [mid 19C+] paper currency, notes. 3 [1940s+] .../marihuana; **greenery** 1 [1970s]... money. 2 [1990s+] ...marihuana; **green** [late 19C+]... (also **welcome green**) money, dollar bills. 2 [20C+] a \$1 bill... 3 [1950s+... (also **Miss Green**) marihuana, esp. of inferior quality” [op.cit.: 597].

Лексемы, обозначающие доллар, видимо по понятной ассоциации, обозначают определенный тюремный срок за преступления. К ним можно отнести некоторые однодолларовые наименования: **ace** “3(a) [late 19C+] \$1 ... (c) [1920s+] a one-year jail sentence” [op.cit.: 4]; **bullet** “2 [late 19C-1970s] \$1 4[1960s] a one-year sentence” [op.cit.: 201]; **boffo** [1920s+] \$1 [1930s-60s] a year in jail” [op.cit.: 143]; **spot** ‘1 [mid19c+] ... a term of imprisonment , usu. one year 2 [mid19c_] a dollar” [op.cit.: 1254]; **one-spot** “1 [late 19C+] a \$1 bill (also one-spot sleep) a one-year prison sentence” [op.cit.: 1254]., **big one** “ 2 (f) [1079s+] one dollar 3 [1920-60s] ... a year in jail” [op.cit.: 101]; а также другие подобные случаи: **five-spot** “1 [late 19C+] (also V-spot) a \$5 2 [1900s-60s] ... a five-year prison sentence” [ibid.]; **ten-spot** “1[mid19C+] \$10 3 [1900s-60s] ... a ten-year prison sentence” [ibid.]; **two-spot** “1 [mid19C+] a \$2 bill 4 [19003-40s] ... (also **two-spotter**) a two-year sentence” [ibid].

К метонимическим образованиям (часть < целое) можно отнести также такие наименования, как **dead president, George, George Washington, picture of George, William** и т.п. Ср., такое объяснение на сайте реперов: “The origin of this one is quite literal. The term “Dead Presidents” for money refers to the images of iconic, deceased American presidents on the almighty dollar bill. It was used prominently in the Nas single “The World is Yours” when he rapped the line – “I’m looking for Dead Presidents to represent Me”... Another popular variation of the term is “Benjamins” – which refers to President Benjamin Franklin on the \$100 dollar bill” [Rap Dictionary]. Здесь на сайте допущена ошибка: Франклин никогда не был президентом, а лишь известным политическим деятелем и ученым.

Метонимия играет роль в наименовании таких лексем, как **iron, skin, paperback**: перенос названия материала на изделие, из которого оно изготовлено.

Но большинство наименований доллара восходят к метафорическим переносам по форме, цвету, названиям представителей фауны и флоры, игральным картам и фишек.

Некоторые обозначения еще не зарегистрированы в словарях, ср., например, свидетельство одного из сайтов интернета о слове **gwop** и других, подобных ему словах, используемых в музыке hip-hop: “This is another popular slang word for money, but the origins of this one are not so clear. Popular rappers like Busta Rhymes from NYC and Chief Keef from Chicago in particular love to use the word. Chief Keef actually has a pretty popular song called “In love with **Gwop**”. This term shouldn’t be confused with another slang money word “**Guac**” – which is also used. The latter is actually an abbreviation of guacamole”... **Fetti**... This is a slang terminology for money that originates from Oakland, Bay Area of California. It’s actually a favorite of the legendary rapper E-40 who is widely recognized as one of the foremost originators of slang words in the rap industry. The word “**fetti**” is rumored to have originated from the Spanish word for money “*feria*”. One thing is for certain; when you visit the Bay Area, you’ll hear this slang word used a whole lot. Its origin may also be an abbreviation of the word “confetti” – another thing that rappers love” [Rap Dictionary].

Ср. также другие популярные обозначения денег у рэперов, уже попавшие в словарь Грина: “**c.r.e.a.m.**... The Wu-Tang-Clan is one of the most legendary Hip-Hop crews in Hip-Hop. Ever since they arrived on the scene in early 1990s, they’ve made an undeniable global impact on the entire music scene. One of Wu-Tang’s contributions to Hip-Hop is the slang word “**CREAM**” which is used to describe money. The word is actually an acronym that stands for Cash Rules Everything Around Me”. It was the name of a single from their debut album, and it has remained as a perennial piece of rappers’ lingo to this day... **Lettuce**... Several Hip-Hop slang words originate from various types of edible foods. Lettuce is one of them. The relationship mostly derives from the fact that the dollar bill and the leafy vegetables both share the same green color. You can find that slang word used in the song by Jay-Z protégé, J. Cole titled “Can’t Get Enough” ... In one of his verses, Cole rhymes, “I’m on the grind trying to find the lettuce”... **cheddar**... Yet another slang word derived from food that is extremely popular in the rap game is chedda/cheddar... On his Just Blaze produced hit, Jay-Z rapped the lyrics: “I check chedda like a food inspector”... Another variation of this slang word is simply “cheese”... **Lucci/Luchini**... This slang word for money is derived from

the word “lucre” which usually refers to money gotten through sordid or illegal means. Lucci is a really popular hip-hop slang word and several rappers have used this word in their stage names – examples Lucci Lou, Mac Lucci, Lucci Wally. Another variation of this word Luccini and it was used by 90’s rap duo Camp Lo in their hit single “Luccini – This is it”. The chorus for that song was: “Luccini falling from the Sky, This Is it-What!” [Rap Dictionary].

Как видим, история и мотивировка названий доллара может быть самой различной.

Заимствованиями являются, несомненно, **peso, yen, ducat, quid, piaster, mazuma** из испанского, японского, идиш и латинского языков.

В этом плане интерес представляет сравнение с неформальными синонимами основной денежной единицы русского и украинского языков: **рубль** – вон, ванок, горбатый, деревянный, еловый, кол, стольник, палец, перхоть, рваный, рубчонок, рубчик, рублевич, рубь, рупий, рэ, хруст, шмак, шмачок, юань, юкс; в украинском языке: гривня: гребінь, гривашка, гривняк, гришка. Ср., также жаргонные обозначения русских и американских денег в русском языке по аналогии с американскими наименованиями: зелень, зеленая (пятидесятирублевая купюра), зелененький, зеленка, зеленый, капуста, белокачанная капуста, рубленая капуста, быть при капусте, окучивать капусту, стричь капусту [Мокиенко 2000: 223].

В словообразовательном отношении большинство наименований доллара составляют простые существительные и словосочетания. К словообразовательным производным относятся лексемы типа *plunker, greener, greeny, buckner*; к сложным словам *greenback, roundman, bumblebee*; к сокращениям *buck/skin*; к рифмованному сленгу *Charlie roller*; к звукоподражанию *clacker, clank, boo-boo, smack*; предположительно к бленду *simoleon* (*simon + Napoleon*). Лексема *bill*, будучи наименованием денежной банкноты, а также сокращенным вариантом имени *William*, видимо по ассоциации, содействовала тому, что и лексема *William* стала обозначением доллара.

Будущие исследования могут быть посвящены анализу других денежных знаков, монет и денег вообще, отношения к ним в обществе, фразеологическим выражениям и паремии, связанными с обозначением денег.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Булавин Н.М.* Об американском варианте английского языка / Н.М. Булавин. – Иностранные языки в школе. – М., 1953. – №2.
- Доллар США.* – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Доллар_США
- История долларов США.* – Режим доступа: <http://usa-info.com.ua/dollar/dollar.utml>.
- Мокиенко В.М.* Большой словарь русского жаргона / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина. – СПб., 2000. – 718 с.
- Bin Ladens, Tubmans, and Benjamins: What we talk about when we talk about cash. The many nicknames for money.* – Mode of Access: <https://timeline.com/bin-ladens-tubmans-and-benjamins-what-we-talk-about-when-we-talk-about-cash-5a4164dfea54>.
- Bureau of Engraving and Printing Currency Notes.* – Mode of Access: https://www.moneyfactory.gov/images/Currency_notes_508.pdf.
- Green J.* Chambers Slang Dictionary / J. Green. – Edinburgh, 2008. – 1477 p.
- Rap Dictionary: 10 Hip-Hop Slang Words For Money.* – Mode of Access: <https://www.therichest.com/expensive-lifestyle/money/rap-dictionary-10-hip-hop-slang-words-for-money/>
- Symbols on American Money.* – Mode of Access: <https://www.philadelphiafed.org/education/teachers/publications/symbols-on-american-money/>

Михайлова Є.В.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

СЕМАНТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ЯВИЩЕ В ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

1. Вступ

Сучасна лінгвістика фокусується на комплексному дослідженні мовних явищ: аналіз формально-граматичних, функціонально-комунікативних та лексико-граматичних параметрів граматичних категорій та граматичних одиниць. Такий підхід до аналізу мовних процесів є концептуальною основою для дослідження транспозиції, а саме семантичної транспозиції в сучасній турецькій мові.

Метою дослідження є опис транспозиційних явищ в сучасній турецькій мові, а саме семантичної транспозиції.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**:

– висвітлити проблему визначення поняття семантична транспозиція в сучасній тюркології;

– схарактеризувати конверсійні явища різного рівня транспозиції;

– визначити поняття семантичної транспозиції, як функціонального явища в граматичній системі сучасної турецької мови.

Транспозиція, або конверсія, визначається в сучасній лінгвістиці по-різному: транспозиція частин мови, зумовлена зміною синтаксичної функції, коли слово однієї частини мови транспонується в іншу частину мови (субстантивізація, вербалізація, адвербалізація) [Супрун 1971: 144]; невиражена словотвірна похідність [Кубрякова 2008]; морфолого-синтаксичне словотворення [Ярцева 1966: 30]; взаємоперехід частин мови, зумовлений зміною лексичного значення слова, його морфологічною характеристикою, синтаксичними функціями та сполучуваністю з іншими частинами мови [Гульга 1969]. Транспозицію в системі семантико-граматичних класів сучасної турецької мови визначав ще Дж. Дені. У своїй праці “Türkçe

Dilbigisi” (1920 р.) він зазначав, що слова однієї частини мови, виконуючи функції іншої, можуть переходити в розряд іншої частини мови, і наводив такі приклади: *Dün sarışın bir **güzelle** tanıştım* /Вчора я познайомився з **красунею-білявкою**/; *Kilo alınca **tatlı** uymeyi bıraktım* /Як тільки я погладшала перестала їсти **солодке**/ – функціональні іменники; *Seninle çok **güzel** günler yaşadık* /Ми з тобою пережили багато **гарних** днів/; *Sen ne **tatlı** çocuksun* /Яка ж ти **солоденька** дитина/ – функціональні прикметники; *Çocuk **güzel** konuşuyor* /Дитина **гарно** розмовляє/; *Çok **tatlı** konuşuyorsunuz* /Ви дуже **солодко** говорите/ – функціональні прислівники; *İnanın bana, siz çok **güzel**siniz* /Повірте мені, ви надзвичайно **гарні**/; *Sen bal kadar **tatlı**sın* /Ти **солодка** наче мед/ – функціональні дієслова. *Oh, burası ne **güzel!*** /Ой, як же тут **гарно!**/; *Oh, ne kadar **tatlı!*** /Ой, як же **солодко!**/ – функціональні вигуки. Транспозиційні явища також аналізуються у російських турецьких граматиках А.М. Кононова, П.І. Кузнецова, Ю.В. Щеки та ін. Проте термінологія для визначення транспозиційних явищ не усталилась у лінгвістиці.

2. Транспозиція в граматичній системі турецької мови

Частини мови є відносними і неавтономними макрокатегоріями граматичної системи мови, що зумовлюється особливостями функціонування слів у реченні. Лексичний масив мови структурований на семантико-граматичні класи – частини мови, становить динамічну систему мовно-мисленневої діяльності, що забезпечує оформлення мисленневого змісту у висловлюванні. Частини мови у такому діяльному механізмі вступають у системні взаємовідношення, які виявляються у їх функціональній реалізації у реченні. Частини мови як семантико-граматичні класи слів виділяються за семантичним, синтаксичним та морфологічним. “Ядрові класу притаманні узагальнено граматичне значення, що корелює з лексичним значенням слова, первинні семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції і закріплені за синтаксичними функціями морфологічні показники. Узагальнене граматичне значення, утворене на базі предметного, лексико-денотативного ядра лексико-граматичного класу поширюється також на елементи з іншим лексичним значенням, але в тотожній синтаксичній позиції функціонує в ролі категоріального значення частин мови. Категорійне значення, охоплюючи ядро лексико-

граматичного класу і його периферію, вказує на типові синтаксичні особливості слова” [Вихованець 2004: 20]. Традиційно чотири частини мови дієслово, іменник, прикметник, прислівник визначаються за системною кореляцією семантичного та синтаксичного критеріїв: *дієслово* – семантична категорія процесуальності реалізується у первинній предикативній функції присудка; *іменник* – семантична категорія предметності реалізується у функції суб’єкта або об’єкта дії, що у структурі речення оформлюється синтаксею підмета або додатка; *прикметник* – семантична категорія статичної ознаки предмета реалізується: в атрибутивній функції, що оформлюється присубстантивним другорядним членом речення – означенням, або в предикативній функції, що оформлюється головним членом речення – складеним іменним присудком; *прислівник* – семантична категорія ознаки іншої ознаки реалізується в атрибутивній функції, що оформлюється придієслівною або приад’єктивною обставиною.

Типовими синтаксичними функціями слова вважаються первинні синтаксичні функції частини мови, які обов’язково корелюють із семантичною категорією цієї частини мови. Зміна первинної синтаксичної функції на вторинну (формально-синтаксичну) визначає транспозицію (конверсію) слова, оскільки набута вторинна функція є первинною для іншої частини мови.

Під впливом функціональних потреб здійснюється перехід однієї частини мови в іншу – транспозиція.

У пропонованому дослідженні важливо чітко термінологічно розмежувати конверсійні явища різного рівня транспозиції, оскільки це впливає на статус слова у граматичній системі турецької мови. У системі мови перехід частин мови може реалізуватись синтаксично, морфологічно і семантично, проте вихідною точкою транспозиції завжди є синтаксичний рівень: зміна синтаксичної функції послаблює категорійну сему слова і зумовлює її подальшу семантичну модифікацію на рівні морфологічних категорій, а далі на рівні лексичної семантики. **Синтаксичний рівень** переходу частин мови визначається лише зміною первинної синтаксичної функції на вторинну, що морфологічно не оформлюється у парадигмі слова та не впливає на зміну граматичних значень слова: *Arkadaşım yazın dinledi* /Товариш відпочивав **улітку**/ (синтаксичний прислівник); *Yazın dinlenme sağlığını olumlu etkiledi* /Відпочинок **улітку** позитивно вплинув на його здоров’я/ (синтаксичний, неморфологізований прикметник). **Морфологічна транспозиція**

може бути повною, коли оформлюється морфологічними засобами частини мови, в яку переходить, або неповною, коли морфологічне оформлення вихідної частини мови не змінюється. Неповна морфологічна транспозиція відбувається у випадках, коли зміна синтаксичної функції змінює природу граматичних значень слова (нейтралізується одна або декілька грамем), але ця зміна не оформлюється морфологічно граматичними афіксами: *Babam geldi* /**Батько** прийшов./ ; *Babamın gelişi* /**Прихід батька**/ (неповна морфологічна транспозиція іменника в прикметник). Такий рівень транспозиції називається морфолого-синтаксичним. Повна морфологічна транспозиція характеризується зміною категорійної семантики слова, що морфологічно оформлюється за допомогою спеціальних словозмінних або словотвірних афіксів нової частини мови. Морфологія закріплює нетипові для висхідної частини мови синтаксичні позиції. Наприклад 'процесуальність' / 'предметність': *Uyku (uy-ku-ø) onu masala götürmüş* /**Сон** переносив його у казку/; *Şafak (şafak-ø) onu sakinleşmiş* /**Світанок** заспокоював його/; *Patlama (patla-ma-ø) beni uyandırdı* /**Вибух** мене розбудив/. Такий рівень транспозиції називається морфологічним. **Семантичний рівень** переходу частин мови, який вважається завершенням транспозиційної деривації, маркується морфологічними афіксами і визначається зміною денотата – слово називає нову реалію дійсності: *Evden çıkıyorum* /**Я виходжу з будинку**/ (синтаксичне, морфологічне і семантичне дієслово) ; *Olaydan çıkma zordu* /**Вихід** із ситуації був складним/ (морфологічний іменник) ; *Mağazadan geniş çıkma otomatik olarak karatılır* /**Широкий вихід** із магазину закривається автоматично/ (семантичний іменник).

3. Проблематика визначення семантичної транспозиції в граматичній системі турецької мови

Семантична транспозиція в граматичній системі сучасної турецької мови обумовлюється несумісністю значення граматичної форми з лексичним значенням слова, несумісністю значення граматичної форми та значення інших слів і форм у синтагмі та несумісністю значення граматичної форми і ситуації [Гак 2000: 29-30].

Визначення семантичної транспозиції в системі турецької мови є досить дискусійним питанням, оскільки частиномовна класифікація визначається по-різному в сучасних тюркологічних

працях, а урахування різних критеріїв виокремлення частин мов та категорійної семантики призводить до ототожнення лексико-граматичних класів.

Так, наприклад, теорія про слабку семантичну диференціацію прикметника призводить до ототожнення прикметників з іншими частинами мови на підставі функціонально-синтаксичного критерію. Часто іменники, які виступають у функції означення в ізафетних конструкціях (*taş köprü* /кам'яний міст/, *demir kapı* /залізні двері/, *altın saat* /золотий годинник/), відносять до морфологічно неформованих прикметників [Баскаков 1952: 205]. Інші мовознавці (А.М. Кононов, Т.Х. Ходжаєв) вважають, що турецькі слова *taş*, *demir*, *altın* не виражають поза контекстом ознаки предмета, а отже належать до семантичної категорії предметності і лише в означальних словосполученнях виконують функції атрибутів. А.М. Кононов [Кононов 1956: 136] зазначає, що чітко відрізнити прикметник від іменника в турецькій мові за одними лише морфологічними ознаками неможливо. Тому потрібно визначити релевантні принципи, за якими можна провести чітку межу між цими частинами мови: морфологічні ознаки; категорійна семантика; функціонально-синтаксична реалізація ("ізафетне" чи "безізафетне" поєднання у словосполученнях). У тюркології визначається і зворотна тенденція: М.О. Баскаков [Баскаков 1952: 193] морфологічно оформлені прикметники за лексичною семантикою відносить до іменників: *akıl-lı* /розумний/, *fayda-sız* /некорисний/, *dalga-msi* /хвилеподібний/, *avlu-daki* /той, що знаходиться у дворі/, *dağ-lı* /гористий/.

Морфологічні та семантичні транспозити, оформлені спеціальними граматичними або словотвірними афіксами нової частини мови, є явищем морфологічним. *Yıldızlar şafakta kayboldu* /Зорі зникли на світанку/ *Ö Şafaklı yıldızlar gökete kaybolmuş* /Світанкові зорі зникли з неба/. Приклад демонструє морфологічну транспозицію іменника в прикметник, яка оформлюється словотвірним афіксом *-lı*. Такі транспозити завжди є морфологічно вторинними (похідними від слів інших частин мови) і належать до лексичної периферії частини мови, в яку транспозитували.

У граматичній системі турецької мови можливі три ступені транспозиції частин мови – синтаксичний, морфологічний та семантичний у іменник (субстантивація), у прикметник

(ад'єктивація), у дієслово (вербалізація) та у прислівник (адвербалізація). Наприклад: 1) субстантивізація: *Helikopterde, savaşın başlamasından sonra İngiliz subayları vardır / Після початку війни в хелікоптері знаходились англійські офіцери /; Çatışma durumunda annesi lie ayni odaya sığınmışlar / У разі озброєних сутичок вона із мамою ховались в тій самій кімнаті /; İçinden ağlamak geldi / Плач ішов з середини /; 2) вербалізація: *Reis Bey yavaş yavaş kızmaya başlıyordu / Рейс Бей потроху починав сердитись /; Onları destekleyen bir uğün isim sıralanmış / Вони склали список імен тих, хто їх підтримував /; Bu daha da iç yurtan çığlıktır / Це був крик, який вирував душу /; 3) ад'єктивація: *Dürüstlük ve doğruya karşı bırakılmaz ödeviydi / Це було завдання, яке сунеперечить чесності та правді /; Ayni anda Küçük Ağa sebepsiz, fakat dayanılmaz bir acı duyuyor / У той самий момент Кючюк Ага відчував безпідставний, нестерпний біль /; Yerinde duramaz oldu. / Він став безупинним /; 4) адвербіалізація: *Sesizce avluda ilerledi. / Він рухався по подвір'ї беззвучно /; Gün ağarırken umutsuzca doğruldu / На світанку він впав у відчай /; Sabahları erkenden erkekler işlerine gidiyorlardı / Із самого ранку чоловіки вирушали на роботу. /; ... sabaha kadar dışarda beklediğimi anlattım / ... я розповів як до самого ранку чекав надворі /.****

4. Висновки

Синтаксичні та морфолого-синтаксичні транспозити є явищем функціонально-синтаксичним. Вони відрізняються семантично від непохідних та похідних слів центру семантико-граматичного класу, оскільки їм притаманна семантика вихідної частини мови та семантика нової синтаксичної позиції. Такі транспозити належать до функціональної периферії тієї частини мови, до якої вони транспозитували, і визначаються як функціональні форми цієї частини мови за характерними для них синтаксичними відношеннями. Морфологічні та семантичні транспозити є явищем морфологічним: слово, яке переходить в іншу частину мови, обов'язково змінює первинну синтаксичну функцію та категорійну семантику, що оформлюється граматичними або словотвірними афіксами нової частини мови. Такі транспозити завжди є вторинними (морфологічно похідними від інших частин мови) і належать до лексичної периферії частини мови, в яку транспозитували.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Баскаков Н.А.* Каракалпакский язык. Том II. Фонетика и морфология. Часть первая. Части речи и словообразование / Н.А. Баскаков. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 544 с.
- Вихованець І.Р.* Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во “Пульсарі”, 2004. – 411 с.
- Гак В.Г.* Теоретическая грамматика французского языка / В.Г. Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 832 с.
- Гулыга Е.В.* Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е.В. Гулыга, Е.И. Шендельс. – М. : Просвещение, 1969. – 184 с.
- Кононов А.Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н. Кононов. – М. : Академия наук УССР, Институт языкознания, 1956. – 570 с.
- Кубрякова Е.С.* Части речи в ономаσιологическом освещении / Е.С. Кубрякова. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 120 с.
- Супрун А.Е.* Части речи в русском языке / А.Е. Супрун. – М. : Просвещение, 1971. – 132 с.
- Ярцева В.Н.* К вопросу об историческом развитии системы языка / В.Н. Ярцева // Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В. Сталина по языкознанию. – 1966. – С. 68 – 98.

Орел І.І.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

ОБРАЗНА ОСНОВА СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

1. Вступ

У сучасному мовознавстві явище семантичної деривації розглядається як процес, що реалізує не лише семантико-стилістичні потенції змісту повідомлення, але й конотативні характеристики переданої інформації. На фразеологічному рівні семантична деривація є одним із способів вербалізації результату переосмислення національно-специфічних характеристик образу, покладеного в основу внутрішньої форми ФО.

Вивчення семантичної структури одиниць мови, семантичних зрушень (причин та результатів), лексико-семантичної активності процесів номінації, шляхів та способів передачі національно-культурної інформації сприяє підвищенню інтересу мовознавців до питань семантичної деривації.

Семантична деривація розглядається як процес утворення нових значень одиниць мови, що спонукає до перебудови їх семантичної структури. Крім того, на думку Н. П. Тропіної, семантична деривація відображає зміни у мовній картині світу [Тропіна 2004: 27], що ми розглядаємо як результат номінації національно-специфічних образів.

Низка науковців (В. Манакін, О. Тараненко, Н. Тропіна, М. Кочерган, О. Стишов) присвятили свої дослідження семантичній деривації як засобу поповнення словникового складу мови. Дослідження семантичної деривації проводиться дослідниками у таких розрізах: спроби опису лексичної і стилістичної семантики (В. Г. Костомаров, О. О. Тараненко, О. А. Стишов), вивчення лексичної і граматичної семантики як засобу вираження змісту концептів (М. М. Болдирев, О. С. Кубрякова, З. Д. Попова, Й. А. Стернін), опис функціональних властивостей одиниць мови на основі їх семантичних характеристик (О. С. Кубрякова, В. М. Телія), студіювання словотвірних процесів як одного із способів семантичної деривації (Т. В. Булигіна, О. С. Кубрякова, М. М. Шанський).

Попри активне вивчення способів і засобів семантичної деривації у сучасному мовознавстві питання щодо семантичного способу творення нових значень одиниць мови на основі усталених виразів, шляхи збереження фразеологічного значення у семантиці новоутворених слів лишається дискусійним.

Мета нашої розвідки – відслідкувати та описати процеси семантичної деривації на матеріалі ФО німецької мови з урахуванням національно-специфічного образу, покладеного в основу внутрішньої форми фразеологічного значення (далі – ФЗ).

Об'єктом нашого дослідження обрано ФО народного походження, мотиваційною базою виникнення яких є вірування, традиції, звичаї, забобони, правила ведення господарства, народні промисли, народні ігри, фольклор (казки, легенди, пісні). Серед поставлених **завдань** для досягнення указаної мети зазначимо наступні: 1) уточнити поняття семантичної деривації на матеріалі ФО; 2) виявити вплив національно-специфічного образу, що знаходиться в основі внутрішньої форми цілісного ФЗ, на формування фразеологічно-обумовленого нового значення дериватів; 3) встановити ознаки національно-специфічного образу внутрішньої форми, які пов'язані із семами, що послуговували основою для семантичної деривації; 4) проаналізувати німецькі ФО-деривати на предмет використання ядерних / периферійних сем вихідних ФО, які стали основою процесу деривації; 5) з'ясувати динаміку семантичної деривації ФО німецької мови.

З метою виконання поставлених завдань використовуватимемо методи аналізу семантичних інновацій на фразеологічному рівні з позицій семасіології та ономасіології, відслідковуватимемо процес поєднання структури й абстрактної ідеї, спробуємо більш повно розкрити ФЗ, вказуючи цю національно-культурну специфіку.

2. Семантична деривація в аспекті досліджень фразеотворення

Вперше лексико-семантичний спосіб словотворення було описано Л. М. Щербою. Згодом цю концепцію підтримав В. В. Виноградов, який зазначав, що крім морфологічних і синтаксичних способів словотворення варто виокремлювати також семантичні способи, які виявляються у результаті метафоричних та метонімічних переосмислень первинних значень [Виноградов 1977], що сприяє утворенню ФО.

У наукових дослідженнях панувала думка про те, фразеотворення це особливий процес, тому що конкретний смисл ФО переживає узагальнення і абстарагування від компонентів змісту у процесі вживання. Оскільки ФО володіють образністю, мають певну комунікативну цінність, то ФЗ фіксується словосполученням / реченням, які вже отримують більш узагальнений смисл. Абстрагування від конкретних ознак номінації, що супроводжується нейтралізацією інваріантного значення принаймі одного компонента, є умовою для фразеологізації смислу словосполучення [Єрченко 1986: 35]. Указаний процес відображає реальну дійсність у свідомості мовців, зокрема абстрагування, узагальнення, перехід від одиничного до загального, від конкретного до абстрактного [Єрченко 2009: 211].

На фразеологічному рівні деривацію вперше описав О. В. Кунін на матеріалі англійської мови. Для позначення процесів фразеологічної деривації дослідник використовує два терміни: фразеологічна деривація та фразеологічний словотвір. Під фразеологічною деривацією розуміється процес утворення нових ФО на основі існуючих вихідних; фразеологічний словотвір – утворення нових фразеологічно мотивованих смислів окремих лексичних одиниць [Кунін 1964]. О. В. Кунін розглядає поняття фразеологічної деривації як процес “вторинної фразеологізації”, а саме конверсію, скорочення чи розширення компонентного складу ФО, утворення за аналогією, за контрастом як різновидності деривації, в результаті яких на базі існуючих ФО створюються нові фраземи [там само].

Проте, як виявили наші попередні розвідки, не всі зазначені способи “вторинної фразеологізації” за О. В. Куніним приводять до семантичних змін нової ФО, тобто не завжди структурні модифікації приносять утворенню нового ФЗ. Наприклад: *da steppt / tanzt der Bär* – тут щось весело святкують (заміна дієслівного компонента на контекстуальний синонім не утворює нового ФЗ); *das Fell / den Pelz aufteilen / verteilen, bevor der Bär erlegt ist* – ділити шкіру невбитого ведмедя (замінна смислоутворюючого іменного компонента (*Fell – Pelz*) та дієслівного компонента (*aufteilen – verteilen*) формує новий лексичний склад ФО, проте не змінює ФЗ). ФО *Mein Name ist Hase, ich weiß von nichts!* (моя хата скраю, я нічого не знаю) часто вживається в усиченому вигляді – *Mein Name ist Hase!* Проте зазначене О. В. Куніним скорочення структури ФО не викликає зміни ФЗ.

На думку В. Горпинич акт семантичної деривації зводиться до переходу семіми одиниці мови в окреме слово / ФО [Горпинич 1999: 131]. Вирішальним чинником утворення похідної ФО, на думку дослідників, є суттєва зміна узагальненого смислу, зв'язаного одним семантичним лейтмотивом, стрижневим компонентом [Єрченко 2009: 213]. О.В. Кунін зауважує, що новоутворена ФО починає жити самостійним життям, але її значення і тип переосмислення визначається семантикою вихідної ФО [Кунін 1972: 20]. Так, скажімо, заміна статичного дієслова динамічним з різним напрямом руху створила би ФО дещо іншого змісту: *auf des Messers Schneide fallen* – “потрапити в критическое положеніє”; *von des Messers abfallen* – “вийти из критичне становище”; *auf des Messers Rücken stehen* – “не бути в критиченому становищі”.

3. Стратегії семантичної деривації ФО

З метою виявлення шляхів переходу семіми ФЗ у окреме слово чи нову ФО застосуємо алгоритм опису значень, запропонований Стерніним Й. А.) [Стернін 2013: 11–12]: 1) визначається досліджувана одиниця; 2) аналізуються усі доступні словникові дефініції як джерело виявлення семантичних компонентів; 3) створюється єдиний список значень словникових дефініцій. Усі значення словників вводяться в опис семантики як окремі значення, якщо в змісті наявні щонайменші розбіжності; 4) уточнюється список значень за денотативною ознакою; 5) якщо окреме значення виявляється лише в контекстах і не має самостійного тлумачення в словнику, то його необхідно сформулювати; 6) із сукупності дефініцій одного й того ж значення з різних словників формулюється узагальнювальна дефініція значення у вигляді набору сем з урахуванням усіх семантичних компонентів та лексикографічних приміток.

Й. А. Стернін слушно звертає увагу дослідників, які використовують метод словникових дефініцій, на те, що: словникові дефініції не будуються за семним принципом, вони часто тавтологічні; компоненти словникових дефініцій потребують інтерпретації власне як семі, їм необхідно надати семного вигляду; у лексикографічному значенні фіксуються переважно ядерні семі, при тому не всі, а периферійні зазвичай не фіксуються зовсім. Це ж стосується конотативних і функціональних сем; словникові дефініції взаємодоповнюють одна одну [Стернін 2013: 10].

На фразеологічному рівні процес семантичної деривації залежить від лінгвальних та екстралінгвальних чинників. Проте в деяких випадках екстралінгвальна дійсність виявляється вирішальною при утворенні ФО-дериватів [Денисенко 1997]. Тому в ході нашої розвідки вважаємо за необхідне брати до уваги національно-специфічне переосмислення образу, покладеного в основу ФЗ, оскільки саме він пов'язує мовне і позамовне у цілісному ФЗ, формуючи нове значення на основі актуалізованих ядерних чи периферійних сем, обраних мовцями для номінації предметів.

Проаналізуємо ФО *wie der Mops (sein)* – (розм., жарт.) 1) бути бадьорим; 2) бути веселим; 3) почуватися дуже добре; 4) (фам.) товста людина невисокого зросту; 5) гроші [Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache]. В основу внутрішньої форми ФО покладено образ мопса, дорогої породи собак, що набула популярності у Європі приблизно із XVIII ст., яку могли собі дозволити лише багаті дами. Мопси – собаки невеликого розміру, дуже активні, рухливі, веселі, мають досить товсте тіло, дуже специфічну мордочку. Саме ці ознаки образу, покладеного в основу внутрішньої форми ФЗ, зазнали метафоричного переосмислення і сприяли утворенню різних значень однієї мовної форми (ФО). Денотативне значення лексеми *Mops*, зафіксоване у словниках, – мопс (порода собак – денотативне значення на основі ядерної семи). У словникових статтях відсутній опис рис цієї породи (периферійні семи). Найдавніші значення ФО із компонентом *Mops*, зафіксовані у словниках, це “бути бадьорим”, “бути веселим” [там само].

У формуванні ФЗ аналізованої ФО задіяні периферійні семи смислоутворюючої лексеми: фізична активність (переосмислено по відношенню до людини – бути бадьорим), рухливість (бути веселим, почуватися добре); зовнішні ознаки образу мопса (невеликий і товстий) сприяли використанню указаної ФО для характеристики зовнішності людини. Велика сума грошей асоціюється із товстим гаманцем. Тому товсте тіло дамської салонної (ще одна ознака заможності) собачки використано для метафоричної номінації великої суми грошей. Вираз мордочок мопсів завжди незадоволений, недружній, непривітний. Протиріччя між зовнішнім виглядом і вдачею собак сприяє утворенню жартівливого відтінку значення ФО, які номінують фізичний чи емоційний стан людини.

Отже, семантична деривація ФО *wie der Mops (sein)* можлива завдяки переосмисленню ознак образу, покладеного в основу внутрішньої форми ФЗ. Оскільки ознаки образу відображаються у окремих семемах, то актуалізація кожної з них дає поштовх для семантичного розвитку однієї мовної форми.

Ономасіологічною основою ФО *auf den Hund kommen* є народні вірування, правила ведення господарства. Указана ФО має такі значення: 1) зіпсувати своє здоров'я; 2) зубожіти матеріально; 3) бути знедоленим; 4) опуститися морально. У результаті ономасіологічного аналізу встановлено, що: 1) зображення собаки на дні скрині, у якій зберігали цінне майно, було оберегом від злодіїв (якщо майно викрадали, то у таких випадках казали "*jdnd. kommt auf den Hund*"); 2) якщо полювання тривалий час було безуспішним, то карали мисливського пса; 3) бідні селяни, які не мали тяглової сили у господарстві (коня чи віслюка), запрягали собаку [Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache]. Іменник *Hund* тлумачать у словниках як 1) домашня тварина; 2) домашня тварина, яка захищає від вовків; 3) домашня тварина, яка допомагає на полюванні; 4) домашня сторожова тварина; 5) вірний, відданий друг. Аналізуючи всі значення указаної ФО виявляємо ядерну сему образу, покладеного у внутрішню форму, яка зазнала переосмислення (домашня тварина, яка допомагає на полюванні). Ядерна сема – домашня тварина, яка захищає від вовків / тобто, від небезпеки – ймовірно, у результаті національно-специфічного переосмислення, трансформувалася у значення "зубожіти матеріально", пов'язуємо із використанням зображення собаки як символа-оберега від злодіїв. Решта значень, утворенню яких сприяли переосмислені ознаки образу *Hund*, є результатом актуалізації периферійних сем.

Отже, образ собаки володіє низкою ознак, які зазнали національно-специфічного переосмислення і сприяли виникненню нових значень тої самої мовної форми, що свідчить про семантичну деривацію (утворення нових значень ФО, що супроводжується перебудовою їх семантичної структури – за Тропіною Н. П.) на основі національно-специфічного бачення образу, покладеного у основу внутрішньої форми ФЗ.

У ході нашої розвідки виявлено низку ФО, які можуть перетворюватися в семантично-стилістичному плані [Денисенко, Романчук, Матвіяс, Мартишук 2011: 61]. Наприклад, ФО *rangehen*

wie Blücher – 1) сміливо кинутися вперед (розм.); 2) активно фліртувати/ залицятися (суч. знач. – жарт.). У основу ономасіологічного портрету ФО покладено історичний факт. Генерал Блюхер відзначився мужністю у бою з армією Наполеона під Ватерлоо (1813 р.), завдяки чому німецька і англійська армії перемогли французів. Оскільки цей бій мав вирішальне значення у війні, то образ мужності через ім'я генерала Блюхера закарбовано у ФЗ (сміливо кинутися вперед). У сучасному вживанні ФЗ отримало нову сему – наполегливо залицятися. Зазнала переосмислення ядерна сема лексеми *Blücher*, образ якого покладено у основу внутрішньої форми ФО. Переосмислення ядерної семи спричинило зміни ФЗ у стилістичному аспекті.

4. Стратегії дефразеологізації

Активно досліджується у сучасній германістиці явище дефразеологізації. Під поняттям дефразеологічної деривації розуміють процес утворення на базі ФО внаслідок структурно-семантичних змін нових слів (дефразеологічних дериватів), семантика яких визначається структурою значення базової ФО [Лазаренко 2009].

Серед основних способів дефразеологізації виокремлюють: спосіб лексико-фразеологічної конденсації, лексико-морфологічний спосіб, морфолого-синтаксичний спосіб [Алефиренко 1993].

Процес лексико-фразеологічної конденсації полягає в тому, що в результаті смислової компресії ФО один із її компонентів конденсує в собі значення ФО в цілому і таким чином набуває лексичної самостійності, наприклад: *versalzen* із значенням “насолити комусь; зіпсувати настрій комусь”, дієслово конденсує значення твірної ФО ← *jmdm. die Suppe versalzen*. Серед компонентів, що вичленилися та лексикалізувалися, виявлені не лише дієслова, але й іменники, наприклад: *das Gesicht* ← *zweites Gesicht*, 21 – від дієслівних ФО: *das Garn* ← *Garn spinnen*, відад'єктивних, адвербіальних ФО та ФО зі структурою речення: *das (der) Karnickel* ← *Karnickel hat angefangen* [Лазаренко 2009: 313].

Основний принцип вибору компоненту ФО, що вичленовується, є його смислоутворюючий статус у семантичній структурі ФО. На цій підставі ми вважаємо, що зазначений спосіб дефразеологізації не є суто лінгвальним процесом. Він пов'язаний із образом внутрішньої форми ФО. Саме стержневий лексичний компонент ФО конденсує і

транслює цілісне ФЗ завдяки збереженню ядерних сем і основних ознак національно-специфічного образу, що міститься у внутрішній формі ФО.

Лексико-морфологічний спосіб реалізується в тому, що один із компонентів ФО фокусує у собі значення ФО в цілому і стає базою для подальшого афіксального словотворення: *dachsen* із значенням твірної ФО ← *schlafen wie ein Dachs* “спати як бабак”. Лексико-морфологічний спосіб та лексико-фразеологічна конденсація є два самостійних процеси, які можуть поєднуватися: *einen Bock schießen* → *der Bock* (лексико-фразеологічна конденсація), *etw. verbocken* (лексико-морфологічний спосіб). Оскільки зазначений спосіб опирається на семантичну конденсацію, то ми вважаємо правомірним зауважити, що і при реалізації указанного способу дефразеологізації транслюється національно-специфічний образ через актуалізацію переосмислених сем.

Нашу увагу привернуло дієслово *jmd. mopst jmdm. etwas* – 1) вкрасти щось (зі столу), поцупити щось (якусь дрібницю) [Pons]; 2) сердити когось; *sich mopsen* – (розм.) нудьгувати. У етимологічному словнику [Wahrig] знаходимо інформацію щодо значення “нудьгувати”. На думку авторів це значення утворилося на основі зовнішності мопсів – знудьгований вираз мордочки. Водночас специфічна анатомія нижньої та верхньої щелепи тварини справляє неприємне враження (сердитий вигляд). Цю характеристику зовнішності вважаємо основою для переосмислення, що сприяло утворенню значення “сердити когось”. Тобто, для формування указанного значення дієслова задіяно одну із периферійних сем іменника “мопс”, який вербалізує образ тварини, що зазнав національно-специфічного переосмислення і сприяв лексико-морфологічному способу деривації.

Хочемо зазначити, що аналіз ФЗ усталеного виразу “*wie der Mops sein*” (див. вище) не виявив ті периферійні семи, які актуалізувалися у процесі лексико-морфологічного способу деривації. Проте, як встановив етимологічний аналіз значення дієслова, утворення нового значення ґрунтується на національно-специфічному баченні/ розумінні/ переосмисленні рис/ ознак/ характеристик образу, покладеного в основу внутрішньої форми семантики деривату.

Сутність морфолого-синтаксичного способу полягає в тому, що смислоутворюючі компоненти ФО формують складну основу, до якої

може приєднуватися словотвірний афікс: *blitzschnell* “блискавичний, миттєвий” ← *schnell wie der Blitz* “блискавично, вмить”. При морфолого-синтаксичному способі значення твірної ФО не фокусується на одному з її компонентів, а виражається структурно-твірною інтеграцією декількох компонентів ФО. Утворення слів при морфолого-синтаксичному способі відбувається у результаті: основоскладання *der Frostkopf* ← *Frost im Kopf haben*; зсуву: *der Gottseibeius* ← *Gott sei bei uns!* та зрощення: *der Dünnbrettbohrer* ← *das Brett bohren, wo es am dünnsten ist* [Лазаренко 2009: 315]. У результаті структурної інтеграції зберігається семантика ФО у новоствореному слові. Це відбувається, на нашу думку, завдяки актуалізації ядерних сем ФЗ, що уможливорює збереження національно-специфічного образу в значенні модифікованої форми.

Дефразеологічні деривати німецької мови можуть утворюватися також внаслідок аббревіації та контамінації. Однак, як зазначає О. О. Лазаренко, обидва способи є малопродуктивними [Лазаренко 2009: 313].

Отже, усі розглянуті способи дефразеологізації – це способи утворення нових смислів окремих лексичних одиниць, які обов'язково залишаються фразеологічно мотивованими.

Висновки

У результаті нашої розвідки встановлено, що під фразеологічною деривацією розуміється процес утворення нових ФО на основі існуючих вихідних, що спричинює їх семантичну перебудову. У процесі деривації на фразеологічному рівні всі семантичні зміни відбуваються на основі національно-специфічного переосмислення образу, покладеного в основу внутрішньої форми ФО. Національно-специфічне бачення образу, виокремлення і оцінка його ознак, їх переосмислення слугує основою утворення дериватів. На семантичному рівні це відбувається у результаті актуалізації ядерної чи периферійної семи, яка вербалізує певні специфічні ознаки, виокремлені та переосмислені мовцями.

Аналіз корпусу досліджуваних одиниць виявив, що процес семантичної деривації на фразеологічному рівні супроводжується переосмисленням переважно периферійних сем.

Динаміка процесів семантичної деривації ФО німецької мови прослідковується у ході дефразеологізації, яка представлена лексико-фразеологічною конденсацією, лексико-морфологічними

змiнами, морфолого-синтаксичним способом утворення дериватiв. З'ясовано, що всi указанi способи дефразеологiзацiї пов'язанi з нацiонально-специфiчним баченням образу, покладеного у основу внутрiшньої форми ФО.

У подальших дослiдженнях плануємо детально розглянути питання лексико-морфологiчних змiн, як одного з способiв дефразеологiзацiї на матерiалi нiмецької мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Алефиренко Н. Ф.* Фразеология в системе современного русского языка / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград : Перемена, 1993. – 149 с.
- Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – С. 162-189. – Режим доступу: <http://www.philology.ru/linguistics2/vinogradov-77a.htm>
- Горпинич В. О.* Сучасна країнська літературна мова: Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: [навч. посіб.] / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
- Денисенко С. Н.* Варіювання і категорія інтенсивності семантичних ознак фразеологічних дериватів (на матеріалі німецької мови) / С. Н. Денисенко. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/8732/97/>
- Денисенко С. Н.* Фразеологічна деривація: утворення і становлення фразеологічних одиниць з власним іменем, а також походження власних імен як їх складової частини / С. Н. Денисенко, О. В. Романчук, О. В. Матвіяс, Т. П. Мартишук. – Наукові записки. – Серія “Філологічна”. – Львів: Львівський державний університет фізичної культури, 2011. – С. 57-62.
- Єрченко П. Г.* Критерії визначення фразеологічних словосполучень / П. Г. Єрченко // В зб. : Іноземна філологія. – Вип. 83. – Львів, 1986. – С. 34-39.
- Єрченко П. Г.* Фразеологічна деривація як один з видів творення фразеологізмів (на матеріалі англійської мови) / П. Г. Єрченко. – Львів, 2009. – Наукові записки. – Серія “Філологічна”. – С. 210-219.
- Кунин А. В.* Основне понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины и создание англо-русского

фразеологического словаря / А.В. Кунин // Автореф. дис.... д-ра филол. наук. – М., 1964. – 57 с. – Режим доступа: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/Nznuoaf_2009_11_37.pdf

Кунин А. В. Фразеология современного английского языка / А.В. Кунин // Изд-во “Международные отношения”. – М., 1972. – 288 с.

Лазаренко О. О. Словотвірний потенціал фразеологічних одиниць сучасної німецької мови / О. О. Лазаренко. – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/55007/128-Lazarenko.pdf?sequence=1>

Стернин И. А. Методы исследования семантики слова / И. А. Стернин. – Ярославль : «Истоки», 2013. – 301 с.

Тропіна Н. П. Семантична деривація в сучасній російській мові: автореф. дис... д-ра филол. наук: 10.02.02 / Н. П. Тропіна; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2004. – 36 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СЛОВНИКІВ І ДОВІДНИКІВ

Pons. Онлайн-словарь. – Режим доступа: <https://ru.pons.com>

Wahrig. Herkunftswörterbuch. – Wissenmedia, 2009. – S. 911. – Режим доступа: <https://www.wissen.de/wortherkunft/mopsen>

Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache. – Режим доступа: <https://www.redensarten-index.de>

Тарасюк Н.Ю.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

**КОНЦЕПТУАЛЬНА ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЯ ЛЕКСИЧНОГО
ЗНАЧЕННЯ У СЛОВОТВОРЧІЙ ПАРАДИГМІ
ФРАНЦУЗЬКОГО АД'ЕКТИВА**

Концептуалізація як явище є предметом вивчення сутності утворення поняття концепту та умов концептуальної організації його складових. Цьому питанню надають увагу С.А. Жаботинська, В.І. Карасик, О.С. Кубрякова, Й.А. Стернін [Жаботинская 2000; Карасик 2002; Кубрякова 1997, 2007; Стернін 2001], вивчаючи процес концептуалізації як основну ознаку, котра утворює концепт з огляду на етнолінгвістичний, когнітивний та лінгвістичний аспекти його актуалізації.

Вивчення словотворчої моделі як концепту, визначеного граматичною парадигмою, розкриває аспект словотворчої моделі на основі її граматичної концептуалізації та втілює ідею так званого *аспектного словотвору* [Тарасюк 2016], котрий розглядає поняття аспекту у вивченні словотвірної моделі як елемента актуалізації антропоцентричного підходу у виокремленні концептуальної словотворчої моделі як такої.

Предметом нашого вивчення є граматичні ознаки французького ад'єктива як основи концептуалізації словотворчої моделі, котрі регулюють процес словотворення в межах однієї граматичної категорії частини мови та виокремлюють аспект граматикилізації лексичного значення словотворчої моделі як основу віртуального бачення словотвірного концепту.

Граматична категорія частини мови, котра є однією з основних характеристик, яка ідентифікує словотворчий тип, сприяє виокремленню складових словотворчої моделі тієї чи іншої частини мови, а отже уособлює концептуальну ознаку словотвірного концепту як форми вираження словотворчих процесів, які реалізують творення похідної лексеми в межах словотвору, котрий актуалізується через засоби словотворення, словотворчі типи та словотворчі моделі.

Дослідження семантики похідних лексем полягає у встановленні впливу словотворчих афіксів на загальний зміст похідного слова, у вияві умотивованості даного змісту шляхом

вивчення семантики твірної основи та взаємодії усіх словотворчих складових лексеми, що утворюють один словотворчий тип. Одним із шляхів структурно-семантичного вивчення лексики є впорядкування її за ознакою спільності кореня. Актуалізація семантичного значення морфолого-структурних елементів у словотворчих типах залежить від словотворчих тенденцій, що виявляються у процесі утворення похідних лексем. Семантика лексем як складових словотворчих типів реалізується як на морфематичному, так і на лексематичному мовних рівнях. Згідно з закономірностями словотворення кореляція морфемних сем сприяє утворенню семантичного поля похідної лексеми. Однією з ознак залежності семантичного значення похідної лексеми від словотворчих тенденцій є залежність семантики суфіксальних словотворчих морфем від семантичного значення твірної основи, з якою вони поєднуються. Так, найуживаніший у прикметниках французької мови словотворчий суфікс *-é,ée* має дещо різні відтінки значення у похідних відіменникових та у похідних віддієслівних прикметниках. Найбільш уживаним словотворчий суфікс *-é,ée* є у зворотно-суфіксальних словотворчих типах, які умотивовані переважно дієслівними твірними основами. Відіменникові похідні прикметники із словотворчим суфіксом *-é,ée* зустрічаються переважно у суфіксальних словотворчих типах. Варто зазначити, що похідні прикметники, утворені від дієслівних основ, актуалізують ознаку пасивної дії, співпадаючи за морфемною будовою з пасивними дієприкметниками: *borné,ée* (adj.) < *borner* (v)1. *Qui a des bornes. Qui est limité, arrêté par un obstacle. Vue bornée. Horison borné ; brisé,ée* (adj.) < *briser* (v)1. *Qui porte une brisure. Géom. Ligne brisée, composée de droites qui se succèdent en formant des angle variables ; brûlé,ée* (adj.) < *brûler* (v) 1. *Qui a brûlé. Couleur de pain brûlé... .* Відіменникові похідні прикметники актуалізують значення якості як ознаки предмету: *bistré,ée* (adj.) < *de bistre*. *Qui a la couleur du bistre. Un teint bistré ; bouqueté, ée* (adj.) < *de bouquet* . *Qui a du bouquet. Un vin bouqueté ; brioché,ée* (adj.) < *de brioche*. *Qui a la consistance , le goût de la brioche. Pain brioché* [Petit Robert 1970]. Словотворчий суфіксальний формант *-é,ée* має здатність виокремлювати поняття якості у випадку, коли мова йде про структурну умотивованість значення похідного прикметника, яка враховує умотивованість граматичною категорією частини мови.

Суфіксальні морфемі французької мови досить чітко виражають граматичну категорію частини мови. Проте, вивчаючи

суфіксальну систему прикметників, ми зустріли велику кількість суфіксів, що можуть утворювати крім прикметників інші частини мови. До таких суфіксів належать, перш за все, такі, як: *iste, aire, eur(e), (a)teur(trice), ard(e), age, (e)ment*. На наш погляд, саме процес семантичної деривації уможлиблює вживання подібних суфіксальних морфем у прикметниковому словотворенні. У випадках утворення прикметників від інших частин мови можна говорити про конверсію радикальних морфем похідних лексем. Вона не спостерігається у дериваційних процесах, що базуються на ад'єктивних семах. Якщо утворення прикметників від інших частин мови фіксує ад'єктивацію, тобто наявність ознаки предмету або дії, що номінативно виражено семами твірних основ, то деривація на базі ад'єктивних твірних основ фіксує ознаку у семах твірних основ та суфіксальних морфем.

Вивчення системи номінації французької ад'єктивної категорії частини мови дозволяє вважати, що прикметники, утворені від твірних основ інших частин мови, реалізують перехід одного рівня номінації в інший шляхом ад'єктивації твірної основи у семі ад'єктивної похідної лексеми. Прикметники, утворені від ад'єктивних твірних основ подібного переходу не реалізують, до того ж суфіксальна морфема, яка утворює дериват від ад'єктивної твірної основи, має менше семантичне навантаження, ніж суфіксальна морфема, що взаємодіє з твірною основою іншої частини мови: *Uropigien,ne < Uropigial (adj.) – Ukrainien,ne < Ukraine (subst.); hyoïdien,ne < hyoïde (adj.) – hollywoodien,ne < Hollywood (subst.); grossier,ière < gros (adj.) – grimacier, ière < grimace (subst.); distinctif < distinct (adj.) – dispersif,ve < disperser (verbe)* [Petit Robert 1970]. Відсотковий склад прикметників, що реалізують перехід одного рівня номінації в інший є досить великим, він становить 68,8% від усього корпусу прикметникових одиниць французької мови, де 42,1% є прикметники, утворені від іменникових основ, 26,4% становлять прикметники, утворені від дієслівних основ. Формування словотвірного значення похідних прикметникових лексем відбувається з активної участі семних та граматичних характеристик афіксальних морфем, з яких суфіксальні словотворчі форманти виявляють найбільшу словотворчу активність з огляду на найбільший відсоток суфіксальних словотворчих типів похідних прикметників, а отже ми можемо говорити про активність суфіксальних словотворчих морфем у процесі граматикизації

лексичного значення твірної основи у координатах словотвірної парадигми французького ад'єктива. Подібна активність суфіксальних морфем спричинена їхньою здатністю виявляти ознаки лексико-синтаксичного мовного рівня на формування словотвірного значення, оскільки згідно з законами французької мови фонетичний та логічний наголос є окситонними, що підсилює семантичні та граматичні характеристики суфіксальної морфемі. У процесі словотворення словотворчий суфікс приєднується саме до останньої морфемі-основи з подальшим утворенням словотворчого типу, передаючи іншим морфемам семантико-граматичні ознаки новоствореного словотворчого типу. Похідні прикметники суфіксально-компаративного словотворчого типу виявляють опосередковану трансформацію граматичної категорії частини мови, котра трансплюється на його складові частини. Так, при утворенні прикметника з додаванням двох номінативних морфем-основ, ад'єктивний суфікс приєднується до останньої, передаючи їй ознаки прикметника, попередня ж морфема-основа отримує ознаки прикметника опосередковано через композитну ад'єктивну лексему: *eurasien,ne* < *Europe+Asie*; *uropygial,e* < *uro+pyge(fesse)*; *alcalino-terreux,se* < *terres+alcalines*; *hydrocarboné,ée* < *hydro+carbone*; *rhizocarpé,ée* < *rhizo+carpe* [Petit Robert 1970].

Семні характеристики твірних основ набувають значення у питанні утворення словотворчих рядів, що дозволяє визначити найбільш продуктивні словотворчі типи з точки зору зв'язку похідної лексеми з твірною основою. Словотворчі ряди, утворені від іменникових основ, складають 42,1%, від дієслівних основ – 26,4%, від прикметникових – 11,8%, від основ інших частин мови – 0,5%.

Лексична одиниця є найменшою одиницею мови, котра має лексичну семантику та виконує комунікативну функцію, актуалізуючи морфолого-синтаксичні ознаки у межах висловлювання. Реалізація комунікативної функції безпосередньо залежить від особливостей граматичної парадигми лексичної одиниці, яка функціонально корелює властивості лексичної одиниці як такої. Отже, граматична парадигма, як одна з концептуальних ознак лексичної одиниці, виконує формотворчу функцію словотворчої моделі, реалізуючи її на базі словотворчої моделі та втілюючи її у формальному та понятійному сенсі у *словотвірному концепті*.

Виокремлення структурно-семантичної співвіднесеності основ окреслює один із напрямків вивчення семантичної умотивованості словотворчих типів, ознакою якого є спільність граматичної категорії частини мови твірних основ та спільність словотворчих афіксів. Вивчення семантики прикметникових лексем дозволяє говорити про морфемні семи лексем як складові словотворчих та морфематичних типів. З огляду на розгляд морфематичного типу як опосередкованого стосовно до словотворчого ми розглядаємо процес актуалізації морфемних сем відповідно у морфематичному та словотворчому типах як нерівнозначний та такий, котрий вмотивований у випадку морфематичного типу системою морфеміки, у випадку словотворчого типу системою словотвору. Якщо у морфематичному типі морфемні семи актуалізують семантику рівнозначно у відношенні до структурно-компонентного наповнення морфематичного ряду як складових морфематичного типу, то словотворчий тип актуалізує семантику словотворчих морфемних формантів як акцентованих компонентів, які концептуалізують семну маркованість словотворчого форманту, здатного концептуалізувати конкретну ознаку у системі словотворчої парадигми. З-поміж морфемних формантів, які виявляють словотворчу активність, саме суфіксам притаманні ознаки граматичної маркованості на відміну, наприклад, від префіксів, котрі не є граматично маркованими. Якщо префікси зустрічаються у похідних лексемах, які мають різні граматичні категорії частин мови, то суфіксальні словотворчі форманти концептуалізують граматичну категорію частини мови у системі координат словотвірного концепту, що *актуалізує суфіксацію як засіб словотворення, котрий граматикує семантику твірної основи, яка є носієм лексичного значення у концептуальній парадигмі словотворчої моделі.*

Визначення словотворчих характеристик лексичної одиниці без урахування граматичних ознак обмежує вивчення її комунікативних властивостей, котрі актуалізовані морфолого-синтаксичними складовими граматичної парадигми. Говорячи про граматичну парадигму словотворчої моделі, здатної концептуалізувати словотворчі процеси лексичних одиниць як основних складових мовної системи ми не маємо намір абсолютизувати саме граматичну ознаку як формотворчу ознаку словотвірного концепту, а підкреслюємо важливість взаємозв'язку різних концептуалізуючих ознак, добір яких визначає аспект бачення та антропоцентричну

парадигму вирішення власне процесу концептуалізації, котрий завершується формуванням того чи іншого концепту словотворчої моделі. Отже, питання концептуалізації певних ознак та вияв їхньої взаємозв'язуючої єдності як спільного аспекту у формуванні словотвірного концепту є, на нашу думку, основою системного бачення ролі словотворчих моделей у концепції функціонування лексичної системи мови як такої.

Лексична одиниця бачиться у взаємозв'язку з різними мовними рівнями різними вченими. На важливості виокремлення слова на основі зв'язку лексичних, морфологічних та синтаксичних характеристик, котрі уособлюють його трьохрівневу структуру, наголошує Е. Драган, особливо підкреслюючи семантичну та синтаксичну взаємозалежність рівнів мови [Dragan 2012: 35].

Саме у аспекті бачення словотворчих типів як складових словотвірного концепту, котрі утворюють словотвірний концепт ад'єктива французької мови ми виокремлюємо концептуалізуючу функцію граматичних ознак як складових словотворчого процесу, зреалізованого на базі ад'єктивної категорії частини мови в системі французької мови. Отже, вияв концептуалізуючих граматичних ознак, котрі мають, на наш погляд, вплив на утворення словотвірного концепту ад'єктива є основою аналізу у процесі розгляду функціонального навантаження граматичних ознак словотворчих складових.

З-поміж граматичних ознак, які виконують суттєве навантаження в межах номінативної функції, яка формує морфолого-синтаксичну парадигму, ми виокремлюємо кореневі морфеми, словотворча активність яких функціонально зв'язує складові словотворчої пари та сприяє концептуалізації граматичної парадигми як такої.

Вивчення лексичного значення основи похідної прикметникової лексики дозволяє нам говорити про розвиток семантики твірної основи в межах явища конверсії на морфемному рівні, актуалізованому парою *похідна < твірна основи*. Конверсія лексичного значення спостерігається нами на рівні похідної основи у парі *твірна-похідна лексики*, котра оформлюється сифуксальною словотворчою морфемою у координатах ад'єктивної граматичної категорії частини мови. Тут ми говоримо про словотворчу продуктивність суфіксальних морфем в межах граматичної актуалізації похідної лексики як такої, а конверсійний розвиток

основи похідної лексеми на рівні пари *твірна-похідна* лексеми дозволяє говорити про явище, яке ми називаємо **граматикалізацією лексичного значення похідної лексеми**. Дослідження корпусу твірних та похідних основ у словотворчій парадигмі французького ад'єктива словотворчої суфіксальної моделі дозволяє окреслити тенденційні напрямки конверсійного розвитку похідної основи французького ад'єктива у координатах її словотворчої парадигми. Тут заслуговує на увагу проблема семантичної деривації граматичної категорії частини мови з точки зору взаємодії твірної та похідної лексем, яку ми виокремлюємо як один із факторів мотивації словотвірного значення у аспекті синтагматичного бачення словотворчої моделі. Щодо умотивованості значення граматичної категорії частини мови похідних прикметників, то тут найбільш активними є іменникові основи твірних лексем, які складають значний відсоток в утворенні словотворчих рядів.

Кореневі морфемі, входячи до складу твірної лексеми, утворюють семантичне ядро похідної лексеми, котре визначає морфолого-семантичні ознаки номінативи словотворчого типу. Оскільки твірна основа виконує пілотне навантаження у системі лексичної номінації, яке коригується граматичною функціональною ознакою суфікса, очевидною є концептуальна значимість лексичних словотворчих кореневих морфем у формуванні граматичного концепту похідної лексеми. Вивчення процесу творення концептуальної основи словотворчої моделі ад'єктива засобами граматичної парадигми дозволяє виокремити основні концептуалізуючі ознаки граматичної парадигми у розділі її словотворчої активності та концептуальної значущості при утворенні словотвірного концепту, а саме: а) вплив граматичної категорії частини мови твірної основи на формування семантико-граматичних характеристик похідної основи словотворчого типу, б) формоутворююча роль граматичної ознаки словотворчого форманта при утворенні словотворчої парадигми. При цьому аспекте бачення на утворення концептуальної словотворчої моделі та врахування сутності *аспектного словотвору* [Тарасюк 2016] виокремлює першу ознаку як таку, що притаманна синтагматичному підходу у вивченні словотворчих моделей, тоді як друга ознака характеризує парадигматичний підхід у словотворчому процесі. Обидві ознаки є концептуалізуючими та виявляються у словотворчих моделях та типах, утворених на основі як синтагматичного, так і

парадигматичного принципів словотворення. Проте, ознака щодо впливу граматичної категорії частини мови твірної основи на формування семантико-граматичних характеристик похідної основи словотворчого типу є ядерною для словотворчих моделей, утворених з урахуванням синтагматичних принципів словотворення, тоді як формоутворююча роль граматичної ознаки словотворчого форманта при утворенні словотворчої парадигми виявляє ядерну функцію при формуванні словотворчих моделей на основі парадигматичних принципів словотворення.

З-поміж граматичних категорій частин мови, котрі впливають засобами граматичної парадигми на творення словотворчих моделей, ми виокремлюємо граматичні категорії іменника, дієслова, прикметника, дієприкметника, прислівника, ономатопеї, дієприкметника теперішнього часу, займенника, прийменника, артикля, частки. Проте, концептуалізуючі ознаки мають здатність виражати такі граматичні категорії частин мови, як іменник, дієслово та прикметник. Інші ж граматичні категорії частин мови зустрічаються як поодинокі випадки, а отже не виявляють концептуалізуючі ознаки у координатах концепту словотворчої ад'єктивної моделі. Так, найбільш активно виявляються граматичні функції іменника та прикметника у суфіксальних, парасинтетичних, префіксальних, зворотньо-суфіксальних, зворотніх, композитних словотворчих типах: (saturnin,e < Saturne(n), fédéraliste < fédéral(adj), bimétallique < bi+métal(n), antiparlementaire < anti+parlemantaire(adj), attributif < attrubution(n), narcotique < narcoticus (n), luni-solaire < lune (n)+solaire (adj)), дієслова у зворотньо-парасинтетичних, зворотньо-суфіксальних словотвірних типах (inassouvissable < in+assouvir(v), détenu,e < détenir(v)) [Petit Robert 1970].

Вивчення словотворчих типів ад'єктива французької мови, котрі утворюють словотвірний концепт, виокремлює концептуалізуючу ознаку іменника та дієслова як граматичної категорії, які переважно формують граматичну парадигму прикметникової словотворчої моделі. Так, згідно з даними наших досліджень, граматична парадигма французького прикметника концептуалізується відповідно до словотворчих типів: суфіксальний та парасинтетичний типи – іменниковою категорією, зворотньо-парасинтетичний тип – дієслівною категорією, префіксальний тип – прикметниковою категорією, зворотньо-суфіксальний тип – дієслівною категорією, зворотній та суфіксально-композитний типи – іменниковою

категорією, композитний та зворотньо-композитний типи – прикметниковою та іменниковою категоріями, типи суфіксально-зворотньої композиції – іменниковою та дієслівною категоріями.

Отже, концептуальна значимість граматичної категорії частини мови твірної основи у розрізі творення граматичного концепту словотворчої моделі є очевидною, оскільки вона корелює ознаки граматичної категорії та засобу словотворення в межах співвідношення словотворчої пари (похідна < твірна лексеми).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Жаботинская С.А.* Концептуальная модель частеречных систем: фрейм и скрипт / С.А. Жаботинская // Когнитивные аспекты языковой категоризации. Сборник научных трудов – Рязань : Рязанский гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина, 2000. – С. 15-21.
- Карасик В.И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Language circle: person, concepts, discourse] / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002.
- Кубрякова Е.С.* Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. – М., 1997. – 327 с.
- Кубрякова Е.С.* Предисловие / Е.С. Кубрякова // Концептуальный анализ языка : современные направления исследований : сб. науч. трудов. – М. ; Калуга : Эйдос, 2007. – С. 7-18.
- Стернин И.А.* Методика исследования структуры концепта / И.А. Стернин // методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под редакцией И.А. Стернина. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2001. – С. 58-65.
- Тарасюк Н.Ю.* Словотвірна модель бачення світу як чинник мотивації словотвірного значення / Н.Ю. Тарасюк // Studia slavistyczne. Etnolingwistyka i komunikacja międzykulturowa. – Lublin : Wydawnictwo KUL, 2016. – С. 287-294.
- Dragan Elena.* Grammaire théorique de la langue française. Cours théorique / Elena Dragan. – Univerrsiteatea de Stat «A. Russo» din Balti Catedra de filologie franceza : Balti, 2012. – 115 p.
- Petit Robert.* Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française / Petit Robert. – Paris : Société du Nouveau Littré, 1970. – 1955 p.

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ У ПРОСТОРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Калініченко М.М.

кандидат філологічних наук, доцент

Рівненський державний гуманітарний університет

ВІЛЬЯМ БЛЕЙК ТА МОВНА РЕВОЛЮЦІЯ БРИТАНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ (ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Постановка наукової проблеми. Найперший та один з найвідоміших британських романтиків, Вільям Блейк увиразнив новаторську мистецьку сутність літератури Великобританії доби романтизму. Втім, поетична творчість цього митця виходить далеко за межі наших найсміливіших уявлень щодо інноваційного лексико-семантичного наповнення художніх текстів тогочасних романтиків. Значно інтенсивніше та наполегливіше за більшість сучасників, Блейк намагався переосмислити й трансформувати крізь призму власного міфологічного, так званого “візіонерського” світобачення, англomовну поетичну традицію шляхом радикальних змін основоположних принципів творення семантичного наповнення слів та змістової цілісності поетичних рядків. Це була справжня мовна революція, здійснена однією людиною.

Варто наголосити на тому, що адекватне аналітичне студіювання британської поезії доби романтизму, з огляду на складність завдання, неминуче вимагає поєднання зусиль літературознавців та лінгвістів. У певному сенсі, цю проблему добре ілюструє відоме твердження проф. В. Г. Аудена, котрий проголосив свого часу, що “*поезія не здатна продукувати дію*” [Auden 1976: 26]. Основний зміст цього висловлювання полягає в тому, що, на відміну від інших форм лінгвістичної репрезентації та інтер-персональної комунікації, мовна функціональність поетичних творів істотно обмежена їхніми формальними рамками. Певна річ, поезія спроможна закликати до дії, заохочувати до активного сприйняття певних морально-етичних настанов і світоглядних позицій,

актуалізувати читацьке співчуття тощо. А втім, на переконання дослідника, поезія не здатна самотійно брати участь у функціональному лексико-семантичному обміні на рівних правах з її соціальними, політичними, і особистісними складовими елементами. Інакше кажучи, поетичні твори (за визначенням проф. Дж. Л. Остіна) начебто “*позбавлені перформативних функцій*” [Ostin 1972: 19]. Разом із їхніми творцями та споживачами, ці тексти незмінно залишаються в полоні літературного дискурсу, зумовленого його самодостатнім використанням художніх засобів та конвенцій, котрі, в свою чергу, продукують семантичні сигніфікатори, ізольовані від інших різновидів дискурсів (не літературного, не поетичного). Як наслідок, поезія залежить від напрочуд багатоаспектних і дуже непевних семантичних відносин між текстовим та екстра-текстовим контекстами. Звернувши увагу на уславлені зразки британської поезії доби романтизму за авторством Блейка, ми можемо побачити, наскільки складним був цей контекстуальний зв'язок між функціональним призначення, естетикою й поетичною формою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узвичаєна історико-літературна репутація Блейка в якості геніального творця розгалуженої системи (напрочуд важкої та неоднозначної, але все одно підвладної раціональному розумінню) системи промовистих образів-символів аж ніяк не захоочує сучасних вітчизняних науковців до студіювання усієї складності його експериментів зі створенням новаторських текстів, здатних “підірвати” усталені лексико-семантичні конвенції. Разом з тим, англомовні дослідники (серед яких слід назвати проф. Р. Бредфорда, Р. Велча, Р. Картера та ін.) вже звернули увагу на унікальні особливості поетичної мови Блейка, які здатні радикальним чином змінити наші уявлення про витoki британської літератури доби романтизму.

Мета розвідки – оглядово висвітлити й проаналізувати лексико-семантичні особливості поетичної мови Блейка; охарактеризувати наукову значущість нового вектора літературознавчих та мовознавчих студій його творів. Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**: розглянути лексико-семантичну специфіку утворення змістового наповнення поетичних творів Блейка, яка у виразила новаторську сутність авторської стратегії тексту; обґрунтувати необхідність переходу від пошуків конкретного й незмінного “змістового наповнення” блейківських поезій до аналітичного студіювання його новаторських принципів

творення семантичного наповнення слів та змістової цілісності поетичних рядків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безпрецедентна революційна сутність соціально-політичних перетворень доби романтизму (також відомої під назвою *The Age of Revolution*) в Британії продукували умовиводи багатьох вчених-літературознавців щодо помітної залежності творів першого покоління романтиків від розповсюджених на той час дискурсивних практик інтелектуального та соціально-політичного життя їхньої країни та європейського континенту в цілому [див. *Attridge 1982: 8-9*]. Вплив ідеології видатних просвітників (визнаної підґрунтям не лише Французької революції, але й північноамериканської революції 1776-го року) чи не вперше за довгу історію Старого світу помітно позначився на своєрідному розмиванні кордонів між суто художніми та соціально-політичними функціями літературних творів. Цей процес значно посилювався із початком революційних подій 1789-го року, котрі результувалися у тривалому й кровопролитному протистоянні між Францією і Британією. Війна за межами країни та боротьба із внутрішніми заворушеннями у період з 1793-й по 1815-й роки стали магістральним напрямком суспільного, політичного й економічного життя Об'єднаного Королівства. Таким чином, самі ці події визначали провідну течію творчого мислення британських романтиків та істотно позначилися на їхньому літературному дискурсі.

Оскільки ми визнаємо поетичні твори такими, що здатні репрезентувати дискурсивні практики навколишнього середовища, але все одно залежними від власних, суто літературних лексичних і комунікаційних засобів, доцільно розглянути особливості семантичної трансформації поетичних текстів Блейка, котрі якнайкраще оприявнюють радикальну новаторську сутність британської літератури “доби революції” та увиразнюють його успішну мистецьку спробу вивести національну поезію за маргінеси власного дискурсу.

На переконання Блейка, новочасна поезія його країни була саме тим засобом, за допомогою якого людина здатна нарешті об'єднати містичне самопізнання, природну справедливість (цілком в дусі ідеології Просвітництва), й суто зовнішні культуральні та суспільно-політичні чинники, які були гранично розмежовані впродовж багатьох сторіч через вплив так званих “цивілізованих” вірувань, поведінкових умовностей і соціально-культурних умовностей. Митець

вважав, що функціональні та референційні кондиції усіх різновидів дискурсу (й поетичного дискурсу в першу чергу) були одним з питомих факторів спотворення людської перцепції власної ідентичності та навколишнього світу. У своїх творах Блейк наполегливо намагався привернути уваги до подібних лексико-семантичних фальсифікацій панівного літературного дискурсу та “підірвати” його основоположні принципи шляхом абсолютно несподіваного для читачів поєднання узвичаєних мовних кодів, референційних схем і стилістичних конвенцій. Це нагадувало своєрідний лінгвістичний сюрреалізм, або ж свідомо культивованій автором творцем семантичний хаос — довільне перемішування та випадкове перенесення змістових атрибутів узвичаєних поетичних експресій, внаслідок чого лєвова частка текстів Блейка, на думку більшості сучасних дослідників британського романтизму, майже не піддається раціональній науковій інтерпретації.

Цю характерну ознаку поетичної творчості Блейка можемо добре побачити вже у перших оприлюднених творах митця, що увійшли до збірок “The Songs of Innocence” та “The Songs of Experience” (створених впродовж 1789-1805-го років). Автор майстерно послуговується добре знайомим його співвітчизникам культуральним кодом — особливою формою популярних віршованих творів і релігійних гімнів, які створювали й розповсюджували у Великобританії наприкінці вісімнадцятого сторіччя протестантські проповідники-дисентери з метою релігійного навчання і морального виховання (слід зауважити, що, подібно до збірки “The Songs of Innocence”, або ж “Пісні невідання”, цільовою аудиторією цих текстів були діти й підлітки). Разом з тим, Блей також свідомо культивує невирішувальний конфлікт між формальними й культуральними очікуваннями читачів та їхньої текстуальною реалізацією. Автор безугавно стимулює у свідомості читачів відчуття змістової дезорієнтації шляхом створення перманентного конфлікту між усталеною лексичною семантикою та кінцевим змістом речень, а також особливостями використання слів у мовленні. Для прикладу, варто розглянути вступну частину збірки “The Songs of Innocence”:

“Pipping down the valleys wild / Pipping songs of pleasant glee / On a cloud I saw a child / And he laughing said to me. / Pipe a song about a Lamb; / So I piped with merry cheer, / Piper pipe that song again — / So I piped, he wept to hear...”

На перший погляд, вищенаведений фрагмент створює враження не лише синтаксичної та метричної простоти й безпосередності, але й цілком однозначного, монологічного семантично наповнення. Автор (який також виступає у ролі наратора) репрезентує композиційну сцену, в той час як інша дійова особа, маленька дитина, реалізує цілком конкретний мовний перформатив — наказує вчинити певні дії, які наратор охоче виконує. Втім, коли ми починаємо замислюватися над семантичним наповненням інтерактивних взаємостосунків між ними, ми відразу ж опиняємося в звичному для Блейка світі парадоксальної змістової двоїстості й невизначеності.

Хоча початкова фраза “*On a cloud I saw a child*” реалізує типовий доволі типовий для міфологізованих текстів британських романтиків змістовий зв’язок (мовець побачив дитину на хмарі), ми геть нічого не знаємо про його фактичне розташування у змістовій структурі вищенаведеного уривку (можливо вони обоє знаходяться на десь високо в небі на хмарі, а може наратор дивиться на дитину із землі?). Ця неоднозначність лише інтенсифікується у найпершому рядку твору “*Piping down the valleys wild*”, адже ми й гадки не маємо, чи автор-мовець говорить лише про голосне звучання його чарівної музики крізь долину, або ж про його власне переміщення в реальному фізичному просторі й можливість роздивитися долину з неба, адже він також знаходиться десь високо в небі? Подібним чином, здатність почути голос дитини на хмарі зумовлена фізичною близькістю до неї, чи особливістю мовлення малої дитини, яка говорить настільки голосно (або ж у якийсь містичний спосіб), що її можливо почути з поверхні землі? Втім, ці питання залишаються без відповіді.

Практично невідвладне раціоналістичному розумінню змістове співвідношення між втіленим у наративі багатозначною вербальною дією та виструнченою поетичною структурою самого твору стає все більш помітним ближче до завершення тексту. Читач остаточно губиться у здогадках щодо сенсу уявних подій, свідком яких він начебто став. Ми дізнаємося, як оповідач зриває комишину й пише нею, неначе пером, рядки власних пісень на поверхні озера. Певна річ, його зусилля марні (“*And I stained the water clear*”). Фінальні речення (“*And I wrote my happy songs / Every child may joy to hear*”) увиразнюють не лише невід’ємне для творчості Блейка відчуття поетичної простоти й дитячої безпосередності, але й впевненість у невирішувальній парадоксальності новочасної поетичної мови

романтиків — записані на воді вірші цілком подібні до вербальних актів через їхню недовговічність, й жодна “дитина з майбутнього” (“*every child*”) довіку не зможе прочитати отих “щасливих пісень”. Таким чином, локалізований лексико-семантичний субстрат творів Блейка утворюється не тільки через успішне читацьке осягнення їхньої внутрішньої структури, але й завдяки розумінню специфіки кожної вербальної дії, котра залежить від напрочуд мінливого контексту авторського поетичного бачення.

У поетичних творах Блейка найменший натяк на існування хай навіть імпліцитного, але усталеного, назавжди закарбованого в слові й доступного раціональному сприйняттю змісту перманентно “підривається” ініційованими автором раптовими змінами традиційних семантичних атрибутів. Як наслідок, постійно зростаюча кількість начебто цілком доступних для розуміння частин поетичного твору врешті-решт трансформується у щось цілковито нове й неочікуване — у сповнений змістового хаосу, перманентний у власній семантичній нестабільності лексичний конструкт.

Подібне поєднання художньої досконалості та гармонійної цілісності окремих фрагментів із загальним безладом взаємозв'язків довільних змістових референцій, на сюжетному рівні не лише дозволяє Блейку невимушено переходити від розповідей про тяжку долю маленьких лондонських сажотрусів і знедолених негрят, до усеосяжних філософських узагальнень та абстракцій на кшталт образів містичного хлопчика на хмарах, або кровожерного “палаючого” тигра, що приятелює з ягням. Ця стратегія тексту безугавно стимулює читацьку невпевненість щодо самої природи мовленевих актів та їхньої здатності утворювати монологічні семантичні структури.

У цьому сенсі твори Блейка радикальним чином відрізняються від усталених зразків “ліричних балад” (*Lyrical Ballads*) британської романтичної поезії за авторством славетних поетів-“лейкістів”, адже вони заперечують саму можливість продуктивної читацької інтерпретації будь-яких усталених культуральних або поетичних семантичних кодів. Численні релігійні та міфологічні матеріали, якими із величезним ентузіазмом послуговується Блейк, раптом отримують цілковито відмінне, абсолютно непередбачуване семантичне наповнення, або ж взагалі зникають — заміщуються реалістичними картинами соціально-політичних перетворень, втім,

лише для того, щоб знову перевтілитися у позбавлені конкретних змістових референцій, незбагнено багатозначні образи-символи.

Звісно, як свого часу зазначав із цього приводу проф. Р. Глекнер у праці “Point of View and Context in Blake’s Songs” (1957), “З огляду на те, що кожна з поетичних збірок Блейка складається із окремих поем, будь-яка спроба цілісного розуміння вимагає консультативного звернення до змісту цих окремих складових. Лише таким чином ми здатні усвідомити істинний цілісний зміст його великих творів” [Gleckner 1975: 92]. На перший погляд, запропонована відомим дослідником формула аналітичної інтерпретації може здатися такою, що врешті-решт дозволяє виявити щось на кшталт науково обґрунтованого, раціонального “кінцевого змісту” творів Блейка — або ж його “семантичного ядра”.

Разом з тим виникає необхідність допасувати до цього визначення дещо суттєве: свідомо культивованого автором внутрішня невпорядкованість перспектив читацької рецепції й лексико-семантичних контекстів кожної з “окремих складових” заперечує таку можливість. Помилковість висновків проф. Глекнера – помилковість методологічного ґатунку – зумовлена тим, що митецьке бачення Блейка розглядається у межах логоцентричної традиції. Його тексти бажають сприймати як такі, в яких необхідно і можливо відшукати певний “центр” — найважливіше змістове осереддя. Втім, наслідки багаторічного вивчення змісту блейківських творів засвідчують безперспективність таких намагань. Вони досі не дають переконливого результату, прийняттого для всіх, хто такі пошуки здійснює. Такого результату вони просто не можуть дати, адже неможливо відшукати “центр” там, де він не існує і не може існувати. Наше розуміння понять “змістова наповненість” та “семантичне ядро” кореспондує з ідеями Жака Дерріди, які походять ще з 1966 року з його ушлявленої промови в університеті Джона Гопкінса (США). Як відомо, тоді Дерріда не лише окреслив необхідність децентрування структур мислення та відмови від намагань розглядати текст як тоталізовану замкнуту цілісність.

Змістове, семантичне ядро передбачає певну змістову визначеність та скінченність. Але, за думкою Дерріди, цей локалізований семантичний центр насправді є “полем” вільної, нескінченної гри різниць (“заміщень”) змісту та значень у скінченних межах: “Це, по суті, поле вільної гри, тобто поле нескінченних заміщень у замкненості нескінченного ансамблю. Це поле дозволяє

такі нескінченні заміщення тільки тому, що замість того, щоб бути невичерпним полем, як це маємо у класичній гіпотезі, замість бути досить розлогим, йому чогось бракує, бракує центру, який гальмує і дає підстави для гри заміщень” [Дерріда 2001: 628]. У термінах деконструктивізму це змістове, семантичне ядро існує, за словами Дерріди, на онтологічних умовах постійної реалізації “оприсутнення його відсутності” [Дерріда 2001: 628]. Воно втілює свою здатність постійно перебувати у стані нестабільності, допускати та заохочувати “вільну гру” інших значень і змістів, здатність знищувати свою внутрішню ідентичність і провокувати багатозначність відмінностей. Саме тому наявні сьогодні численні визначення змісту творів Блейка не можна визнати абсолютно вірними. Кожне з них зумовлене визнанням якогось окремого семантичного компонента як найголовнішого, незмінного центру, що домінує над усією ідейно-художньою структурою, внаслідок чого він перетворюється на застигле, незмінне утворення, позбавлене живого життя внутрішніх протиріч.

Розглянемо, для прикладу, один з найвідоміших текстів Блейка — вірш “London”, який вважається наріжним каменем збірки “Songs of Experience”:

“I wondered throu’ each chartered street, / Near where the charter’d Thames does flow. / And mark in every face I meet / Marks of weakness, marks of woe. / In Every cry of every Man, / In Every Infants cry of fear, / In every voice: in every ban, / The mind-forg’d manacles I hear / How the Chimney-sweepers cry / Every blackening Church appalls, / And the hapless Soldiers sigh, / Runs in blood down Palace walls. / But most thro’ midnight streets I hear / How the youthful Harlots curse / Blasts the new-born Infants tear / And blights with plagues the Marriage hearse”.

Неважко помітити численні вербальні переходи між візуальною та слуховою експресією авторських вражень від подорожі похмурими вулицями британської столиці, результатом яких стає зростаюче відчуття повною відсутності бодай якоїсь стабільності кінцевої читацької рецепції. Зрештою, наприкінці тексту, ми остаточно опиняємося в полоні авторської “вільної гри” із несподіваними метафоричними трансформаціями й заміщеннями візуальним та слуховим образів, що зумовлює невирішувальні питання — для прикладу: як може плач сажотрусів (“*the Chimney-sweepers cry*”) або ж зітхання старого солдата (“*the hapless Soldiers sigh*”), котрі чує оповідач, раптом може трансформуватися на потоки

крові (*“Runs in blood down Palace walls”*) на стінах королівського палацу? Варто зазначити, що англословні критики й дослідники до цього часу намагаються відшукати відповідь на подібні невіршувальні запитання, що виникають цілком природно під впливом двоїстих лексико-семантичних асоціацій в поемі *“London”*. Втім, єдиною несуперечливою відповіддю на головолонні мовні парадокси Блейка слід визнати відсутність незмінного змістового осереддя, навколо якого можливо вибудувати певну структури значень і контекстів.

Подібним чином, автор створює напружений семантичний контраст між регулярним застосуванням узагальнюючих словосполучень із *“every”* (*every face, every cry, every Infant, every face*) та артиклів *“the”*, які центрують увагу на буцімто індивідуалізованих дійових особах і явищах. Однак, чи справді Блейк говорить про свій реальний досвід прогулянки вулицями рідного міста (не узагальнений, *“not all, not every”*) — про те, що автор-оповідач зустрічає на своєму шляху, чи жодного змістового переходу насправді не відбуватися, й мова так само йде про щось універсальне, що в англійській мові представлені за зразком — *“The Rose is one of the symbols of love”*? Це відчуття невизначеності додатково підсилює використання часової форми *“Present Simple”* у реченнях на кшталт *“I wonder...; I meet...; I hear...”*, внаслідок чого (замість конкретизації кінцевого змісту всієї оповіді шляхом акцентування специфічних особливостей кожної мовної дії) відбувається імпліцитне розмивання семантичних атрибутів шляхом несподіваного синтезу (залежного виключно від мінливого авторського настрою) оприявнених в тексті лінгвістичних та референційних структур.

Висновки. Розглянута в світлі вищезгаданим лексико-семантичних парадоксів, поетична мова Блейка (про що митець безпосередньо згадує у *“Вступі”* до створеної пізніше поеми *“Milton and Jerusalem”*) увиразнює свідоме тяжіння митця до творчих лексико-семантичних експериментів. Більшу частину його поетичної кар’єри Блейка непокоїли питання, кардинальні для мистецької програми національного мистецтва: оскільки традиційна поезія вважалася своєрідною даниною *“високим”* культуральним здобуткам минувшини, як міг новочасний британський поет — представник щойно створеної, новаторської течії романтизму — скористатися досвідом попередників, не потрапивши в полон їхнього естетичного й культурального досвіду? Сміливі (хоча й дещо обмежені

формальними рамками традиційного письменства) експерименти із “народною” розмовною мовою, спроби створення авторської “неоміфології”, або ж пошуки нового, неримованого поетичного формату стали своєрідною мистецькою відповіддю на це питання фундаторів “Озерної Школи”, яких сьогодні визнаємо піонерами британського романтизму. Втім, невіршувальні, або ж “безумні” (за кваліфікацією Вільяма Вордсворта) мовні протиріччя творів Блейка лякали й відштовхували навіть його відданих шанувальників. Лише наступна генерація англomовних митців спромоглася продуктивно скористалася досвідом Блейка. Представники “пізнього” романтизму в літературі Великобританії (Лорд Байрон) та Сполучених Штатів (Волт Вітмен) зуміли повною мірою реалізувати його естетичний досвід у власних творах.

Нові та важливі з огляду на стан сучасного гуманітарного знання тенденції рецесії змісту творів Блейка простежуються упродовж останніх десятиріч у працях прибічників американського варіанту теорії та практики деконструктивізму (Єльська школа, герменевтичний деконструктивізм). Застосовується комплекс деконструктивістських прийомів, пов'язаних із ідеями Жака Дерріди та американського дослідника Поля де Мана. Тексти розглядають відповідно до загальної деконструктивістської практики: знаходити в ньому внутрішні суперечності, зумовлені риторичною природою тексту, опозиції, які не здатен сприйняти пересічний читач, яких не помічав й сам автор, оскільки вони дістались йому у спадок від дискурсивних практик минулого. Втім, настав час зрозуміти, що поезія Блейка підлягає деконструкції не лише на тих підставах, на яких може бути підданим деконструкції будь-який інший текст. На часі завдання переходу від емпіричної констатації фактів до реальних спроб зрозуміти митця у складності зв'язків із визначальним для британського романтизму завданням радикального оновлення національної поезії. Така перспектива історико-літературних і мовознавчих студій поетичної спадщини Блейка вистеляється широким, досі неуторованим шляхом, на котрому, цілком вірогідно, чатує необхідність досліджувати процеси лексико-семантичних трансформацій усієї когорти класиків англomовного романтизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Attridge, Derek.* The Rhythms of English Poetry, London : Longman, 1982.
- Auden, W.H.* Collected Shorter Poems 1927–1957, London : Faber, 1976.
Gleckner, Robert F. 'Point of View and Context in Blake's Songs', in English Romantic Poetics (ed. M.H. Abrams), London : Oxford University Press, 1975.
- Ostin J.L.* How to Do Things with Words: The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955 (eds. J.O. Urmson and Marina Sbisa), Oxford : Clarendon Press, 1972.
- Дерріда Ж.* Структура, знак і гра в дискурсі гуманітарних наук / Жак Дерріда ; [пер. М. Зубрицької та Х. Сохоцької] // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / [за ред. Марії Зубрицької]. – 2-е вид., доповнене. – Львів : Літопис, 2001. – С. 617–638.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Аладько Дмитро Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: семасіологія, ономасіологія, теорія номінації, зіставна лексикологія, лінгвокультурологія, етнолінгвістика.

Білоусова Тетяна Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Коло наукових інтересів: сучасні тенденції російського словотвору, функціональний аспект вивчення фразеології, когнітивна ономасіологія.

Деменчук Олег Володимирович – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське, слов'янське і зіставно-типологічне мовознавство, когнітивна лінгвістика, функціональна лінгвістика, лінгвістична семантика.

Калініченко Михайло Михайлович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: літературознавство, американістика, історія літератури Великобританії й США 19 ст.

Кінащук Анастасія Володимирівна – аспірант Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: зіставно-типологічне мовознавство, когнітивна лінгвістика, лінгвістична семантика.

Константінова Олена Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське мовознавство, лексикологія, термінознавство, переклад.

Косолапов Вадим Іванович – незалежний дослідник (старший викладач кафедри іноземних мов Національного університету водного господарства та природокористування). Коло наукових інтересів: англійська мова, загальна лексикографія, семасіологія.

Кучма Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: германське, слов'янське, порівняльно-історичне і типологічне мовознавство, психолінгвістика.

Михайлова Єлизавета Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: теоретична граматики, морфологія, морфотактика, морфофонологія, морфеміка, прагматика, структурна лінгвістика.

Мізін Костянтин Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, зіставна лінгвокультуронологія, перекладознавство, теорія фразеології.

Орел Ірина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: лінгвістична семантика, фразеологічна семантика, когнітивна лінгвістика.

Павлова Ольга Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: загальне, зіставне і функціональне термінознавство.

Павловська Людмила Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, лінгвокультуронологія, аксіологічна семантика, прагматика.

Потапчук Світлана Сергіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Національного університету водного господарства та природокористування. Коло наукових інтересів: зіставне мовознавство, аксіологічна семантика, когнітивна лінгвоконцептологія, лінгвокультуронологія.

Тарасюк Наталія Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету. Коло наукових інтересів: словотворення та деривація у французькій мові.

Тропіна Ніна Павлівна – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри слов'янської філології Херсонського державного університету. Коло наукових інтересів: семантична дериватологія, соціолінгвістика, психолінгвістика, лінгвокультуронологія, мова інтернету.

Наукове видання

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ
В ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Колективна монографія

Історія та сьогодення філологічної науки

Том 1

Academic Edition

LEXICAL SEMANTIC DERIVATION
IN TYPOLOGICAL PERSPECTIVE

Collective work

History and Contemporaneity of Philological Science

Volume 1

Формат 60x84¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Гарнітура Century Schoolbook.

Ум. др. арк. 11,2. Наклад 100.

Редакційно-видавничий відділ

Рівненського державного гуманітарного університету

м. Рівне, 33000, вул. Ст. Бандери, 12

тел.: (0362) 26-48-83

Друк: "ПараГраф+"

м. Рівне, 33000, вул. Гетьмана Мазепи, 6/8

тел.: (0362) 26-49-27